

**Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi kar
Történettudományi Doktori Iskola**

A doktori iskola vezetője: Botos Katalin

Hüttl Antónia:

**Gazdaságstatisztikai fogalmak
történelmi fejlődésben**

Budapest, 2002.

Tartalomjegyzék

Bevezetés

1. fejezet

A statisztika és a mérés fogalmáról

- 1.1. A statisztika fogalmáról
- 1.2. A gazdasági mérésről
- 1.3. A makrogazdasági statisztikákról

2. fejezet

Az érték, mint a gazdasági javak közös ismérve

- 2.1. A korai árelméletek
- 2.2. A munkaérték-elmélet
- 2.3. A fogyasztói hasznosság
- 2.4. Alternatív értékelési módszerek
- 2.5. Termelési tényező-költség, termelői ár, (végső) beszerzési ár

3. fejezet

A pénzfunkciók és az indexszámítás történelméről

- 3.1. A pénz, mint eszköz
- 3.2. A pénzmennyiség és az árszínvonal értelmezése
- 3.3. A pénzmennyiség hatása a reálfolyamatokra
- 3.4. Intertemporális összehasonlítás: a pénz értékváltozásának kiszűrése
- 3.5. Regionális árindex, vásárlóerő-paritás

4. fejezet

A társadalmi jólét mérésének korlátjai

- 4.1. Az utilitarista nézetek
- 4.2. A gazdaságközpontú ember modellje
- 4.3. A társadalmi jóléti függvény

5. fejezet

A gazdaságstatisztika alapfogalmainak történelmi háttere

- 5.1. A gazdasági körforgás azonosságai
- 5.2. A nemzeti számlák struktúrája és az osztályozások
- 5.3. A gazdasági alanyok differenciálódásának történelmi útja
- 5.4. A szektorok gazdaságelméleti vonatkozásai
- 5.5. A javak osztályozása a gazdaságelméletben
- 5.6. Termelés-fogyasztás
- 5.7. Jövedelem
- 5.8. Tőke, tőkehozam

6. fejezet

A kvantitatív tényadatok használata, mint a közgazdaságtan megismerési eszközének fejlődése

- 6.1. Fogalomalkotás, statisztikai rendszerezés, tényadatok elemzése a 19. század előtt
- 6.2. Ellentétes elméleti felfogások a 19. században és a 20. század elején
- 6.3. A statisztikai elemzési módszerek fejlődéséről a 19. században
- 6.4. A statisztikák, mint a pozitív közgazdaságtan vizsgálati eszközei
- 6.5. A makrogazdasági fogalmak letisztulása a 20. század közepén
- 6.6. Az ökonometriai kutatások adatigényei

7. fejezet

A gazdaságpolitikai indíttatások

- 7.1. Az alkalmi igényektől a merkantilizmus koráig
- 7.2. A gazdaságpolitika igényeinek rendszeressé és rendezetté válása
- 7.3. A nemzetközi gazdasági szervezetek és a statisztika
- 7.4. Gazdaságstatisztika szerepe az Európai Unióban

8. fejezet

A magyar statisztikai szolgálat története a fogalmi fejlődés tükrében

- 8.1. A magyar statisztikai szolgálat kialakulásának körülményei
- 8.2. Gazdaságelméleti kritériumok megjelenése a magyar statisztika törvényi szabályozásban
- 8.3. Makrogazdasági statisztikák a magyar gazdaságról

9. fejezet

A világ és a magyar gazdaság növekedése történelmi távlatban

- 9.1. Módszertani lehetőségek a makrogazdasági idősorok visszavezetésére
- 9.2. Az elmúlt ezer év fő trendjei
- 9.3. Módszertani fenntartások a történelmi idősorokkal szemben
- 9.4. A magyar gazdaság idősoráról

Bevezetés

A mai felhasználók számára a gazdasági adatok használata és hozzáférhetősége magától értetődőnek tűnik. A tömegtájékoztatás naponta közöl adatokat a gazdasági növekedés, az árak, vagy a tőzsdeindex alakulásáról. Az alkalmazott közgazdasági kutatásokkal, gazdaságpolitikai alkalmazásokkal foglalkozó kutatók evidenciának tekintik, hogy hipotéziseiket tudják úgy igazolni, hogy azok kimenetét, következményeit rendszerezett kvantitatív tényadatokkal vetik össze. Számszerűen megfogalmazott, számokkal alátámasztott megállapítások nélkül a gazdasági hírek, vagy az alkalmazott közgazdasági kutatások legfeljebb a hatások irányáról, a jelenség létéről, előfordulásáról tudnának valamit mondani, és csupán vélekedni lehetne a jelenségek előfordulásának gyakoriságáról, a mértékek intenzitásáról.

A gazdaságstatisztikai adatok nélkülözhetetlenségével tehát mindenki tisztában van. Ez így igaz mind a mikro-, mind a makrogazdasági jelenségek vizsgálata esetén. Történelmi perspektívában nézve azonban lényeges különbség van az adatokhoz való hozzáférés módjában. A mikro- és a makrogazdaságtannak a 20. század első felében tudatosított szétválását követően – Ragnar Frisch nevéhez kötik, hogy először használta a makrogazdaságtan és a mikrogazdaságtan megkülönböztetését – az államilag szervezett statisztikai szolgálatok célzottan a makrogazdasági jelenségeket leíró adatok előállítására szakosodtak. Csupán az utóbbi időszakban figyelhető meg, hogy - elsősorban az informatikai fejlődésnek betudhatóan – a statisztikai szolgálatok feladatuknak tartják olyan részletes adatbázisok közzétételét, amelyek alkalmasak különböző mikrogazdasági elemzésekre is. Ennek betudhatóan a gazdaságstatisztika elsősorban a makrogazdaság témakörébe tartozó elméleti háttérre támaszkodik. Az állításnak nem mond ellent az a körülmény, hogy a statisztika megfigyelési egységei a mikrogazdasági alanyok. Úgy is mondhatjuk, hogy a statisztikai szolgálatok által rendszeresen közölt gazdaságstatisztikák a mikrogazdasági alanyok gazdasági magatartásának, cselekvéseinek makrogazdasági eredőjét mutatják

Az elmúlt időszakban a gazdaságstatisztikák időben és térben (nemzetközi szinten) egyre jobban összehasonlíthatóvá váltak. Az így homogenizált adategyüttesek használata nagymértékben megkönnyíti a makrogazdasági elemzéseket azáltal, hogy nem kell bajlódni az adatok előállításával. Legalább ilyen fontos, hogy a hivatalos statisztikai adatok konszenzust teremthetnek a gazdaságpolitikai elemzők, vagy az alkalmazott kutatással foglalkozók között. Közmegegyezés alakulhat ki az adatok tartalmáról, amely segíti azt, hogy a viták az érdemi közgazdasági kérdések, az alkalmazott feltevések relevanciájának megítélése köré összpontosulhassanak.

Mivel a statisztikai adatok az elemzések készen, könnyen beszerezhető inputját adják, ezért a felhasználók jogosan érzik úgy, hogy a kompetenciájuk nem nyúlik túl az adatok „passzív” elfogadásán.

A felhasználók csak kivételes esetben bajlódnak a felhasznált adatok értelmezésével, és szinte sohasem vállalkoznak arra, hogy szisztematikusan végigvegyék azt, hogy a felhasznált statisztikai adatok egyáltalán beleillenek-e az elemzés alapját adó gazdaságelméleti keretbe.

A tudományos igényességű gazdaságstatisztika létrejöttéhez hozzájárult mind a gazdaságtörténet, mind a gazdasági elméletek, mind az állami gazdaságpolitikák fejlődése. A gazdaságtörténet azzal, hogy gazdasági tények lényegének a megismerésével és rendszerezésével segítette a gazdaság működési elveinek tisztázódását, és ezáltal azt, hogy a gazdaságstatisztika a valóság lényegét figyelje meg. A közgazdasági elméletek fejlődése tette lehetővé, hogy tartalmában konzisztens, a gazdasági folyamatok összefüggéseit tükröző fogalmakat lehessen megfogalmazni a gazdasági körforgás egészére vonatkozóan. Az állami gazdaságpolitika, saját adatigényeinek kielégítése érdekében biztosította az intézményi feltételeket a gazdaságstatisztika rendszer működtetéséhez. A disszertáció kitér mindhárom vonatkozás elemzésére. A tanulmány több nézőpontból, nem szigorúan kronologikus sorrendben veszi végig a gazdaságstatisztika történelmi fejlődését.

A gazdaságstatisztika a gazdaságtörténetnek lehetőséget nyújt arra, hogy a vizsgálatait ne csak verbálisan, hanem a számadatok rendszerét felhasználva végezhesse. A gazdaságstatisztika szemlélete visszaköszön Max Webernek a gazdaságtörténet feladatairól adott meghatározásában is. „A gazdaságtörténet először is a tevékenységek megosztásának és összekapcsolásának mindenkori módját kell, kutassa. Első kérdése így hangzik: hogyan voltak a gazdasági tevékenységek egy adott korban megosztva, hogyan specializálódtak, s hogyan kombinálódtak, mégpedig technikailag, gazdaságilag egyaránt. Ez után a kérdés után föl kell tenni a másodikat: háztartás vagy vállalkozás jellegűen hasznosítják-e az elosztott tevékenységeket és lehetőségeket? Ezzel adva van a harmadik probléma: racionalitás és irracionalitás viszonyának problémája a gazdasági életben. A mai gazdasági rendszer - főként a könyvvitel elterjedésének köszönhetően – magas fokon racionalizált, márpedig bizonyos értelemben és bizonyos határok között az egész gazdaságtörténet nem más, mint a ma uralkodó, elszámoláson alapuló racionalizmus története”.¹ A gazdaságstatisztika három hasonló rendezőelvet követ: a technológiai, a gazdasági magatartások milyenségét és a gazdasági racionalitást. A technológiai kapcsolatokat írja le a forrás- felhasználás (input-output) mátrix, a szektorok különböztetik meg a vállalkozói, a háztartási és a kormányzati gazdasági magatartást, a gazdálkodás racionalitása pedig a fő egyenlegező tételek (működési eredmény, megtakarítás, hitelnyújtás stb.) adataiból olvasható ki.

Max Weber azon állításából, hogy a gazdaságtörténet nem más, mint az elszámoláson alapuló racionalitás története, egyenesen következik, hogy a gazdaságstatisztika nélkülözhetetlen eszköz e racionalitás bemutatásához. Pontosabban fogalmazva, meg kell különböztetni a mikro- és a makroszintű racionalitást. Míg a mikroszintű racionalitást a könyvvitel számszerűsíti (legalább is a gazdálkodó szervezetek vonatkozásában), addig a gazdaságstatisztika a makroszintű racionalitás kvantifikálására szolgál.

¹ Weber, M (1979) 21-22. o.

A disszertáció a gazdaságstatisztikai adatok elméletmentességéről széles körben elfogadott vélekedést kívánja cáfolni. Pontosabban azt kívánja bizonyítani, hogy a szakmai közfelfogással ellentétben a makrogazdasági statisztikák is csupán annyiban nevezhetőek a gazdasági tények objektív számadatainak, hogy letisztult, közmegegyezésen alapuló elméleti tételek alkalmazásán alapulnak. Az elméleti kötődés alátámasztására a disszertáció bemutatja azt a történelmi utat, amely a statisztikai fogalmak és részben ehhez kapcsolódva a statisztikai módszertan fejlődését eredményezte. A történelmi perspektíva alkalmazása releváns kutatási módszer, hiszen a statisztikai fogalmak olyan közkeletű közgazdasági elméletekre épülnek, amelyek több évtizeddel, esetleg évszázadokkal korábban honosodtak meg a közgazdaságtanban. A statisztikai fogalmak ilyen értelemben elmaradtak a közgazdaságtan friss, aktuális áramlataihoz képest. Ez a „konzervativizmus” azonban szükségszerű. Ez garantálja, hogy a statisztikai fogalmak csak olyan közgazdasági elméleti feltevéseket használjanak, amelyek igazságtartalma ma már vitán felül áll, és amelyek használata már átment a közgazdasági közgondolkodásba.

A gazdaságstatisztikai fogalmak fejlődése többféle úton ment végbe. Találhatók olyan statisztikai kategóriák, amelyek letisztulását a gyakorlati alkalmazás, az adatok felhasználóinak közvetlen visszajelzése segítette. A dolgozatban is történik utalás arra, hogy például az az elgondolás, hogy az átlagos fogyasztói árindexet súlyozni kell a fogyasztási szerkezettel, az árváltozások tapasztalati megfigyeléséből született². Hasonlóképpen a konjunktúra-mutatók, és az értelmezésükhöz nélkülözhetetlen idősor-elemzés alapvető módszerei, mint például a szezonális ingadozások kezelésére alkalmas mozgó átlagolás, a 19. századi üzleti elemzések gyakorlatából fejlődtek ki³. A statisztikai fogalmak kialakulásának másik útját a gazdaságelméletek fejlődése jelentette. A gazdaságelméleti alapokhoz való kapcsolódás kizárólagosnak mondható az átfogó makrostatisztikai mutatók vonatkozásában. Illetve azt is mondhatjuk, hogy bár a korábbi időkből találhatunk statisztikai leírásokat egy-egy ország nemzeti vagyonáról, vagy nemzeti jövedelméről, az ezekben felvetett módszertani megoldások hatása csak szórványosan mutatható ki a ma alkalmazott makrostatisztikai módszertanban. Az induktív tapasztalati útnak azért sem lehetett érdemi befolyása a makrostatisztikai fogalmak fejlődésére, mert ezek elfogadtatására széleskörű nemzetközi konszenzust kellett teremteni, ehhez pedig éppúgy szükség van a vitán felül álló hivatkozási alapot adó elméleti háttérre, mint az egyeztetések intézményi feltételeit biztosító nemzetközi szervezetek közreműködésére.

Az elméleti keret léte egyfelől korlátozza, másfelől segíti a gazdaságstatisztikai adatok alkalmazását. Annyiban korlátozza, hogy exponálja, a statisztikai fogalom érvényessége véget ér az elmélet érvényességének határánál. Ez lényeges korlát, bár ezzel a megszorítással az adatok gyakorlati gazdaságpolitikai felhasználásakor nem érdemes foglalkozni.

² Szemben az árindex elmélet kifejlődésében meghatározó szerepet játszó mennyiségi pénzelmélet feltevésével, amely szerint a pénzmenység változása csupán az árszínvonalra hat, de közben a relatív árak nem változnak. Minthogy az árarányok nem változnak, a mennyiségi pénzelmélet igazolásához nincs szükség az árváltozások súlyozására.

³ Klein, J.L. (1995)

Elvárható lenne azonban az alkalmazott kutatások esetén, hogy a statisztikai „tényekkel” alátámasztott eredmények a statisztikákra vonatkozó elméleti feltevések szempontjából is értékelésre kerüljenek. Ilyen elméleti korlátokkal a tanulmány elsősorban a legfontosabb makrogazdasági aggregátum, a GDP kapcsán foglalkozik. Miután a gazdaságstatisztikák fogalmai összefüggő rendszert alkotnak, ezért a bruttó hazai termék érvényességi körét megszabó korlátok éreztetik hatásukat bármely más statisztikai mutatóban is.

Elméleti keretre azonban mindenképpen szükség van. Az elméleti keret az a kohéziós erő, amely képes összetartani a szerteágazó gazdasági jelenségekre vonatkozó statisztikákat. Elméleti keret híján - felhasználói szinten - lehetetlen lenne átlátni az egyes statisztikák tartalmát. Így azt sem lehetne nyomon követni, hogy a mutatók változását milyen gazdasági hatások eredője indukálta. Eltérően a természettudományokban megszokottól, a közgazdasági összefüggések mindig csak kvázi jelleggel érvényesülnek. Ezért a következtetések megfogalmazásakor egyaránt tudatában kell lenni egyfelől a statisztikai fogalmakba beleértett, másfelől az elhanyagolt tényezőknek. Az elméleti keret segíti az adatok tartalmában való tájékozódást anélkül, hogy hosszadalmas módszertani leírásokat kellene böngészni.

A különböző gazdaságelméleti irányzatok a választott deduktív vagy induktív megközelítéstől függően törekedtek jobban vagy kevésbé arra, hogy tényadatokkal is verifikálni tudják az elméleti összefüggéseket. Az elmélettörténetben számon tartott gondolkodók munkáiban szinte kivétel nélkül mindenkinél található a gazdasági mérés szükségességére utaló, vagy azt elutasító megállapítás. A szakirodalmi hivatkozások a statisztika szerepéről való állásfoglalást egy-egy kiemelkedő, közgazdasági paradigmaalkotó egyéniség nevéhez kötik. Többnyire Smith, Marshall vagy Keynes munkásságára szoktak hivatkozni. Feltehető azonban, hogy ők sok kérdésben csak átvették kevésbé ismert kortársaik gondolatait, és azt az eredeti szerzőknél sikeresebben kommunikálták. A statisztikai mérés fejlődését bizonyíthatóan jobban segítette Quesnay, Jevons vagy Hicks, vagy Frisch munkássága. A tanulmány törekszik arra, hogy ma már részben elfeledett, vagy csak szűk szakmabeliek által ismert egyéniségeket is megemlítsen még akkor is, ha ezek munkásságához csak áttételes források alapján lehet hozzáférni.

A tudománytörténet a gazdasági mérés fejlődésében többnyire három szakaszt különböztet meg⁴:

1. Gazdaságpolitikai célokra alkalmi módon gyűjtött statisztikai adatok, az ókori népszámlálásoktól a fiziokraták munkásságáig
2. A gazdasági törvények matematikai függvények alakjában való megfogalmazása
3. A közgazdaságtan prediktív tudománnyá válása

Ez a korszakolás elsősorban a gazdasági mérés iránti gazdaságelméleti igények felmerülését, azok motivációját szakaszolja.

⁴ Rima I. (1995/1)

A dolgozat a tapasztalatok alapján azt állítja, hogy az igények kielégítését tekintve a gazdasági mérés fejlődésében meg kell különböztetni egy negyedik szakaszt is, amely során a gazdasági fogalmak nemcsak kicsiszolódtak, letisztultak, alkalmassá válva a mérésre, számszerűsítésre, hanem megszülettek azok, a gyakran pragmatikus konszenzusok, amelyek nyomán az elméleti fogalmak a gyakorlatban is megfigyelhetővé váltak. Ez a folyamat eredményezte, hogy a gazdaságstatisztika fogalmi és megfigyelési módszerei a jobbra ad hoc megoldások helyett tudományosan igazolt alapokra helyeződtek. Az eddigi tapasztalatok alapján mintegy fél évszázados késéssel tudta a statisztikai mérés követni az elméletek kialakulását.

- A gazdasági mérés fejlődése azonban korántsem ért véget. A statisztikai módszertan ma újabb kihívásokkal, igényekkel szembesül:
- több, hosszú idő óta rendszeresen használt alapfogalomra még ma sem létezik egyezményesen elfogadott, számszerűsítésre alkalmas definíció (ilyen például a pénzmennyiség és az infláció),
- újabban bebizonyosodott, hogy az elméleti kötődések miatt egyes, már elfogadott alapfogalmak is csak korlátozottan alkalmasak bizonyos fontos gazdasági kérdések elemzésére (ilyen például az államháztartási hiány mérőszáma),
- egyre újabb és újabb gazdasági jelenség válik meghatározóvá, ugyanakkor hiányoznak az ennek elemzésére alkalmas statisztikák (eklatáns példája ennek a globalizáció).

A disszertáció foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen módon ösztönözték az állami gazdaságpolitikák a statisztikai szolgálatok kiépítését, és ez hogyan járult hozzá a gazdaságstatisztikai gyakorlat fejlődéséhez, és ezen keresztül a fogalmaknak a statisztikai megfigyelések gyakorlatában való kipróbálásához. Az eredetileg nemzeti keretekben a nemzetállamok kialakulásával együtt létrehozott statisztikai szolgálatok a későbbiekben kinőtték a nemzeti kereteket. A legújabb korban a nemzetközi szervezetek egyre dominánsabb szerepet játszanak a statisztikában. Ez a meghatározó szerep igaz nemcsak a statisztikai módszertan fejlesztésére, de az igényelt adatok körére, részletezettségére és gyakoriságára is.

1. fejezet

A statisztika és a mérés fogalmáról

A gazdaságstatisztika - módszertani oldalról - a gazdasági jelenségek mérésének szabályait adja meg. A mérés nem más, mint a megfigyelt objektumok (gazdasági jelenségek) kiválasztott tulajdonságainak (ismérveinek) összehasonlítása. A gazdasági jelenségek mérésének sajátosságait az a körülmény szabja meg, mi az a közös ismérv, amely alapján összemérhetjük a különféle gazdasági javakat, és hogyan lehet ezt az ismérvet időben és térben változatlan skálán megfigyelni. A tanulmány ennek öt olyan előfeltételét adja meg, amelyek kifejlődésének, kiépülésének időben meg kellett előznie a modern gazdaságstatisztika létrejöttét. A gazdasági javak közös ismérvét az értékelmélet adja meg. Az érték megfigyelhetőségét az egységes pénz elterjedése, valamint a mérési skála állandóságát a pénz értékváltozásának kiszűrésére alkalmas indexelmélet kialakulása tette lehetővé. A gazdasági mérés korlátjait a társadalmi jólét mérése terén végzett kutatások eredményei szabják meg. A gazdasági mérés iránti igényt két érdekhordozói kör, a tudományos kutatók és a kormányzati gazdaságpolitikusok fogalmazták meg. Az előbbi a gazdasági fogalmak tisztázásához járult hozzá, az utóbbi a statisztikai szolgálatok működésének intézményi feltételeit biztosította.

Schumpeter szerint „A tudományos közgazdászt a többi gazdasági problémákról gondolkodó, beszélő vagy író embertől bizonyos eljárások birtoklása különbözteti meg. Ezek három területhez tartoznak: elmélet, statisztika, történelem. Ez a három alkotja együttesen azt, amit Gazdasági Elemzésnek nevezünk.”⁵ A schumpeteri idézet a három tudományág együttes alkalmazásáról beszél, a dolgozat a három eljárás között a kapcsolódási pontokat keresi, elsősorban a statisztika oldaláról.

1.1. A statisztika fogalmáról

A statisztika kifejezés eredete homályba vész. Valószínűsíthető, hogy a „státus”, az állam latin elnevezéséből ered⁶. John Koren Machiavelli-nek tulajdonítja a statisztika kifejezés bevezetését⁷. Az elnevezés első írásos nyoma Gottfried Achenwall a göttingeni egyetem tanárának 1749-ben írt művében fordult elő⁸.

Napjainkban a statisztika elnevezést legalább négyféle értelemben használjuk.

A **köznyelvi statisztikának** hívja a tényadatok bármiféle, többé-kevésbé rendszerezett összesítését függetlenül attól, hogy azokat milyen minőségi szinten, milyen megbízhatósággal állítják össze.

⁵ idézi Bekker, Zs. (2000) 159. o.

⁶ Lásd Hunyadi, L.-Rappai, G. (1999), 7.o.

⁷ idézi Dányi, D. (1998) 1. o.

⁸Hivatkozik rá Rima, I. H. (1995)

Az a megközelítés, amely ilyen tágan értelmezi a statisztikai adatokat, elhanyagolja az adatok minőségével, szabványosításával szembeni követelményeket, és ezáltal leértékeli a statisztikai adatok információtartalmát.

A **statisztika** elnevezést leggyakrabban a tömegjelenségek megfigyelésének és **elemzésének módszereivel** azonosítják. A gazdaságstatisztika ebben az értelemben a gazdasági folyamatok és állapotok mintavételes megfigyelésének és a kapott adatok elemzésének módszertani tudománya. Lényegében ugyanilyen módszereket alkalmaz minden empirikus megfigyelésekre, kísérletezésekre építő tudomány.

Találhatunk a **gazdaságstatisztika** elnevezésnek egy további értelmezését is. Ebben az értelemben a gazdaságstatisztikai mérést leginkább a közgazdasági elmélet alkalmazott válfajának tekinthetjük. A statisztika hidat képez az elméletek és a valóság között azáltal, hogy a valóságból gazdaságelméleti megfontolások alapján absztrahál. Úgy is mondhatjuk, hogy a statisztikai mérés a gazdaság empirikus leírásában az egyik fokozat, amely a verbális leírás és a kvantitatív modellezés között helyezkedik el.

Többnyire egyszerűen **statisztikának** nevezzük azt a nagyrészt államilag szervezett tevékenységet, amely során a felhasználók széles körének érdeklődésére számító gazdasági adatokat rendszeresen összegyűjtik, feldolgozzák és közzé teszik. Ennek során elsősorban a kormányzati gazdaságpolitika-alkotás igényeit tartják szem előtt. A közgazdasági elméletek verifikálásához szükséges adattömeg jórészt csak a kormányzati munkát szolgáló információk melléktermékeként áll elő. A statisztika ebben az értelemben erősen gyakorlati jellegű tevékenység, sokban hasonlít a nagyvállalati tömegtermelés szervezéséhez és irányításához. Erre a tevékenységre a **hivatalos statisztikai szolgálat** elnevezéssel szoktak utalni.

A disszertáció történelmi megközelítésből foglalkozik - az első, köznapi értelmezés kivételével - mind a három megközelítéssel: elsősorban a gazdaságelméleti, valamint az államigazgatási kötődést hangsúlyozó értelmezéssel, valamint ezekkel összefüggésben a statisztikai módszertan fejlődésével.

1.2. A gazdasági mérésről

A statisztika kialakulása szorosan kapcsolódik a mérés tudományos alapelveinek tisztázásához. A mérés tárgya mindig valamilyen tulajdonság. Ilyen tulajdonság a súly, darab, távolság, szín, intelligencia, stb. A mérés a tulajdonságok különböző fokozatait különbözteti meg. A tulajdonság mindig valamilyen objektumhoz kapcsolva figyelhető meg. Beszélhetünk a búza tömegéről (súlyáról), az ellátott betegek számáról, két város távolságáról, a színek árnyalatairól, a diákok intelligenciájának fokáról.

A korai történelmi időkben csak verbálisan megkülönböztethető fokozatokat használtak a tulajdonságok jellemzésére. Ennek megnyilvánulása, hogy a beszélt nyelvek gyakran másképpen határolják el a tulajdonságok különböző fokozatait. A színek árnyalataira például a nyelvekben többnyire nem találhatók tökéletes szinonimák. Egyes nyelvekben a tulajdonságok megnevezésére más kifejezést használnak attól függően, hogy élő, vagy élettelen objektumról van-e szó. Gyakori volt, hogy a számokban kifejezhető tulajdonságokra is eltérő mértékegységek terjedtek el. Gondoljunk csak a véka, láb, öl és más hasonló elnevezésekre. A kvantitatív eszközöket használó tudományok, így a statisztika fejlődésének fontos feltételét teremtette meg az általánosan elfogadott mérési skálák használatának elterjedése⁹. A méréselmélet fejlődését kezdetben a természettudományi gondolkodás serkentette, újabban inkább a társadalmi jelenségek mérhetősége jelent új kihívást.

A gazdaságstatisztika, azaz a gazdasági mérés módszertana a „gazdagság” jellemzésére alkalmas tulajdonságok mérésével foglalkozik. Az objektum helyett a gazdaságstatisztika a gazdasági jelenségek, események elnevezést használja, a tulajdonságokat rendszerint ismérveknek nevezi. Az ismérvek a gazdasági jelenségek gazdasági hasznát, szerepét, fontosságát jellemzik. Ilyen a termelés árbevétele, a dolgozók száma, a megművelt földterület nagysága, a bankbetétek pénzürtéke, stb. A gazdaságelméletekben visszatérően felmerül a kérdés, hogyan lehetne a gazdasági mérés hatókörét kiterjeszteni a szélesebben vett társadalmi ismérvekre is.

A tulajdonságok két típusát különböztethetjük meg: a nominális ismérveket és a - legalább sorba - rendezhető ismérveket. A nominális (névleges) ismérvek esetén csak azt lehet megállapítani, hogy a megfigyelt egységek az ismérv alapján azonosak vagy eltérők, de az ismérveknek nincsenek olyan fokozatai, amely alapján az egységek sorba rendezhetők lennének. A gazdaságstatisztikai osztályozások tulajdonképpen nem mások, mint a nem rendezhető ismérvek szerint képzett csoportok. Ilyen például az ágazati osztályozás: a mezőgazdaságot és az ipart az alkalmazott technológia, az előállított javak jellemzői alapján megkülönböztethetjük, de nem érdemes a technológia alapján az ipari és a mezőgazdasági termékeket sorba rendezni.

A mérés tehát a gazdasági jelenségeknek a rendezhető tulajdonságok alapján történő megkülönböztetése. A rendezésnek különböző fokozatai lehetnek¹⁰:

- a **sorrendi (ordinális) mérés** csak annyi ismeretet közöl, hogy a megfigyelt jelenségek az ismérv alapján egymáshoz viszonyítva sorrendben hogyan helyezkednek el, de nem mutatja meg, mennyivel, milyen mértékben tér el a két jelenség a megfigyelt ismérv szerint;
- a **kardinális mérés** a jelenségek különbözőségének mértékét is megadja. Ezen belül megkülönböztetjük a különbségi és az arányskálát.

⁹ Pfanzagl, J. (1968)

¹⁰ Részletesebben lásd Hunyadi- Mundruczó -Vita (2000) 22-26. o.

Ahogy a nevük is jelzi, a különbségi skála csupán az eltérés nagyságáról ad információt, de ezen nem értelmezhető, hogy az egyik jelenség a vizsgált ismerv szerint hányszorosa a másiknak¹¹. Az arányskála alkalmas arra, hogy a jelenséget, annak változását a vizsgált ismerv szerint térben és időben összehasonlíthassuk.

A gazdasági mérés alapvetően az arányskálán mérhető tulajdonságok megfigyelésére összpontosít. Bár ahogy a társadalmi jólét mérése kapcsán bemutatom, a gazdaságelméletekben már a kezdetektől fogva felmerültek kételyek az összetett gazdasági jelenségek kardinális mérésével szemben, különösen a gazdasági jelenségek társadalmi összhatását illetően.

A megfigyelendő jelenségek között vannak olyanok, amelyek több releváns mérhető gazdasági tulajdonsággal rendelkeznek. Jellemzően ilyenek a reáljavak. Beszélhetünk a termékek súlyáról, darabszámáról, a lakások, az irodahelységek alapterületéről, vagy a szabadalmak számáról. Ezeket a nem pénzben kifejezett tulajdonságokat természetes mértékegységben kifejezett tulajdonságnak nevezzük. Bár a szolgáltatások esetén nehezebb releváns természetes mértéket találni, de például a szállítási teljesítményeket kifejezhetjük árutonnan kilométerben, a szállodák kapacitását férőhelyekben. Az egészségügyi szolgáltatásokat mérhetjük az ellátott betegek, a felsőoktatást a hallgatók számával. Kevésbé megszokott, bár még az államigazgatást is jellemezhetjük az elintézt ügyiratok számával. Sajátos jószág a munkaerő. Ennek jellemezésére többféle természetes mértéket is használhatunk, köztük a létszám, a ledolgozott órák száma, stb¹². A pénzügyi eszközök jellemzésére is találhatók természetes mértékek: beszélhetünk a részvények vagy a betétek számáról. Bizonyos elemzési célokra a természetes mértékek igen fontos információt szolgáltatnak: a raktárak kapacitásának tervezéséhez például ismerni kell a tárolni kívánt különféle termékek együttes térfogatát. Hasonlóképpen a betétek és részvények száma alapján lehet felkészülni a pénzügyi szolgáltatások igénybevétele iránt várható ügyfélforgalomra.

A természetes mértékek szerinti mérés azonban erősen korlátozott. Először is, természetes mértékegységben csak az egynemű javakat tudjuk összesíteni. Még ebben az esetben is a kapott összérték nem pontosan mutatja a javak gazdasági jelentőségét, mert nem veszi figyelembe a közöttük fennálló minőségi különbségeket. A bor literje, az autók darabszáma (vagy hengerűrtartalma), vagy a lakások alapterülete nem mutatja, hogy mennyire eltérő minőségű borokról, autókról vagy lakásokról van szó. Az alkalmazottak száma sem mutatja a munkaerő minőségi eltéréseit. Ráadásul a természetes mértékegységek arra teljesen alkalmatlanok, hogy ezek segítségével aggregálhassuk a csak különböző természetes mértékegységgel jellemezhető javak gazdasági értékét. A cipők és az autók darabszámát összeadva semmiféle értelmes mutatószámhoz sem jutunk.

¹¹ A különbségi skálára tipikus példának a hőmérsékleti skálát szokták felhozni. A gazdasági mérésben nehéz jó példát találni a különbségi skálára.

¹² A munkaerőt pénzbeli mértékek alapján is többféleképpen értékelhetjük. A sokféleség magyarázata, hogy a munkaerő mérésekor szerteágazó társadalmi és gazdasági szempontokat (ismérveket) kell figyelembe venni. Így a munkaerőköltség a munkáltató, a bér a munkavállaló szemszögéből értékeli a munkavégzés gazdasági jelentőségét.

Miután a természetes ismérvek csak korlátozott mértékben és körben alkalmasak a megfigyelt objektumok, jelenségek gazdasági jelentőségének a kifejezésére, ezért ennél általánosabb közös jellemzőt kell találni. Amint a későbbiekben részletesen szó lesz róla, ez a közös ismérv a javak értéke, amelyet a piacgazdaságban a fogyasztói preferenciák fejeznek ki. Míg a javak értékarányait a fogyasztói preferenciák, a mértékegységet a pénz, azaz a nemzeti valuta adja meg.

1.3. A makrogazdasági statisztikákról

A történelem során mindig is érdeklődés kísérte azokat a beszámolókat, amelyek egyes népek, vagy uralkodók gazdagságát jellemezték. A leírások néha az életmóddal, gyakrabban a felhalmozott eszközökkel fejezték ki a gazdagságot. Leggyakrabban a birtokolt földterület, a várak száma, a hűbéresek vagy a jobbágyok száma fejezte ki a gazdagságot. Arra nem volt mód, hogy egyetlen mutatószámra összefoglalják a gazdagság mértékét. Erre csak a mai fejlett gazdaságstatisztikák tesznek kísérletet. Pontosabban a mai statisztikai módszertan elvben lehetőséget kínál mind a jövedelmek, mind a vagyon összesített mérésére, a gyakorlatban rendszeresen csak a jövedelem mérésére kerül sor. A vagyon, mint állomány összesített mérése jóval több problémát vet fel ahhoz képest, mint amivel a folyamatok mérésekor szembesülünk. Az eszközök többsége ugyanis még a fejlett piacgazdaságokban sem kerül rendszeres piaci cserére, ezért az értékarányuk a piaci cserékben közvetlenül nem mutatkozik meg. A nemzeti vagyon, mint a társadalom gazdagságának leggyakrabban hangoztatott kvintesszenciája, egyelőre csak a statisztikai módszertan által kínált, de a gyakorlatban nem alkalmazott mérőszám.

A makrogazdasági statisztikák ugyanakkor sokkal szélesebb elemzési lehetőséget kínálnak, mint amire egy-egy kiemelt mutató alkalmas. A makrogazdasági statisztikák lényegében a tényadatoknak a nemzetgazdaság egészére, vagy annak egy-egy kiemelt funkcionális területére vonatkozó, egymással konzisztens, összefüggő, és értékben, többféle árszinten is kifejezett együttese. Központi eleme a nemzeti számlák rendszere, amely a nemzetgazdasági állományok és a folyamatok átfogó statisztikai leírását adja. Ennek két nemzetközi szinten egyeztetett módszertana létezik: a világszintű ajánlást jelentő Nemzeti Számlák Rendszere (továbbiakban SNA1993), valamint ennek az Európai Unió sajátosságaira adaptált változata, az Európai Számlák Rendszere (ESA 95). Ehhez csatlakozik a nemzetgazdaság külfölddel való gazdasági kapcsolatait részletező Nemzetközi Fizetési Mérleg (BoP 1993), az államháztartás gazdálkodásának elszámolását bemutató Kormányzati Pénzügyi Statisztika (GFS), amely legújabb változata a közelmúltban került véglegesítésre. A központi maghoz illeszkedően rendre készülnek a nemzetgazdaság különféle részterületeire vonatkozó statisztikai elszámolások, ezeket szatellit számláknak nevezzük. A következő területek szatellit számláira léteznek nemzetközi ajánlások: az egészségügyi rendszer, a kutatás-fejlesztés, a turizmus, a háztartási tevékenységek elszámolása, a környezetvédelem. Annak analógiájára, ahogy a szatellit számlák a rendszer központi magjához illeszkednek, de attól egyes kérdésekben elvi szempontok szerint bővebb, részletesebb leírást adnak, az EU által az államháztartási hiány és az államadósság számítási módjára előírt módszertan tekinthető az államháztartási egyfajta szatellit számlájának.

Az SNA 1993 önmagáról a következő definíciót adja: „ A nemzeti számlák rendszere a makrogazdasági számlák és vagyonmérlegek olyan koherens, konzisztens és integrált együttese, amely nemzetközi szinten egyeztetett fogalmakat, meghatározásokat, osztályozásokat és elszámolási szabályokat alkalmaz. Olyan átfogó elszámolási rendszert alkot, amelyben a gazdasági adatok a gazdasági elemzések, döntéshozatal és gazdaságpolitika-alkotás céljára alkalmas formába rendezhetők és bemutatathatók. A számlák alkalmasak arra, hogy segítségével összefoglalhassuk a gazdaság működéséről szóló hatalmas mennyiségű, szerteágazó alapadatot gazdaságelméleti megfontolások alapján és a gyakorlati megfigyelés lehetőségeit figyelembe véve.”¹³ Az SNA - a hivatkozás szerint - tehát arra törekszik, hogy olyan statisztikai adatokat állítson össze, amely összekapcsolja a gazdaságelméleti szempontokat a gazdasági tények „elfogulatlan” rögzítésével. Az idézetben megfogalmazott küldetése teszi indokolttá, hogy a tanulmány a gazdaságelméletek és a leíró gazdaságtörténet oldaláról is elemezze a nemzeti számlák jellegzetességeit.

A disszertáció a gazdaságstatisztikai rendszer fejlődésén belül kiemelten a makrogazdasági mutatók kialakulását tárgyalja. A makrogazdasági mutatók képezik ugyanis a fő érdeklődési területét mind a közgazdasági kutatásoknak, mind a kormányzati gazdaságpolitikának. Ebből következően a fejlődés körülményeit is meghatározta, mikor, milyen történelmi körülmények között fogalmazódtak meg a gazdaságpolitika és a tudományos kutatók, mint intézményi és szakmai érdekhordozók részéről a makrogazdasági mutatók iránti igények. Az a körülmény, hogy a kormányzati gazdaságpolitika a 20. század közepe óta vindikálja magának a jogot a gazdasági folyamatok folyamatos nyomon követésére, teremtette meg a gazdaságstatisztika-készítés intézményi feltételeit. Ugyanakkor az is nélkülözhetetlen volt, hogy a gazdaságelméletek elérjenek bizonyos érettségi fokot, képesek legyenek a gazdasági körforgás egészéről olyan összefüggő elméleti keretet alkotni, amely alkalmas a statisztikai számszerűsítésre. Az, hogy ma széles körben hozzáférhető a makrogazdasági aggregátumok, és ezekre hivatkozva a mindennapok témájává vált a gazdasági fejlettség térbeli és időbeli összehasonítása, a közvélemény érdeklődésén keresztül a makrogazdasági mutatókat kiemelt politikai fontosságúnak mutatja.

¹³ SNA (1993) 1.1. para.

2. fejezet

Az érték, mint a gazdasági javak közös ismérve

A közgazdaságtan alapkérdése a gazdasági érték fogalma és keletkezése. Ahogy a dolgozat más összefüggésben is tárgyalja, a tudománytörténelem azt igazolja, hogy új gazdaságelméleti paradigmák szinte minden alkalommal a gazdasági életben felmerülő valós problémákra keresett megoldásként születtek meg. Ez a gyakorlati kötődés magyarázza az értékelmélet korai megjelenését. Amint a társadalmi munkamegosztás kifejlődött, és az előállított termékek rendszeres cserére kerültek, felmerült a kérdés, minek alapján, milyen arányokban megy végbe a csere. A cserearányokat meghatározó elméleti arányokat nevezzük értékarányoknak. A korai elméletek közvetlenül a cserében vélték felfedezni az érték keletkezését. A 19. századra jutott el a tudomány addig, hogy felfedezte, új érték nem a cserében, hanem a termelésben keletkezik. Ezt a fiziokraták először csak a mezőgazdaságra szűkítve értelmezték, majd később a klasszikusok bővítették ki az értékalkotó termelést az anyagi javak előállítására. A 19. század második felében a fogyasztó preferenciák elmélete tudott az eddigieknél átfogóbb magyarázatot adni az érték fogalmára. A 20. században a neoklasszikus nézetek az általános egyensúlyi keretben illesztették össze a fogyasztói, a termelői és a munkaerőpiaci preferenciákon alapuló értékelméletet. A mai gazdaságstatisztikai fogalmak lényegében ennek a neoklasszikus elméletnek a számszerűsített változatát készítik el. A statisztikai tényadatok úgy elégték ki az egyensúlyi követelményeket a termékek és szolgáltatások kínálata és kereslete között, valamint biztosítják az egyezőséget a termelési tényezők inputjának értéke és díjazása között, hogy eközben megkülönböztetik a fogyasztás, a termelés és a termelési tényezők (munka és tőke) hasznosságának a mérőszámát. A három értékelési szint között a termelési adók és támogatások képezik a hidat.

Az értékelméleti hivatkozás nélkülözhetetlen a makrogazdasági statisztikákban. Az értékelmélet adja ugyanis azt a közös ismérvet, amely értelmet ad a reáljavakból képzett aggregátumoknak. Ráadásul az elmélet azt is képes bebizonyítani, hogy – bizonyos korlátok között – ez az ismérv számszerű nagysága statisztikai úton, a piaci árakban megfigyelhető.

2. 1. A korai árelméletek

Amíg a javak cseréje nem vált rendszeressé, addig a cserére kerülő javak árarányai is alkalmanként erősen változhattak. A középkori árelméletek a méltányos, igazságos ár mellett érveltek, amely figyelembe vette az eladó és a vevő helyzetét¹⁴. Az ár tehát erősen szubjektív kategóriát jelentett, és azt tudatosan eltérítették a javak tényleges „hasznossági” arányaitól.

¹⁴ Weber, M. (1979)

A méltányosságon alapuló cserearányok tehát nem a cserében résztvevők, hanem valamilyen „hatóság” által adott preferenciákat fejeztek ki. A méltányos ár valójában a cserében résztvevők valamilyen interperszonális összemérésére tesz kísérletet.

„A csere eshet a) formális jogi szabályozás alá (mint a szabad csere a kapitalista gazdaságban), vagy b) tartalmi szabályozás alá (a szó tulajdonképpeni értelmében ez a szabályozott csere). Tartalmilag szabályozhatják a cserét a kereskedő és iparos céhek, a monopolvállalkozók, fejedelmek vagy mondjuk a hatóságok. Az ilyen szabályozás nagyon különböző szempontokat követhet (pl. az árak magas vagy alacsony szinten tartását, a lakosság ellátását, stb.)”.¹⁵

A statisztika a szabad piacon megvalósuló cserearányokat figyeli meg. A weberi értelemben tartalmilag szabályozott piac cserearányai a szabályozó közeg (a céhek, a fejedelem, a monopolista vállalkozó vagy a hatóság) szempontjait fejezik ki, és nem magáról a cserében résztvevők preferenciáiról közölnek információt. Ezt továbbgondolva az állami tulajdonon alapuló tervgazdaságban készített értékbeli adatokat sem volna szabad statisztikaként értelmezni, hiszen azok sem a fogyasztók és termelők szuverén preferenciáit tükrözik, hanem a domináló központi akaratot.

A merkantilisták voltak az elsők, akik az érték keletkezésének gazdasági magyarázatot adtak. Miután a 16. századtól kezdve a világpiac kibővülése nyomán úgy mutatkozott, hogy a gazdagodás fő forrása a kereskedelem, mégpedig elsősorban a külkereskedelem, ezért az érték képződését is a cserében vélték felfedezni. „Úgy képzelték, hogy a cserearányok alakulása nagymértékben önkényes, csupán felszíni körülményektől függ, amelyek között a kereskedő egyéni ügyességének fontos szerepe van. Barbon írja a „Discours of Trade”-ben: „... a dolgok éppen annyit érnek, amennyiért el lehet adni őket.” Azt tartották, hogy a kereskedők pénzgazdagsága a forgalomban növekszik. Mivel pedig a forgalomból nyereség csak úgy származhat, ha azt, amit az egyik fél nyer, a másik szükségszerűen elveszíti, a merkantilisták azt hirdették, hogy a társadalom gazdagsága nem nőhet a belső forgalom, tehát az illető ország alattvalói között végbemenő áruforgalom révén, mert az csupán egyik kézről a másikba viszi át a pénzt, és ezzel az országban levő pénzmennyiség egyáltalán nem gyarapszik. Egy ország gazdagsága szerintük csak a külkereskedelem révén növekedhet.”¹⁶

A merkantilista forgalmiérték-elméletben nem válik szét a kereskedelem, mint szolgáltatás értéke, és a kereskedelmi csereére kerülő áruk értékének változása. A statisztikai számbavétel élesen megkülönbözteti a kereskedelmi javak értékében bekövetkezett változás két alkotó elemét. A kereskedelmi szolgáltatások – a mai értelmezésben is - értékalkotó tevékenységet jelentenek. Ennek részét képezi a nyereség is, ha a kereskedő olyan piacon értékesít, ahol a termékeiért magasabb árat kap, mint amennyiért ő a termékeket máshol beszerezte. Ez tehát többlet, és senki nem károsodik általa. A termékeknek az időben bekövetkező értékváltozása

¹⁵ Weber, M. (1979) 11-12.o.

¹⁶ Mátyás, A: (1963) 15.o.

(akár az infláció, akár a fogyasztói divat változása, vagy a termék minőségének romlása következtében) viszont nem része az új értéknek: a megtermelt készletállomány értékének változásából jövedelem nem származik. A kereskedelmi árbevétel ezen összetevőjére tényleg igaz, hogy amennyit az egyik fél nyer a cserében, annyit a másik veszít, de összességében, makrogazdasági szinten értéktöbblet nem keletkezik.

2.2. A munkaérték-elmélet

A merkantilizmust követő korok átfogóbb elméletei az értékképzést a termelésben résztvevő élőmunkának tulajdonították. A 17. században W. Petty volt az, akiről először tudható, hogy felismerte, az értéket a tudatos emberi munka hozza létre. Bár ezt csak igen szűken, a nemesfémeket előállító tevékenységekre vonatkoztatta. B. Franklin volt az első, aki az általános emberi munkával magyarázza az érték létrejöttét¹⁷. Mint a korai közgazdászok többségének, az ő elmélete is erősen ideológiai indíttatású volt. A fiziokraták, csak a föld használatára visszavezetett értékelméletével szemben az értéktermelés kiterjesztésével az amerikai szabad telepesek, és az amerikai bevándorlást jellemző kifejlett munkamegosztás mellett érvelt. Ő sem jutott le azonban a mai értelemben vett teljes, a nem anyagi szolgáltatásokra is kiterjedő értékfogalomig. „Ha földemen gabonát termelek, és annak egy részével olyan embereket táplálok, akik számomra szőnek, téglát készítenek, akkor gabonám értékét fenntartom, és az év végén jobban öltözködhetem, kényelmesebben lakhatom. Ha azonban olyan embert táplálok, aki ahelyett, hogy szőne, téglát vetne, hegedül nekem, akkor amit ez elfogyaszt, elveszett számomra, s a munkájából semmi sem marad, ami a család gazdagságát és kényelmét növelhetné.”¹⁸ A hegedülés tehát Franklin szerint nem termelés, miután „kézzel fogható” értéket nem hoz létre.

Ugyanakkor már a 18. században felmerült az a gondolat is, hogy az érték nagyságát a javak hasznossága alakítja. Hutcheson, aki Smith tanára volt, állította: „Minden érték és ár alapja valamilyen természetes használat, amelyet a javak kínálnak a gyakorlatban.”¹⁹ Azt is felismerte, hogy ez az értékösszeg a munka, a tőke és a földjára díjazására szolgál. Miután ez a nézet nem illett bele a közgazdaságtan korabeli főáramlatába, a felvetés lényegében visszhang nélkül maradt.

A munkaérték-elmélet részletes kifejtést nyer Adam Smith korszakalkotónak tartott művében, „A nemzetek gazdasága”-ban. „...Smith az érték dologi formája mögött fel tudja ismerni a személyek viszonyát, s rámutat arra, hogy amikor terméket cserélnek, munkát cserélnek. „Amit pénzért vagy áruért veszünk, azt...munka ellenében szerezzük...” Szerinte a „.. munka volt az első ár, az első pénz, amellyel mindenért fizettek.” Smith a munkamegosztásból kiindulva az egyes munkafajták között nem lát különbséget. Az áruk értékét különbség nélkül, általános emberi munkára vezeti vissza.”²⁰Értékelméletét áthatják a felvilágosodás egyenlőséget hirdető eszméi.

¹⁷ Mátyás, A. (1963) 67. o.

¹⁸ idézi Mátyás, A. (1963) 64-65. o.

¹⁹ Deane, P. (1997).

²⁰ idézi Mátyás, A. (1963) 81. o.

A munkaérték-elmélet kiteljesedett formában való kifejtése David Ricardo-nak tulajdonítható. Felismerte, hogy a különböző árukat csak azért lehet egymással a csereben összemérni, mert van valami közös bennük. „Mérni, azaz hosszúságot, súlyt, értéket meghatározni annyit jelent tehát, mint megállapítani, hogy valami hányszor foglalja magába a métert, a grammot, frankot, egyszóval az azonos fajtájú egységet. A frankkal nem mérhetünk akármit, hanem csak bizonyos mennyiséget abból a fémből, amelyből a frank maga készül, kivéve, ha mind a frankot, mind pedig a megméréndő dolgot vissza lehet vezetni valami más mértékre, amely mind a kettővel közös. Ez, azt hiszem, lehetséges, tekintve, hogy mindkettő munka eredménye, és a munka az a közös mérték, amellyel valóságos és viszonylagos értékük egyaránt felmérhető.”²¹

Ricardo kortársa, J. B. Say ezzel szemben azt állította, hogy a javak használati értéke szabja meg a csereértéket. Ricardo, Say-t bírálva kifejti: „határozottan állítom, hogy nincsen tisztában vele, mit kell értenünk az érték szó alatt, mert hiszen amellett kardoskodik, hogy valamely jószág értéke az illető jószág hasznosságával arányos. Ez csak akkor volna igaz, ha csupán a vevők szabályoznák a jószág értékét, akkor igenis úgy állna a dolog, hogy minden ember olyan árut adna a tárgyakért, amekkora az ő becsülésének megfelel. Én azonban azt tapasztalom a valóságban, hogy éppen a vevőknek van a legcsekélyebb befolyásuk az ár szabályozására, mert ez a szabályozás teljesen az eladók versenyétől függ.”²² A 19. század első felében a termelés bővülése lényegében nem ütközött keresleti korlátokba, ezért nem tulajdonított Ricardo jelentőséget a fogyasztók preferenciáinak. Az is közismert, hogy a későbbiekben a munkaérték-elmélet kidolgozását sokan főleg Marxnak tulajdonították, annak ellenére, hogy ezt Marx lényegében Ricardo-tól vette át.

A munkaérték elmélet azonban nem képes megmagyarázni az ún. ritka javak csereértékét. A viták során erre a dilemmára eklatáns példát a gyémánt értéke és a gyémánttermelésbe fektetett munka viszonya szolgáltatta. Miért olyan drága a gyémánt, holott annak előállításában csak a bányász és a gyémántcsiszoló munkáját kellene elszámolni? Ricardo is felismeri ezt, és kivételnek tekinti. Szerinte a ritkaság azoknak a jószágoknak az értékét szabja meg, amelyeket nem lehet a termeléssel korlátlanul bővíteni, „ennek következtében a verseny kizárólag a vevők oldalán áll fenn.”²³

2.3. A fogyasztói hasznosság

A 19. század második felében a pszichológiai eredetű magyarázatoknak sikerült feloldania a klasszikus értékelméletnek a használati érték és a csereérték elszakadásában megmutatkozó dilemmáját. A jószág értékét a szükséglet kielégítés nagysága szabja meg, mégpedig a felhasználás növekedése szerint csökkenő mértékben. Wiesernek²⁴ tulajdonítják a határhaszon fogalmának bevezetését.

²¹ idézi Mátyás, A. (1963) 125.o.

²² idézi Mátyás, A. (1963) 127. o.

²³ idézi Mátyás, A. (1963) 124.o..

²⁴hivatkozik rá Mátyás, A. (1963)

A fogyasztó számára a jószágegység értéke olyan mértékben hasznos, amilyen mértékben annak a felhasználásban utolsó egysége a fogyasztó számára pszichológiai élvezetet jelent. A gyémántot tehát a ritkasága teszi igen értékesé. Az ún. marginalista forradalom az értéket a termelés, a termelésbe fektetett munka helyett a fogyasztó, a felhasználás oldaláról magyarázza. A fogyasztó szuverén módon dönt arról, hogy a piacon mit vásárol attól függően, hogy számára a jószág milyen szükségletet elégít ki. A marginalizmus ehhez azt tette hozzá, hogy feltételezi a fogyasztás csökkenő határhasznát, vagyis azt, hogy a fogyasztás mennyiségének növelésével egyre csökken az egységnyi jószág által nyújtott hasznosság. A fogyasztó olyan jószágkombinációt választ, amelyben az adott jövedelem mellett maximalizálja az elért hasznosságot.

Az elméleti fejlődés később kapcsolatot teremtett a fogyasztó és a termelő magatartása között. A piaci egyensúlyi ár egyaránt maximalizálja a fogyasztó hasznosságát és a termelő profitját. Sőt, a munkaerő ára (a munkabér) is arányos a munkának a termeléshez való hozzájárulásával. Ezáltal nemcsak a termékpiacon, hanem a termelési tényezők piacán is kialakul az egyensúly. Minthogy a gazdaságstatisztika mindig a megvalósult piaci egyensúlyi állapotot írja le, így a piaci egyensúlyi ár – ex post - egyaránt biztosítja a fogyasztói hasznosság és a termelői profit maximalizálását, valamint a termelési tényezők a termelési hozzájárulásukkal arányos részesedését. A gazdaságstatisztikában az egyensúlyt kifejező azonosságok teremtik meg a lehetőségét annak, hogy a jelenségeket több, független adatforrásból is megfigyelhessük. Az ily módon kínálkozó ellenőrzési lehetőség nagymértékben javítja a makrogazdasági adatok minőségét.

Látszólag ellentmond az értékelmélet és a gazdasági mérés egymásra épülésének, hogy a gazdaságstatisztikai módszertan deklaráltan elhatárolja magát az értékelméleti alapoktól. Az 1993-as SNA a következőképpen fogalmaz: „Az SNA mint elemzési eszköz erejét az adja, hogy képes összekapcsolni igen különböző gazdasági jelenségeket azáltal, hogy azokat közös elszámolási egységben fejezi ki. A rendszer nem kísérel meg, hogy kifejezze a leírt folyamatok és állományok hasznosságát. Ehelyett a számlákon megjelenő tételek pénzben kifejezett aktuális csereértékét figyeli meg, azaz azt az értéket, amelyen a javak és más eszközök, szolgáltatások, a munkaerő vagy akár a tőkeszolgáltatás készpénzért ténylegesen cserére kerül, vagy cserére kerülhetne.”²⁵ A tudatos elhatárolódás vélhetően azzal magyarázható, hogy az SNA kidolgozása során is gondoltak arra, hogy a gazdaságelméleti kötődésekre való hivatkozások leszűkítik a gazdaságstatisztikai fogalmak érvényességi körét. Törekedtek az elméletmentességre és ezen keresztül arra, hogy olyan statisztikai módszertan készüljön, amely széles körben alkalmazható, lényegében függetlenül az elemzés elméleti kereteitől.

Az elhatárolódás szándékának ellentmond ugyanakkor, hogy az SNA kézikönyvében, más helyen kifejezett utalások találhatók a fogyasztói hasznosságra.

²⁵ SNA (1993) 3.70 para.

Az indexszámításokról írt részben található a következő megfogalmazás: „Gazdaságtelméleti szempontból a megfigyelt mennyiségek az árak függvényének tekinthetők, ahogyan azt a hasznossági és termelési függvények használják. Feltételezve, hogy a fogyasztó kiadásai a mögöttes hasznossági függvény szerint alakulnak,...”²⁶ Ez az utalás fontos bizonyítéka annak, hogy a nemzeti számlák módszertana is elismeri, hogy a tényadatok csak bizonyos elméleti feltevések mellett tükrözik a valóságot. Minthogy a fogyasztói hasznosság érvényességét a közgazdasági elméletek egyöntetűen elfogadják, ezért ennek elfogadása nem tűnik effektív korlátnak a statisztikai adatok érvényességét tekintve.

Az is fogyasztói hasznosságra épülő értékelmélet használata mellett szól, hogy a fogyasztói hasznosság szerinti választás domináns viselkedési formát jelent. Axiómának elfogadható, hogy a végső fogyasztó tényleg a jószágok hasznossága alapján választ. Ezáltal a fogyasztási javak statisztikai úton megfigyelt összegének és szerkezetének könnyen adható olyan interpretáció, hogy az a szuverén fogyasztók preferenciáit tükrözi. Jóval lazább viszont a megvalósult termelési szint és szerkezet kapcsolata a profitmaximalizálással. A termelő a kínálat alakításakor rövid és hosszú távú és egyébként is összetett szempontokat mérlegel. Például a dömpingárak használata sem magyarázható a pillanatnyi profitmaximalizálás alapján.

Ugyanakkor azt is tudomásul kell venni, hogy a fogyasztói hasznosság szubjektív fogalom, magát a hasznosságot a gazdaságstatisztika módszereivel mérni nem lehet. Bár a 19. században felmerültek olyan javaslatok, hogy a fogyasztói hasznosságot empirikus úton, különböző emberekkel végzett kísérleti választások eredményeiből állapítsák meg I. Fisher 1892-ben felvetette azt az elképzelést, hogy a kiválasztott egyénekkal kísérleteket végrehajtva lehetne az egyes fogyasztói kosarakhoz számszerű értékeket rendelni. Az ötletet a pszichológiában akkor már elterjedt kísérleti módszerek szolgáltatták. Ez a technika nyilvánvalóan nem alkalmas a rendszeres statisztikakészítésre.

Amit mérni tudunk, az a piacon megvalósult fogyasztás értéke az adott árarányok és jövedelemszint mellett. Ebből csupán következtetni lehet arra, milyen is lehet az a fogyasztói preferencia görbe, amely az adott jószágkosár választását eredményezte. De hangsúlyozni kell, hogy azt nem tudjuk igazolni, hogy az emberek tényleg a hasznossági preferenciák alapján választanak-e.

A fogyasztói preferenciák tehát rejtve maradnak. Ezzel szemben empirikus úton viszonylag könnyen megfigyelhető, hogy a termelő valóban a profitmaximalizálás alapján alakítja a termelési szintet és szerkezetet. A profit alakulása jól mérhető, ennek ellenére a profitmaximalizálás tényének érvényességére vonatkozóan mindmáig nem sikerült meggyőző bizonyítékokat találni. Ez a tény jól rávilágít arra, hogy még a szakmai körökben általánosan elfogadott közgazdasági tételek is csupán feltevések, és nem további bizonyítást nem igénylő tények.

²⁶ SNA (1993) 16.21. para.

A fogyasztói hasznosság tehát nem mérhető. Amit a piacon mérni lehet, az a jószágok árai és a fogyasztók fogyasztási kosarának összetétele. A Samuelson által megfogalmazott kinyilvánított preferencia elmélet mindössze annak bizonyítására képes, hogy a piacon megvalósult fogyasztói választás mögé - néhány nem túl erős feltevés mellett – megadható az azt alátámasztó hasznossági függvény²⁷. Vagyis a piacon megfigyelt árarányokból és a fogyasztó által választott jószágkosárból konstruktív módon is meghatározható a fogyasztó közömbösségi görbéje. A feltevések a következők:

- A fogyasztó mindig a Pareto optimális jószágkosarat választja (vagyis a fogyasztó preferálja, ha valamely jószágból úgy van több a kosárban, hogy ezért nem kell egyetlen másik jószág fogyasztását sem visszafognia)
- A választás tranzitív (Vagyis ha A jószágkosarat preferálja B-vel szemben, és C-t preferálja A-val szemben, akkor C-t B-vel szemben is preferálja.)
- A fogyasztó számára egy adott jövedelmi szint mellett egyetlen maximális hasznosságot nyújtó jószágkosár létezik.
- A fogyasztó bármely jószágkosarat hajlandó kiválasztani attól függően, hogy milyen jövedelmi helyzetbe kerül, és milyenek a piaci árviszonyok.

A kinyilvánított preferenciák elméletének adható olyan interpretáció is, hogy a megvalósult keresletet statisztikai módon megfigyelve meghatározható az - a relatív ártól és a rendelkezésre álló jövedelemtől függő - preferencia függvény, amely igazolja a fogyasztó optimális, a hasznosságot maximalizáló döntését. Korlátozza a megfigyelhetőséget ugyanakkor, hogy valójában minden egyes fogyasztónak csak egyetlen választását figyelhetjük meg (mert a piaci feltételek térben és időben változnak). A kinyilvánított preferencia elmélet tehát nem azt bizonyítja, hogy a fogyasztók a hasznosságot maximalizálják, hanem azt, hogy a fogyasztói döntésekből megismerhető a hasznossági görbe, amennyiben a fogyasztó tényleg a hasznosság maximalizálása szerint választott.

A gazdaságstatisztika által mért értékek az adott piacon a meghatározott jövedelmi helyzetben lévő fogyasztó egyéni hasznosságának súlyozatlan összegét fejezik ki. Mindössze ennyi a mérés elméletileg is megalapozott hatóköre. A mérés

- az egyes individuális fogyasztók (jövedelemközösségekben élő háztartások)
- adott piacon

realizált hasznosságát mutatja. A fogyasztói preferenciák áttételesen hatnak a piacon végbemenő egyéb cserekapcsolatokra is, ahogyan az összefüggéseket az általános egyensúly elmélet megfogalmazza.

2.4. Alternatív értékelési módszerek

A fogyasztói preferenciák nem vezérik azon jószágok értékének a kialakulását, amelyek nem kerülnek rendszeres piaci cserére. A makrogazdasági mutatók számításához azonban szükség van arra, hogy tudjunk értéket rendelni a piacot elkerülő gazdasági jószágoknak is. Ebben az esetben a statisztika más közgazdasági elméletektől veszi át az értékelési elveket.

²⁷ Samuelson, P.A.(1943) Consumption Theory in Terms of Revealed Preferences, *Economica* November

Elhalasztott lehetőségek (haszonáldozat) költsége (opportunity cost)

A gazdasági elméletekben a fogyasztói preferenciákon való értékeléssel egyenrangú szerepet tölt be az a feltevés, hogy a gazdasági alanyok a döntéseik során a lehetőségeik közül a haszonáldozat alapján választanak. Az elhalasztott lehetőségek, más néven haszonáldozat költsége valamely jószágot nem a fogyasztása által realizált hasznosság szintjén értékeli, hanem azon a szinten, amely a sorban az utána következő legjobb alternatíva nyújthatna. Amennyiben a fogyasztó racionálisan dönt, akkor a haszonáldozat mindig kisebb, mint a ténylegesen választott jószágkosár hasznossága. Vagyis az elhalasztott lehetőségek szintjén való értékelés (azonos árszínvonal mellett) a fogyasztói hasznosságnál mindig alacsonyabb értékösszegre vezet.

Az elhalasztott lehetőségek költsége a közgazdaságtant, mint a szűkös lehetőségek közti választás tudományát értelmezi. A fogalom először Marshall-nál nyer kifejtést. Elméletében ezt az értékelést alapvetően a termelési tényezők felosztására alkalmazza. Arra a kérdésre keres választ, hogy a termelési tényezők adott mennyiségét hogyan lehet felosztani az alternatív felhasználási célok, termelési lehetőségek között. A későbbiekben ezt az értékelési elvet kiterjesztették a fogyasztói döntésekre is. Sőt, az elv elterjedését tovább erősítette, hogy az elhalasztott lehetőségek költsége értelmezhető minden tudatos emberi döntésre, választásra, vagyis jóval általánosabb értékelési elvet ad, mint a jószágkosarak közti választásra szorítóköző fogyasztói hasznosság.

Az is az elhalasztott lehetőségek költségén való értékelés mellett szól, hogy a termelői döntésekre kétségtelenül adekvátabb magyarázatot ad, mint a fogyasztói hasznosság. Az egyensúlyi ár kialakulásában a termelői profitmaximalizálás jól interpretálható a termelői lehetőségek közötti választással.

A haszonáldozat költség fogalma összhangban áll az elsőként az osztrák iskola, és ezen belül Ludwig von Mises által megfogalmazott azon felfogással, amely a közgazdaságtant a szűkös eszközökkel való gazdálkodás, választás tudományának tekinti. A praxeológia feltételezi, hogy a választást megelőzően a priori módon ismerjük az elmaradt lehetőségek, azaz a haszonáldozat költségét.

A makrogazdasági mérés mindazonáltal csak második alternatívaként engedi meg a haszonáldozat szintjén való értékelést. Eredendően azért nem javasolja az alkalmazását, mert nem statisztikai módon megfigyelhető fogalom, hiszen nagysága csak külön kalkulációval állapítható meg. Használata a gazdaságstatisztikában kizárólag olyan esetben megengedett, amikor a fogyasztói hasznosság – a piac híján - közvetlenül úgysem nem figyelhető meg. Mint már szó volt róla, reális feltevés, hogy bizonyos esetben a termelői magatartás tényleg az elmaradt lehetőségek költségét mérlegeli. A statisztika főleg az állóeszközöknek a termelésben való felhasználódása (más néven az értékcsökkenés) számításakor javasolja a haszonáldozat költségének elvét alkalmazni.

Az értékcsökkenés nagyságára ugyanis a piac nem ad eligazítást, hiszen az egyes termelési periódusok (évek) végén az állóeszközök nem kerülnek a piacon értékesítésre, hanem jellemzően hosszabb időszakig ugyanannál a tulajdonosnál kerülnek a termelésben felhasználásra. Megtévesztő, hogy az üzleti elszámolásokban az értékcsökkenés kimutatásra kerül. Amit ugyanis a gazdasági szervezet a könyveléseiben nyilvántart, az torz érték, hiszen a számvitel az eszközök eredeti, történelmi értéke alapján határozza meg az eredmény-kimutatásban elszámolt értékcsökkenést. A statisztika nem ezt használja, hanem arra a feltevésre épít, hogy annyi költség merül fel az állóeszközök termelésben való használatára során, mint amennyi haszonról le kellett mondani azért, mert az eszköz a termelésben volt lekötve, és nem lehetett egyéb célra felhasználni.

Értékelés névértéken

A névérték a javak tulajdonjogát igazoló bizonylatokon szereplő egységár. A névérték jelentősen eltérhet a piaci ártól. Az infláció miatt a korábban beszerzett javaknál a névérték általában alacsonyabb, mint a piaci ár, bár a kereslet és kínálat változása miatt az ellenkezője is előfordulhat. Az üzleti számvitelben a legáltalánosabban használt értékelési elv, az eredeti beszerzési érték is ennek az értékelési elvnek felel meg. Miután az üzleti számvitel a statisztikánál jóval hosszabb múltra tekint vissza, az eredeti beszerzési értéken való nyilvántartás is évszázadok óta elterjedt gazdaságértékelési módszer. Az eredeti beszerzési költségen való értékelés inflációs időszakokban erősen torzítja az értékarányokat. Jelentősen alulértékeli különösen a hosszútávra lekötött eszközöket. Ellenkező irányú torzítás, hogy a diszkont áron kibocsátott értékpapíroknál a névérték jóval magasabb, mint a tényleges piaci ár. A különbség fedezi a futamidőre jutó kamatokat. A névértéken való elszámolás előnye, hogy nem statisztikai becsléseken, hanem bizonylatokon alapul. Ezért például az EU is ezt az elvet követeli meg az államadósság számításakor.

A nemzeti számlák, mint elméleti alapokon álló statisztikai módszertan ugyanakkor kategorikusan elutasítja az eredeti beszerzési érték alkalmazását: „Az üzleti számvitel szokásosan (de nem egységesen) a költségeket a történelmi beszerzési értéken mutatja ki, részben azért, hogy garantálja azok objektívitasát... A (statisztikai elszámolási) rendszer azonban ehelyett a használandó fogalmát használja, ahogyan azt a közgazdaságtan definiálja. Más szóval, valamely meglévő eszköz vagy jószág a termelési folyamatban való használatának, vagy felhasználásának a költségét azon elmaradt hasznosság mutatja, amely az eszköz vagy jószág más felhasználási célja esetén keletkezett volna”.²⁸

Értékelés költség szinten

A gazdaságelméletek többnyire elhanyagolják a nem-piaci jószágok értékelésének speciális problémáit. Annak ellenére, hogy az egyes történelmi korokban változó arányú, de még a fejlett társadalmi munkamegosztással működő piacgazdaságokban is a termelés egynegyedét-egyharmadát nem a piacra szánják. Ennek legnagyobb részét az állam által ingyenesen nyújtott közösségi szolgáltatások (egészségügy, oktatás, stb.) teszi ki, de jelentős tétel a háztartásokon belül végzett termelő tevékenység, például a mezőgazdaságban, vagy a lakásszolgáltatásban.

²⁸ SNA (1993) 1. 60 para.

A nem-piacra szánt termékek értékelését a statisztika annak a feltevésnek a beiktatásával oldja meg, hogy a termékek mindig piacosíthatóak, vagyis a piacon mindig található a kérdéseshez hasonló jószág. A lakásszolgáltatásokat is piaci értéken kell számba venni. Ehhez azzal a feltevéssel kell élünk, hogy a háztartás a piaci vásárláshoz hasonló szempontokat mérlegel akkor, amikor a saját tulajdonában lévő lakást választja a lakáspiacon található bérlakásokkal szemben.

A tipikusan nem-piaci szolgáltatások értékelésekor azonban nehezebb a helyzet. Ebben az esetben még a használdozat költség sem nyújt kapaszkodót. A nem-piaci szolgáltatásokat a fogyasztók jórészt ingyenesen vehetik igénybe, tehát fogyasztásuk miatt nem kell lemondani más jószág fogyasztásáról, azt a rendelkezésre álló jövedelem nagysága nem korlátozza. Az állam, mint termelő sem igazán mérlegeli, jövedelmezőségi szempontból milyen alternatív felhasználási módja lenne a közösségi szolgáltatásokra fordított összegeknek. Az egészségügyi, oktatási szolgáltatások helyett akkor sem lehet például a közigazgatási szolgáltatások részarányát növelni, ha az valamilyen szempont szerint hatékonyabbnak bizonyulna.

A gazdaságstatisztika a társadalmilag szervezett piacgazdaság működését írja le, a közösségi szolgáltatások nyújtása a termelők és a fogyasztók, mint gazdasági alanyok között szervezett cserében megy végbe. A társadalmi szervezethez teremt meg a lehetőséget a folyamat megfigyelhetőségére. Nehézséget csupán a folyamatok értékelése okoz. A statisztika azt javasolja, hogy ha a termelés outputjához nem lehet piaci értéket találni, akkor ehelyett az inputhoz, a termelési tényezőkhöz (munkához és tőkéhez) rendeljünk piaci árat. Termelési tényezőkre már igaz, hogy meghatározható azok alternatív hasznosításának, azaz használdozatának a költsége. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a költség szinten való értékelés alulértékeli a nem-piaci tevékenységeket, hiszen nem számolja el a tőke után járó hozamot. Ráadásul, miután az ingyenes javak fogyasztását nem korlátozza a fogyasztó költségvetési korlátja, ezért túlfogyasztás alakulhat ki.

Még ennél is több gondot okoz azon szolgáltatások értékelése, amelyet a termelő saját felhasználásra szán, és ezért ezek nem kerülnek a piacra. A szolgáltatások a termelő és a fogyasztó közötti közvetlen kapcsolatban formálódnak. Sok esetben nemhogy az output egységára nem ismerhető meg, hanem statisztikai úton gyakran még az input nagysága sem azonosítható. A saját felhasználásra szánt szolgáltatásoknak két jellemző fajtája van:

- a háztartások tagjai által egymásnak nyújtott szolgáltatások,
- a multinacionális vállalatcsoportok belső szolgáltatásai.

A háztartásokon belül végzett szolgáltatásokat a statisztika nem számolja el. Ez jelentős, történelmi koronként változó mértékben torzíthatja a kimutatott gazdasági értéket. A kérdés tárgyalására a disszertáció a későbbiekben még több összefüggésben visszatér. A multinacionális vállalatok belső szolgáltatásait a statisztika elvben megfigyeli, a mérés megbízhatóságával szemben azonban komoly kételyek merülnek fel. A probléma megoldása képezi ma a statisztikai munka egyik legnagyobb kihívását.

Nettó jelenérték

A pénzügyi elemzések előszeretettel alkalmazzák a pénzügyi eszközöknek a jövőben várt hozamból levezetett értékelését. A nettó jelenérték használatát a statisztika elvből azért ellenzi, mert az statisztikai úton nem figyelhető meg, hanem csupán a jövőre vonatkozó feltevések alapján kalkulálható. Ez ellentmond a statisztika tényszerű, a múlt megfigyeléséből építkező közelítésmódjának. A jelenértéken való kimutatást csupán speciális, a piacon nem forgatható pénzügyi eszközökre engedi meg. Ilyen például a vállalatcsoporton belül nyújtott tulajdonosi hitel hozama. Ennek értékére nyilvánvalóan nem lehet piaci analógiát találni. Ugyanakkor, mivel nem reáleszközök termeléséről van szó, a felhasznált termelési tényezők értékeléséből számított költségalapú becslés sem alkalmazható.

A „szabad” hasznos javak értékelése

A gazdasági életvitelnek számos olyan természeti környezeti feltétele van, amelyek használata vitathatatlanul növeli a fogyasztói hasznosságot. Sőt, ezek gyakran az élet alapvető feltételét képezik, mint a levegő, a napfény vagy az esővíz. Azonban miután ezeket kisajátítani nem lehet, senki nem rendelkezik tulajdonjoggal felettük, nem is képezik csere tárgyát. A statisztika ezek használatának nem tulajdonít értéket, bár az utóbbi időben az is egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy egyes szabad természeti javak csak korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésre.

A korábbi történelmi korokban jóval nagyobb arányt tett ki a szabad javak fogyasztása. Ahogy a későbbiekben még felmerül a kérdés, a történelmi idősorok rekonstruálásakor különös gonddal kell mérlegelni a szabad javaknak a gazdasági mutatókba történő beszámítási módját. A piaci érték helyett itt is a használandózat költség elve alkalmazható.

2.5. Termelési tényező költség, termelői ár, (végső) beszerzési ár

A 19. század vége felé, a neoklasszikus szintézisben az általános egyensúlyi elmélet fogalmazta meg először a termelés, a fogyasztás és a termelési tényezők jövedelme közti azonosságok fennállását. Ezek értelmében a megvalósult kereslet mindig megegyezik a megvalósult kínálattal, és a termelésben keletkezett érték a termelési tényezők között kerül felosztásra. Az elméleti modell kevés figyelmet szentelt a termékadók azon szerepének, hogy az eltéríti a termelő, a fogyasztó, valamint a termelési tényezők által a piacon realizált értékösszeget. Vagyis az azonosságok csak a termékadók közbeiktatásával teljesülnek. A statisztika mindazonáltal következetesen alkalmazza ezt a megkülönböztetést, de nem igazán átütő sikerrel. A statisztikai adatok felhasználói közül alig van olyan, aki tisztában van azzal, hogy a makrogazdasági aggregátumok három különböző árszinten léteznek. Ez a körülmény elsikkad a statisztikai adatok hasznosítása során annak ellenére, hogy az eltérésértéke jelentős. Elméleti háttér nélkül ugyanis a felhasználók számára követhetetlen a termelési adók osztályozása, és azok helye a makrogazdasági folyamatokban. Így nem értelmezhetők a statisztika által szolgáltatott, tartalmukban eltérő adatok.

Az általános egyensúlyelmélet bizonyítja a termelés, a felhasználás és a termelésben keletkezett jövedelmek azonosságát. Ezzel összhangban a nemzeti számlák is előírják, hogy a számszerűsített adatok szintjén is meg kell egyeznie a termelés, a felhasználás és a jövedelmek értékének. Pontosabban a statisztika azt is figyelembe veszi, hogy a három értékösszeg közötti rést a termeléshez kapcsolódó adók és támogatások töltik ki. A termelési adók és támogatások léte elméleti értelemben azt jelenti, hogy az állam eltéríti a piacon eredetileg kialakuló egyensúlyi állapotot. A termelők nem kapják meg a felhasználók által fizetett összeg egészét, abból az állam is részesül. Hasonlóképpen a termelési tényezők között sem lehet felosztani a megtermelt jövedelem egészét, abból az állam is elvon - egyéb termelési - adó címén. Ennek megfelelően a keletkezett új érték három árszinten határozható meg:

i.) A (végső) fogyasztói preferenciák: A (végső felhasználás) beszerzési áras értéke a piaci cserében elszámolt árak mellett tartalmazza mindazokat az adókat (levonva a támogatásokat), amelyeket a végső felhasználóknak a beszerzés során fizetni kell. Ilyen például az áfa, a fogyasztói és a jövedéki adó. A fogyasztók valójában ezen árak alapján választanak.

ii.) A termelői preferenciák: A termelői ár tartalmazza mindazokat az adókat (levonva a támogatásokat), amelyeket a termelőknek a termelési célú beszerzés esetén fizetni kell. Ez tehát nem tartalmazza a visszatéríthető áfa-t, de magába foglalja például az üzemanyagok nem visszatéríthető adóját.

iii.) A munka és a tőke preferenciái: A (termelési) tényező költség azt a jövedelemösszeget mutatja, amekkora díjazásban a termelésben résztvevő tényezők, a munkaerő és a tőke részesül. A termelési tényező költségbe tehát nem kerül beszámításra az állam által a termék- és tényezőpiacon realizált adóbevétel.

Magától értetődő, hogy normális gazdasági viszonyok mellett a termelési tényező költség szinten vett új érték a legalacsonyabb, a végső felhasználók által fizetett beszerzési ár a legmagasabb. A bruttó hazai termék az új érték beszerzési áras összegét fejezi ki, beleértve az állam részesedését is.

A termelési adók az államháztartási bevételek jelentős részét teszik ki. Magyarországon a termelési adók és támogatások egyenlege jelenleg a GDP 14-15 százaléka körül alakul. Ebből következően komoly elemzési értéke lenne a három árszint (és három árarány-struktúra) megkülönböztetésének²⁹. Nem igazolja ezt a statisztikai rendszer kialakításakor fontosnak tartott szempontot a gyakorlati tapasztalat, hogy a felhasználók szinte sohasem viszonyítják egymáshoz a három eltérő árszinten számított hozzáadott értéket. Szinte kizárólag a végső beszerzési áras bruttó hazai termék forog a köztudatban, és csak elvétve hivatkoznak a termelői áras, vagy a termelési tényezők költségszintjén vett hasznosság mutatójára. Mindez eklatáns negatív példát szolgáltat a gazdaságelmélet és a gazdaságstatisztika többirányú egymásrautaltságára.

²⁹ A kérdést részletesen tárgyalja Harrison, A. (1997)

A disszertáció eddig főleg azt a kapcsolatot vizsgálta, hogy a gazdaságstatisztika fogalmainak kialakulását meg kellett előznie a gazdaságelmélet fejlődésének. Ugyanakkor a statisztikai adatok nélkülözhetetlen eszközt szolgáltatnak az elméletek igazolására. Jelen összefüggésben a dolgozat arra a kevésbé evidens kapcsolatra szeretné felhívni a figyelmet, hogy a statisztikai fogalmak fejlődése esetenként megelőzheti az elmélet fejlődését. Elméleti háttér híján azonban a felhasználók nehezen tudják a termelői, a fogyasztói és a termelői tényezők preferenciáit megkülönböztető makrogazdasági aggregátumokat értelmezni.³⁰

³⁰ Ráadásul a **statisztika a termelési-tényező költségszint helyett az alapárát használja** elsősorban azon gyakorlati megfontolások miatt, hogy ez illeszthető be az input-output elemzésekbe. Az alapár a termelő által az értékesítéskor realizált ár. Nem tartalmazza az értékesítéskor a költségvetésbe fizetendő termékadókat, de magába foglalja a termék után kapott támogatásokat. Az alapárból nem lehet kiszűrni azokat a termelési adókat (és támogatásokat), amelyek nem a termékáramlásokhoz kapcsolódnak. Tipikusan ilyen a termelési tényezők adója (pl. földadó, fejadó).

3. fejezet

A pénzfunkciók és az indexszámítás történelméről

A pénz (a nemzeti fizetőeszköz) szolgáltatja azt a közös mértékegységet, amely segítségével - statisztikai módon - összemérhetjük és összesíthetjük a gazdasági jelenségek széles körét. Míg az értékelmélet azt teszi lehetővé, hogy elméleti alapokkal alátámaszthassuk a különféle naturális mértékegységekkel jellemezhető (vagy minőségileg különböző) reáljavak egymáshoz viszonyított piaci cserearányait, a pénz léte teszi lehetővé, hogy ezeket az arányokat a gyakorlatban is megfigyelhessük.

Ahogy a nemzeti számlák bemutatják a teljes gazdasági körforgást, a számlák összeállításához felhasznált adatforrások a pénzt különböző funkcióiban figyelik meg. A megfigyelt gazdasági eseményekben a pénz hol, mint fizetési eszköz hol, mint csereeszköz, és van, ahol mint elszámolási eszköz jelenik meg. A vagyonmérleg hozható kapcsolatba a pénz értékőrző funkciójával. A tanulmány példákon keresztül mutatja be, hogy a gazdaságtörténelemben hogyan jelentkeztek ezek a funkciók. Ahhoz, hogy ma valamilyen eszköz betölthesse a pénz helyét, egyidejűleg kell teljesíteni az összes eszközfunkciót. A korai pénzekről ezt nem mindig várták el.

A pénz, mint mértékegység használata a statisztikában felveti azt a problémát, hogy a pénz vásárlóerejének változása, valamint a vásárlóerő regionális eltérései torzítják a makrostatisztikai adatok térben és időben való összehasonlíthatóságát. A tanulmány ebben a fejezetben foglalkozik azzal, hogy a 19. század végén hogyan merült fel a mennyiségi pénzelméletben az árindex-számítás problémája. Ennek analógiájára a 20. század hatvanas éveiben fejlődött ki a regionális árindex-számítás, azaz a vásárlóerő-paritás meghatározásának módszere.

3.1. A pénz, mint eszköz

A korai elméleti nézetek a pénz létét azzal magyarázták, hogy annak használata az emberek közti kölcsönös megállapodáson nyugszik. Más irányzatok a pénzt, mint közönséges jószágot kezelték. „A megegyezési elmélettől eltérően a pénz áruelmélete azt hirdette, hogy a többi javakhoz hasonlóan a pénz is a gazdasági törvények hatása alatt áll, minél fogva hiábavaló minden kísérlet, amely ennek mellőzésével kívánja a pénz értékét szabályozni. Erős alátámasztásra talált a pénz áruelmélete az értékelmélet fejlődésében, mert az objektív értékelmélettel összhangban a termelési költségekből magyarázta a pénz értékét is.”³¹

³¹ Heller, F. (2001) 335. o.

A pénz áruelméletének legismertebb alkalmazását a Walras féle egyensúlyi modell jelenti. A Walras féle egyensúlyi modellből eredetileg hiányzik a pénz. Helyette valamelyik jószág tölti be a viszonyítási egység, a nevező szerepét. Csupán a későbbi egyensúlyi modellek tesznek kísérletet arra, hogy a pénzt beilleszték a rendszerbe. Ennek a statisztika szempontjából azért van jelentősége, mert a Walras féle egyensúlyi modell hatása felismerhető a nemzeti számlák azonosságában.

A funkcionális pénzelmélet a pénz értékét nem a többi jószághoz hasonló elvekből akarja levezetni, hanem abból, hogy a pénzt elsősorban eszközként használják. Heller Farkas szerint „A pénz funkcionális elmélete azoknak a szolgálatoknak a meghatározására és osztályozására törekedett, amelyeket a pénz a közgazdaságtanban teljesít. Általában a pénz csereeszköz szerepét, számlási egység mivoltát, törvényes fizetési eszköz jellegét és értékelhalmozási szerepét szokták megkülönböztetni. E felsorolás körül azonban bizonyos nézeteltérések voltak.”³² „...Szokásossá vált a pénz elsődleges és másodlagos szerepkörei között való megkülönböztetés. Elsődleges, tehát nélkülözhetetlen szerepe a pénznek csak az, hogy csereeszköz és értékmérő, mint régebben mondták, vagyis számlási egység, miként azt újabban kifejezni szokás....A pénz szerepköreinek magyarázatában mutatkozó eltérések inkább árnyalatnyi különbségek. A dolog lényegét annyiban nem érintették, amennyiben mindjobban kidomborodott az a felfogás, hogy a pénz helyes meghatározásának a pénz szerepére kell támaszkodnia.”

Az idézet azt is bizonyítja, hogy a különféle pénzfunkciókat az elmélet sem képes mindig tisztán elhatárolni egymástól. A gazdaságtörténelemben az egyes funkciók megjelenését más és más példák szemléltetik. Míg a modern pénz mindegyik eszközfunkciót egyszerre teljesíti, addig a történelemben az egyes funkciók a korai pénzeknél elválasztva is megjelenhettek.

Fizetési eszköz

Történelmileg valószínűleg az a pénz legrégebbi szerepe, hogy fizetési eszközzül szolgál. „Fizetési eszközre ott is szükség lehet, ahol nem cseregazdálkodás folyik. Tipikusan fizetési eszközt igénylő, de nem cserealapuló szolgáltatások a hadisarc, a törzsfőnöknek szánt ajándék, a mennyasszony-pénz, a hozomány, a vérdíj, büntetéspénz, vagy bírság. Ide sorolhatjuk másodsorban azokat az ajándékokat, amelyeket nem az alattvalók adtak a törzsfőnöknek, hanem a törzsfőnök a kíséretének vagy a hűbérúr a vazallusainak, később pedig a zsoldot, amelyet a hadvezérek fizettek ki a katonáiknak. Erre a célra megfelel párhuzamosan akár több specifikus pénzfajta (kagyló, só, marha), és mindegyiket csak valamely csoporton, törzsön, nemzetségen belül használják. A pénzverés még olyan városban is, mint Kárhágó, sőt az egész perzsa birodalomban csupán a katonaság szükségleteit kielégítő fizetési eszköz – nem pedig csereeszköz - előállítására szolgált”³³.

³² Heller, F. (2001) 347. o.

³³ Weber, M. (1979) 195. o.

Csereeszköz

Az egységes pénz kialakulását döntően a pénz általános csereeszköz funkciójának elterjedése idézte elő, vagyis a pénz iránti igény a gazdasági csere elterjedésének következménye. A piaci csere természetes formában is végbemehet, ahogyan ez a korai társadalmakban jellemző volt. Természetes csere esetén a reáljavak keresletének és a kínálatának közvetlenül találkozniuk kell. Amíg a csere rendszertelen volt, vagy ameddig egyszerű volt a társadalmi munkamegosztás, a fogyasztói hasznosságokat közvetlen természetes csere útján is össze lehetett mérni. A gabona és a haszonállatok „árfolyamát” a növénytermelők és az állattartók között közvetlen megállapodások alakították. Később, a munkamegosztás fejlődése nyomán, ahogy a csere rendszeressé és széleskörűvé vált, szükség volt az egymástól gyakran időben és térben elváló cserék közötti értékarányok kifejezésére. A csere megkönnyítése érdekében először különféle, széles körben keresett jószágok kezdtek betölteni a pénz, mint általánosan elfogadott cseretárgy szerepét. Egyes korai társadalmakban a só, marhát, gabonát egyaránt használták csereeszközként. „A tényleges cserénél nem mindig volt szükség az értékmérő fizikai jelenlétére, amennyiben az illető árucikk értékét hozzá viszonyítva meg lehetett állapítani. Ezen az alapon a barter, de még a hitelügyletek is jóval megelőzték a vert pénzermék használatát. Ezek azonban egyszerűbbé tették a kereskedelmi tranzakciókat, és olyan csoportokra és egyénekre is kiterjesztették a piaci rendszert, akik egyébként elszigetelve maradtak volna egy zárt önálló társadalomban.”³⁴

Később felismerték, hogy a nemesfémből készült érmék kiválóan alkalmasnak bizonyultak csereeszköznek, több előnyös tulajdonságuk miatt. A korábbi csereeszközökhöz képest a nemesfémek – fajlagos értékükhöz képest - könnyebben szállíthatók, használatuk során nem mennek tönkre, emellett a legnagyobb előnyük, hogy értékük a súlyukkal jól arányosítható. Tehát az átváltási arányok megállapításakor kevesebb minőségi szempontot kellett figyelembe venni, mint a korábban csereeszközként használt közönséges jószágok esetén. Az átváltási arányok azonban piacenként jelentősen különbözhetnek. A fémpenzre tehát igaz, hogy a használatuk költsége jóval kisebb, mint a használat által megtakarított piaci tranzakciós költségek³⁵. A legkorábbi nemesfém pénzermék Kisázsiaiból, a Kr. e. 7. századból kerültek elő³⁶. A görög civilizációban már elterjedten használták a fémpenzt. A középkorban egyes árufélék (búza, marha, stb.) mellett a 13. századot megelőzően rengeteg különféle fémpenz volt párhuzamosan forgalomban.

A pénzkibocsátás sokáig uralkodói monopóliumot jelentett, és gyakran folyamodtak a seigniorage eszközéhez, vagyis a pénz mint csereeszköz nominális értékét magasabban állapították meg, mint amennyi a benne lévő fém értéke volt. A tiszta fémek (arany, ezüst) használata egyre szélesebb körben terjedt el, miután az ötvözetek összetételét nem lehetett ellenőrizni.

³⁴ Cameron, R. (1994) 59. o.

³⁵ Természetes csere esetén a tranzakciós költségek összetevődnek egyrészt a keresési költségekből (természetes csere esetén az eladó kínálatának össze kell jönnie a vevő keresletével), másrészt az azonosítási költségekből, amely a csere felkínált jószágok hasznosságának megállapításakor merül fel.

³⁶ Egyes legendák szerint Midász, fríg király találta fel a pénzt, akinek érintésétől minden arannyá változott. Más mondákban Krözus (Kroisosz) Lidia királyának nevéhez fűzik a pénz fogalmát. Őt a perzsa király végeztette ki oly módon, hogy a torkába forró aranyat öntetett.

A pénzverés, és a pecsétek használata, mint az első reklámhordozók egyike egyfelől a pénzkibocsátó dicsőségét hirdette, másfelől a pecsét helye viszont arra is garanciát adott, hogy a nemesféméből ne lehessen letörni. Ezért hamarosan szokássá vált a pénzérmék mindkét oldalára pecsétet nyomtatni. Sőt, ennek érdekében a pénzérmék szélét is nehezen utánozható mintázattal látták el.

A pénz csereeszköz funkcióját többféle pénz párhuzamosan is be tudta tölteni. Többféle pénz párhuzamos használata miatt a vásárokon a pénzváltók szerepe volt, hogy ismerjék a különböző érmék közötti átváltási arányokat. Mai ismereteink szerint az első stabil csereeszköz az 1252-ben Firenzében kibocsátott aranyforint volt.

Minthogy a középkorban a gazdasági kapcsolatok döntő mértékben természetes cserén alapultak (a földesúr, az uralkodó és az egyház is természetben szedte az adót), pénzre elsősorban a gazdaság szűk körét érintő kereskedelemben volt szükség. Így a pénzben kifejezett árányok csak igen szűk körben mérték a kinyilvánított fogyasztói hasznosságot. Elsősorban az elvárt kereskedői profit és kockázat szabta meg a kereskedelmi forgalomba kerülő árucikkek pénzegységben kifejezett árát.

Elszámolási eszköz

A pénz elszámolási eszköz funkcióját a szakirodalom általában úgy definiálja, hogy ez mutatja azt a mértékegységet, amelyben a jószágok értéke nemcsak egymáshoz viszonyítva, hanem abszolút szinten is kifejezhető. Az elszámolási eszköz funkció értelemben használják az értékmérő elnevezést is.

A történelemben korai példaként említhetjük az erősen központosított egyiptomi birodalmat, amelyben a gabona szolgált közös elszámolási egységként. A késői középkorban a könyvvitel elterjedéséhez jelentős mértékben hozzájárult a pénz, mint elszámolási egység léte. Könyvviteli elszámolásokat a társas vállalkozások létrejötte, a partnerek egymás kölcsönös ellenőrzésének igénye tette szükségessé. Nyomait először az itáliai városállamokban találhatjuk. A könyvviteli kimutatások összesített képet adnak a gazdálkodás eredményéről. Már a kezdetektől nyilvánvalóvá vált, hogy összesíteni kizárólag egynemű dolgokat szabad, értelmetlen eredményhez jutunk, ha különböző természetes mértékegységekben vagy pénznemekben kifejezett dolgokat adunk össze. Így a közös értékmérő kialakulása szükséges előfeltételét képezte a gazdasági elszámolásoknak. A makrogazdasági statisztikák is messzemenően építenek a pénz értékmérő funkciójára.

Vagyonképzési funkció

A korai társadalmakban a fizetési eszközhöz szorosan kapcsolódó funkciója a pénznek a kincsképzés, vagyonképzés. Vagyonra bizonyos uralkodó rétegeknek szüksége van a társadalmi presztízs megszerzése és megőrzése érdekében. Ebben a korban a vagyon nem a későbbi fogyasztás fedezetét képezte, tehát a vagyonképzést nem gazdasági motivációk irányították. A nemes fémek természetüknél fogva alkalmasak a vagyonképzésre.

„...Menger, majd később Lauglin, az Egyesült Államokban a pénzelmélet terén egyik legnagyobb tekintély, helytelenítették azt, hogy a pénzt értékfelhalmozási eszköznek szokták tekinteni, mert szerintük e szerep betöltésére számos más jószág is alkalmas. Sőt J.F. Johnson arra is utalt, hogy egyéb vagyontárgyak sokszor sokkal tökéletesebben teljesítik az értékfelhalmozás feladatát, mert a pénz értékváltozása folytán nem tökéletes eszköze a vagyonfelhalmozásnak.”³⁷ A statisztika a nemzetgazdasági szektorok vagyonmérlegében mutatja ki a pénzállományt. Külön tételben mutatja ki a papírpénzt és a (jegybanknál lévő) monetáris aranyat, majd külön soron a szélesebben vett pénzállományba tartozó értékpapírokat. Az értéktárgyak között van számba véve a vagyonmegőrzés, azaz a nem termelés céljára tartott nemesfémek állománya.

Lord Gresham-nek tulajdonítják azt a mondást, hogy a rossz pénz kiszorítja a jót. Ezzel I. Erzsébet angol királynő figyelmét akarta felhívni arra, hogy a jó (értékét megőrző) pénzt mindenki félrerakja, és a rosszabb minőségűt akarja csereeszközként vagy fizetési eszközként használni. Vagyis a jó pénz fokozatosan kiszorul a forgalomból.³⁸

Az előzőekben felsorolt négy pénzfunkció együttesen teszi lehetővé a gazdaság összefüggő leírását. A pénz, mint csereeszköz a reáljavakkal kapcsolatos tranzakciók, a relatív árak megfigyelését teszi lehetővé. A fizetési eszköz funkció a járadékok, adók, viszonzatlan, transzfer folyamatok megfigyelését teszi lehetővé. Az elszámolási funkció, mint általános értékmérő segít például abban, hogy pénzben kimutathassuk azokat a gazdasági folyamatokat is, amelyek közvetlenül nem figyelhetők meg (ilyenek többek között a megfigyelési egységeken belül végbemenő műveletek). Azáltal, hogy a piacon az értékesítés és a beszerzés a pénz közvetítésével megy végbe, lehetőség nyílik a pénzben kifejezett értékek közvetlen megfigyelésére. A pénz elszámolási funkciója teszi lehetővé a teljes gazdasági körforgás pénzben történő kifejezését és így a makrogazdasági folyamatok és állapotok összefüggő kimutatását.

3.2. A pénzmennyiség és az árszínvonal értelmezése

Kezdetben, a belső értékkel rendelkező csereeszközök használata esetén a cserearányok a jószág és a csereeszköz hasznossági arányát fejezték ki. A természetes cserében a hasznosságokat közvetlenül cserélték ki. Amennyiben valamilyen más, de önálló értékkel rendelkező általános csereeszközt használtak (gabona, üveggyöngy stb.), a csereeszköz értéke akkor is meghatározta mind az árszínvonalat, mind annak változását. Az árak önálló értékkel bíró csereeszközök esetén is változtak, sokszor igen hektikusan. Az infláció kárát már az ókorban is felismerték. Ismertes például Diocletianus Kr. u. 301-ben kiadott rendelete, amely közvetlenül rögzíteni akarta az egyes árucikkek értékét a pénzromlás megakadályozása érdekében³⁹.

³⁷ Heller, F. (2001) 347. o.

³⁸ Heller, F. (2001) 332. o. A hivatkozás említi, hogy az uralkodók által csökkentett fémtartalmú pénzek elfogadásának megtagadása esetén még halálbüntetést is kiszabtak.

³⁹ Idézi Révay, M. (1965) 12.o.

Amíg a fémpénz volt ténylegesen a forgalomban, addig az is egyértelmű volt, mennyi a pénz mennyisége. Kifejezhető volt a fémek valamilyen természetes mértékegységével, például a súlyával. Pénzteremtésre mindemellett már a nemesfém fedezetű papírpénzek korában is lehetőség nyílt. A papírpénz eredetileg a pénzt megőrző bankár váltója volt, amely igazolta a nála letétként elhelyezett nemesfém értékét. Kezdetben tehát a pénz mögött mindig azonos értékű nemesfém fedezet volt. Később a bankárok felismerték, hogy egyidejűleg nem mindenki veszi ki a letétjét, tehát több váltót bocsátottak ki, mint amennyi pénz volt elhelyezve, vagyis pénzt teremtettek.

Már a 18. században, Smith és kortársai is tisztában voltak vele, hogy a forgalomban lévő pénzmennyiség befolyásolja az árak színvonalát. A monetáris kérdések azóta az elméleti problémák középpontjába tartoznak. Már a 18. század végén a „pénzelmélet és a pénzügyi viták... a tényleges politika szükségleteivel szoros belső kapcsolatban alakultak. A közgazdasági vita a belső pénzügyi problémákról (amely elkülönült a nemzetközi pénzügyi kérdésekről folytatott vitáktól) általában összekapcsolódott a pénzkínálat szabályozásáért felelős hatóságok abbéli kudarcával, hogy megbízhatóan „kormányozzanak” az infláció Szküllája és a defláció Kharüdisze között. Így, bár a közgazdászok a pénz gazdasági szerepét azzal egyidőben kezdték elemezni, amikor figyelmüket a cseregazdaság működésére irányították, elég könnyű meghatározni, hogy a modern angol pénzelmélet kezdetei lényegében mikorra tehetőek. Ez összefüggött azzal a vitával, amit az elhúzódó francia és napoleoni háborúk okozta abnormális pénz- és hitelszükséglet váltott ki a XVIII. század végén és a XIX. század elején. Ráadásul ez volt az ipari forradalom kibontakozásának időszaka. A népesség növekedése és az urbanizáció felgyorsult, és rendkívül sokszor volt Angliában kiemelkedően rossz termés.”⁴⁰ Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a napoleoni blokádnak hosszú ideig lehetetlenné tett az angol külkereskedelmet, ami szintén hatott az árak emelkedésére.

Deane (1997) szerint Henry Thornton volt az első, aki 1797-ben elkészítette a pénz- és hitelemélet első modernnek nevezhető kifejtését. A tanulmány kifejezetten gyakorlati gazdaságpolitikai célokat szolgált. Miután az angol jegybank – átmenetileg – felfüggesztette a papírpénzek aranyra való átváltását, az angol parlamentben kirobbant aranyrúd (bullion) vitában Thornton az angol vezető közgazdászok többségével összhangban azt állította, hogy a helytelen gazdaságpolitika vezetett az inflációhoz, és ennek megszüntetése érdekében minél hamarabb vissza kell állítani az aranyra való átválthatóságot. Ricardo is tulajdonképpen ebben a vitában tűnt fel.

A 19. század közepén a currency elmélet hívei, a bullionisták és a banking iskola közti vita alapját a szigorú pénzkibocsátást követelők és a liberálisabb irányzatot követők nézeteltérései alkották. A kor vezető közgazdászai szinte egyöntetűen a szigorúbb szabályozás mellett foglaltak állást, vagyis vagy a currency elméletet vallották, vagy bullionisták voltak. Azt állították, hogy a papírpénz (és egyéb pénzhelyettesítők) használata csak addig nem okoz inflációt, ameddig a pénzforgalmat olyan keretek között tartja, mintha a forgalom fémpénzekkel

⁴⁰ Deane, P. (1997), 75, o,

bonyolódna le. „A bullionisták és a currency elmélet felfogása között csak abban a kérdésben volt eltérés, hogy milyen módon lehet ezt elérni. Míg ugyanis a bullionisták a bankjegyek beváltását elegendő biztosítéknak tartották arra, hogy a pénzmennyiség nem haladja túl azt a határt, melynek betartása a forgalom valódi igényeinek megfelel, addig a currency elmélet többet követelt, t.i. annak biztosítását is, hogy a bankjegyforgalom pontosan alkalmazkodjék az érckészlet változásához.”⁴¹

A liberálisabb nézeteket valló „aranyrúdellenzők” táborába néhány bankár és miniszter tartozott. Ők tagadták annak lehetőségét, hogy a szükségesnél több bankjegy kerülhet kibocsátásra, mert szerintük a bankok csak a hitelképes adósoknak adnak kölcsönt, és ezek nem fognak több hitelt igénybe venni, mint amennyit nyereségesen fel is tudnak használni. Az ebből a nézetből kinövő banking iskola és legismertebb képviselője, Thomas Tooke megkülönböztette a szorosabban vett pénz és a bankjegyek szerepét a gazdaságban. Szerinte a bankjegyek kibocsátása azért nem vált ki inflációt, mert az az üzleti világ és nem a végső felhasználás forgalmában vesz részt. Vagyis ő a bankjegyet nem fizetési eszköznek, hanem hiteleszköznek tekintette. Található írásos nyom arra is, hogy a 19. század elején - Henry Thornton – már használta a vásárlóerő kifejezést.

A 19. század elején tehát már világossá vált, hogy a pénzhelyettesítők léte miatt a pénz gazdasági szerepe több, mint ami az eszközfunkciókból következne. A 19. századi monetáris nézeteket a későbbiekben J. Stuart Mill tankönyve alakította. Ebben kifejti azt a klasszikus doktrínát, „miszerint a pénz hosszútávú „természetes” értéke a nemesfémek kitermelési költségeinek függvénye”. Bár ez a gyakran hangoztatott tétel bizonyos értelemben egyoldalúan jellemzi Mill monetáris nézeteit. „Felismerte, hogy a nemesfémek tartóssága és a már létező hatalmas (monetáris és nem monetáris) arany- és ezüstkészletek jelentősen gyengítik a nemesfémek kitermelési költsége és a pénz hosszú távú értéke közti kapcsolatot Angliában.”⁴²

Az előzőekből a statisztika számára az a fontos következtetés adódik, hogy csak a currency iskola követelményeinek teljesülés esetén határozhatjuk meg az árszínvonalat úgy, mint a nemesfém és a vele szemben álló jószágtömeg értékének viszonyát. Statisztikai szóhasználattal azt is mondhatjuk, hogy nemesfém sztenderd esetén a pénznek van naturális mértékegysége, ez nem más, mint a jegybank által a pénz egységéért ígért arany mennyisége⁴³. Ilyen körülmények között az árszínvonal alakulása tényleg elsősorban az arany és a többi jószág termelésének termelékenységtől függ.

Nemesfém sztenderd alkalmazása korlátozza a tartós inflációs veszélyt, ebben az esetben az árszínvonal változást a nemesfém mennyisége befolyásolja. Ennek következtében a történelem során többször került sor ugrásszerű inflációra azért, mert a felfedezések nyomán megnőtt az Európába beáramló nemesfémek mennyisége.

⁴¹ Heller, F. (2001) 362. o.

⁴² Deane, P. (1997): 90. o.

⁴³ Más kérdés, hogy az aranytartalek ténylegesen még az aranyalapú pénz esetén is csupán a töredékét fedezte a forgalomban lévő pénz névleges aranyértékének.

16. században a spanyol gyarmatokról beáramló ezüst 3-4-szeresére növelte az árakat. Közép-Európában is ez idő tájt nyitottak meg több ezüsbányát, és a portugálok Afrikából hoztak be nagy mennyiségben aranyat. Bár ebben az időben a népesség, és ezzel együtt a javak iránti kereslet is jelentősen emelkedett, ez a körülmény inkább a reálbérek csökkenését, mint az árak emelkedését okozta. Az akkori infláció különösen azért tette kiszámíthatatlanná a gazdasági kapcsolatokat, mert lökésszerűen és nagy ingadozásokkal következett be attól függően, hogy mikor érkezett egy-egy nagyobb nemesfém szállítmány. A fémek értéke ugyanakkor bizonyos mértékben mindig gátat szabott a tartós áremelkedésnek.

Míg korábban az egyes államokban különféle nemesfémeket (vagy különféle összetételű ötvözeteket) használták a papírpénz fedezetéül, 1879 és 1914 között a világgazdaság egységesen az arany sztenderd alapján működött. Arany sztenderd esetén a pénzkibocsátás az arany kitermelésétől és kereskedelmétől függött. Ez jelentős ingadozásokat okozott az árszínvonalban. Míg a 16. században a nagy felfedezések nyomán beáramló arany és ezüst dömping az árak növekedését váltotta ki, a 19. század végén az arany termelés üteme nem tartott lépést az ipari fejlődéssel. Ez jelentős deflációt okozott. Közben az alaskai és dél-afrikai aranybányák felfedezése 1890-ben viszont hirtelen inflációt váltott ki. Arany sztenderd mellett az egyes államoknak jóval korlátozottabb lehetősége volt önálló monetáris politika folytatására. Hiszen a fizetőeszköz árfolyamát az arany tartalom, a pénzmennyiséget pedig a rendelkezésre álló arany fedezet korlátozta.

A rendkívüli helyzetekben, az állami kiadások fedezésére szolgáló papírpénzek hamar elvesztették értéküket. Ilyen volt a Kossuth bankó, vagy az amerikai polgárháborúban használt papírpénz. Az infláció fogalma a nemesfém fedezet nélküli papírpénzek megjelenéséhez kapcsolódik. Az infláció elnevezést állítólag először az 1861-65-ös amerikai polgárháborúban használták, annak megjelölésére, hogy a papírpénz az áremelkedések hatására hogyan viszonyult az ércpénzhez. Az infláció fogalmáról az 1929-ben az Atheneum által kiadott Közgazdaság Enciklopédia azt a megállapítást teszi, hogy „az infláció megjelölést a napi gazdaságpolitikában és a közgazdasági elméletben sem használják egyértelműen”⁴⁴.

Az első világháború alatt több ország felfüggesztette a papírpénz aranyra történő beváltását. Az államok éltek azzal a jogukkal, hogy a hadikiadások fedezésére „fiat” pénzt bocsáthattak ki. Ennek már nem volt nemesfém fedezete, csupán az állam erejénél fogva tette kötelezővé a használatát. A világháború után több ország nem tért vissza az aranyra való beváltásra, és részben ez is hozzájárult a húszas évek végének világgazdasági válságához. A világkereskedelmet a két világháború között mindenképpen súlyosan visszafogta az általánosan elfogadott nemzetközi csereeszköz hiánya, illetve a valuták egymás közti arányának szabályozatlansága. Bár a pénzügyi kapcsolatok rendezetlensége is hozzájárult a válság kirobbanásához, az alapvetően túltermelési, így deflációs jellegű volt.

⁴⁴ idézi Petsching, M. (1977)

A második világháborút követően a győztesek el akarták kerülni az események megismétlődését. Ezért még a háború tényleges befejeződés előtt, 1944. júliusában Bretton Woods-ban jóváhagyták az új nemzetközi pénzügyi rendszer alapelveit. Ebben a dollár játszotta az etalont, a dollár továbbra is átváltható maradt aranyra. Minden más fizetőeszközt a dollárhoz viszonyítva rögzítettek. Az IMF feladat volt, hogy a fizetési mérleg átmeneti egyensúlyzavarait hitelnyújtással oldja fel. A fix átváltási rendszer 1971-ig élt. Minthogy a dollár volt a kulcsvaluta, a dollárt az USA kormánya nem tudta sem fel-, sem leértékelni. A hatvanas évekre a dollár erősen felértékelődött, ezért egyre többen akarták a dollárt aranyra átváltani. Bár időközben nemzetközi megállapodással a dollárt lényegesen leértékelték, a különböző inflációs ráták újabb felértékelést indukáltak. A felértékelés következtében egyre nőtt az USA kereskedelmi deficitje. Majd 1971. óta lényegében lebegő árfolyam rendszer működik.⁴⁵

Az aranyra való átváltás megszüntetése után a papírpénz belső értéke megszűnt, kizárólag a kibocsátó állam által kötelezően előírt csereeszközzé és fizetési eszközzé degradálódott. Értékének megőrzésére nem vállaltak garanciát. Az infláció – mai értelemben - a papírpénz elterjedésével vált rendszeressé. Aranystenderd híján az árszínvonal maga meghatározhatatlan, csupán fikció. Az árszínvonal változásának, az inflációnak sincs egyértelműen megmagyarázható oka. Ezzel együtt az infláció mérése a gazdaságstatisztika egyik központ kérdésévé vált.

3.3. A pénzmennyiség hatása a reálfolyamatokra

Szemben azzal, ahogy viszonylag hamar felismerésre került a pénzmennyiség és az infláció kapcsolata, tulajdonképpen egészen a 20. század közepéig a közgazdászok figyelmét elkerülte a pénzmennyiségnek a reálfolyamatokra gyakorolt hatása. Bár elvértve találhatunk olyan dokumentumokat, ahol ezt a kérdést is felvetették, de ezek a nézetek nem kerültek be a közgazdaságtan főáramlatába. A 19. század elején fellángolt angol pénzügyi vitában Thornton ugyan ezt az érvet is felvetette, de ez lényegében visszhang nélkül maradt. „A doktriner monetarista vonal az ortodox pénzelmélet alapjává vált, és Thornton szakszerűbb és finomabb elemzése a reál- és monetáris tényezők közötti komplex kölcsönhatásról – ahogy azt a Paper Credit-ben kifejtette – kiesett a közgazdászok érdeklődési köréből.”⁴⁶

Ennek következtében a sokáig uralkodó neoklasszikus elméletekben a pénz és a reálgazdasági problémák kettéválasztottan jelentek meg. A gyakran idézett hasonlattal, a neoklasszikus elméletek a pénzt semlegesnek, a hosszú távú egyensúly felé tartó reálfolyamatok pusztá fátylának tekintették. Wicksell az 1898-ban megjelent „Kamat és az árak” (eredetileg németül írt) művében mondja: „Jelenleg csak hamis pénzelmélet létezik, és nincs a pénznek igaz elmélete. Nem túlzás azt állítani, hogy még ma is számos kiemelkedő közgazdász műveiből hiányzik a pénz valós, logikailag kimunkált elmélete.”⁴⁷

⁴⁵ Világszinten a pénz fizetési eszköz funkciójának fenntarthatóságát biztosítja az IMF átmeneti hitelezési rendszere (SDR).

⁴⁶ Deane, P. (1997) 84. o.

⁴⁷ Deane, P. (1997) 199.o.

A Wicksell féle elmélet felveti azt a problémát, hogy a pénzmennyiség (pénzkínálat) szabályozásával befolyásolható-e a reálgazdaság működése. Ő inkább a semlegességet hangsúlyozta, vagyis azt, hogy a pénzmennyiség nem hat a reálfolyamatokra, legalábbis hosszú távon nem. A pénzmennyiség változása, bár rövidtávon eltérítheti a reálgazdasági egyensúlyt a kiinduló helyzettől, hosszabb távon csak a nominális szintek emelkednek, az arányok (árárányok, fogyasztási arányok) nem.

A pénzelmélet számszerűsítéséhez szükséges statisztikák kívül maradnak a makrogazdasági statisztikák körén. Vélhetően azért, mert a neoklasszikus elméletekben a pénz nem játszik szerepet, és ahogy már szó volt róla, a makrogazdasági statisztikák erősen a neoklasszikus elméletekre támaszkodnak. Emellett az is igaz, hogy a nemzeti számlák megalkotásának idején semmiféle kiforrott pénzelmélet nem létezett. A monetáris politikához és elemzésekhez használt pénzügyi aggregátumok meghatározását is inkább bizonyos pragmatikus megfontolások vezérik, mint valamilyen konzisztens elmélet. Ezt példázza, hogy bár a nemzeti számlák vagyonszerkezetében kimutatásra kerül a vagyonként tartott pénzeszközök állománya, de minden érdemi részletezés nélkül.

A pénz, mint vagyontárgy iránti keresletet értelmezhetjük a pénz hasznosságával a fogyasztói preferenciák elméletének analógiájára: „A társadalom végső vagyontulajdonosainak a pénzkereslete formálisan a fogyasztói szolgálatok (fogyasztási cikkek) keresletével azonos módon elemezhető. A fogyasztói választások elméletének megfelelően a pénz (vagy bármelyik aktívaféleség) kereslete három fő tényezőcsoporttól függ: a) a különböző formákban tartott vagyon összegétől a költségvetési korlát analógiájaként; b) a vagyon ezen formájának, illetve az alternatív formáknak az árától és hozamától; c) az egyedi vagyontulajdonosok ízlésétől és preferenciáitól. A lényeges eltérés a fogyasztói szolgálatok keresletének az elemzésétől az, hogy egyrészt figyelembe kell venni az időbeli (intertemporális) helyettesítések arányait (b)-ben és c)-ben), másrészt a költségvetési korlát szerepét vagyonkategóriák veszik át”⁴⁸. A friedmani idézet értelmében tehát ahhoz, hogy a pénzt, mint valamely hagyományos jószágot a nemzeti számlákba beilleszthessük, a nemzeti számlákat a pénzügyi eszközök strukturáltabb vizsgálatára alkalmas osztályozásokkal kellene kibővíteni:

- így a pénzügyi állományokat a likviditás mértéke,
- a befektetések hozamát, a kamatokat a kockázat mértéke szerint kellene osztályozni.

3.4. Intertemporális összehasonlítás: a pénz értékváltozásának kiszűrése

A gazdaságstatisztika fejlődéséhez a pénzmennyiség, az infláció és a reálgazdaság kapcsolatának felismerése valójában nem a kérdés gazdaságpolitikai jelentősége miatt fontos, hanem annak betudhatóan, hogy a pénzmennyiség, az árszínvonal és a reálgazdasági teljesítmények összefüggésének vizsgálatából született meg az indexszámítás elmélete.

⁴⁸ Friedman, M. (1986) 54.o.

Az index elmélet kialakulását a makrogazdasági mérés egyik meghatározó előfutárának tekinthetjük. Az index elmélet és az erre épülő indexszámítási módszerek teszik lehetővé, hogy a reálgazdasági folyamatokból idősorokat képezhessünk. A reálgazdasági idősorok mutatják a gazdasági növekedést, a kínálat és a kereslet alakulását, azokat a gazdasági jelenségeket, amely ismerete nélkül nem sok értelme lenne bármilyen makrogazdasági kérdéssel felvetésnek. Minthogy a pénzfolyamatok elemzése önmagában nem sokat mond, csupán a reálfolyamatokkal való összefüggésben érdemlegesek, ezért időben összehasonlítható reálgazdasági adatok nélkül el lennének zárva lényegében bármilyen kvantitatív makrogazdasági elemzés lehetőségétől.

Az árváltozás (infláció) mérésének igénye gyakorlati oldalról már a 19. század közepén felmerült. Az Economist folyóirat 1865-től rendszeresen közölt árindexeket⁴⁹.

Az indexelméleti problémára a mennyiségi pénzülmélet, annak empirikus tesztelése irányította rá a figyelmet, még a 19. század második felében. A mennyiségi pénzülmélet a pénz csereérték funkciójához kapcsolódik. A csereérték azonosságát általában a következő formában szokták felírni:

$$M \times V = P \times Y$$

ahol

M a forgalomban lévő pénz mennyisége

V a pénz forgási sebessége

P az árszínvonal

Y a reál jövedelem (jóság mennyiség).

A mennyiségi pénzülmélet azt feltételezi, hogy a pénz forgási sebessége állandó, ezért a pénz mennyiségének növelése teljes mértékben a nominális jövedelemszint emelkedésében fejeződik ki. Az igazi kérdés ezek után az, hogy a pénzmennyiség növekedésének hatása hogyan oszlik meg az árak és a reálmennyiségek növekedése között. Nyilvánvalóan a gazdaság állapota annál kedvezőbb, minél inkább a reálfolyamatok bővülésére hat a pénzkínálat bővülése és minél kevésbé csapódik le az árak növekedésében. Ennek empirikus teszteléséhez szükség van az egyenlet jobb oldalán lévő változók mérésére. Az azonosság jobb oldalán a szorzat, azaz a nominális jövedelmek szintje és változása viszonylag jól mérhető. A nominális értékekre vonatkozóan viszonylag könnyen lehet becsléseket készíteni. A szorzat tényezői, azaz az árak és a mennyiségek változása - a gazdaság teljes körében - azonban a gyakorlatban nem figyelhető meg. Ehhez ugyanis ismerettel kellene rendelkezünk az összes - minőségileg különböző - jószágféle egységáráról és mennyiségéről. Ilyen nyilvántartás híján a megfigyelés csak részleges, mai szóhasználat mintavételes lehet.

⁴⁹ Hivatkozik rá Prasch, R. E. (1995)

Már a kapitalizmus korai szakaszában felismerték, hogy a termelt mennyiségek hektikusabban változnak, mint az árak. Ezért nagyobb hibát követhetünk el akkor, ha a mennyiségek részleges megfigyeléséből következtetünk a teljes jószág-tömeg változására. Így ahhoz, hogy a nominális jövedelem ($P \times Y$) változását szét lehessen bontani az árak és a reálmennyiségek változására, valahogyan meg kell oldani az árszínvonal (P) változásának mérését.

A kérdés elméleti megoldása azonban még sokáig váratott magára. Sőt, azt is mondhatjuk, hogy az infláció mérése a statisztika örökzöld, még ma sem elrendezett kérdései közé tartozik.

Az árak összesített (átlagos) változására az első megoldást Edgeworth⁵⁰ javasolta. Arra a feltevésre építette elméletét, hogy az egyes jószágok árának a változása – rövid távon - egymástól független eseménynek tekinthető, és így az egyes jószágok árváltozása véletlenszerűen ingadozik az „valódi” árszínvonal-változás körül. Minthogy a véletlen hibák (vagyis a relatív árak változásának) eredője zérus, ezért kellő számú megfigyelés esetén a súlyozatlan árindex is jól mutatja az árszínvonal változását. Ő a megfigyelt árak változásának mértani átlagaként definiálta az árszínvonal indexet. A megoldás igen szemléletesnek, és praktikusnak látszott. Az a körülmény, hogy nem kellett bajlódni a súlyozással, különösen vonzóvá tette a javaslatot abban a korban, amikor még kézzel kellett végezni a statisztikai számításokat. A mértani átlagot a logaritmus tábla felhasználásával kézzel is viszonylag egyszerűen tudták számítani.

Azonban a relatív árváltozások függetlensége igen erős feltevés, hiszen az egymást helyettesítő, vagy egymást kiegészítő jószágok árváltozása bizonyosan nem független egymástól. Az árváltozások kapcsolatát részben a technológiai, részben keresleti hatások indokolják. Ezért Edgeworth 1885 körül készített „valószínűségi” javaslata nem ért el átütő sikert annak ellenére, hogy a javaslatot olyan hivatalos bizottság tagjaként terjesztette elő, amely a mennyiségi pénzelmélet gyakorlati alkalmazását volt hivatott megvizsgálni.

Ehelyett az Economist által közölt árindex-számítás terjedt el, bár azt semmiféle elméleti megfontolás nem támasztotta alá. Az Economist fix súlyozású indexet számított, ahol a súlyok „örökké” változatlanok maradtak. Ez is viszonylag egyszerűen számszerűsíthető módszernek bizonyult, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az idő múlásával a súlyok elévülnek. Ellentmond minden elméleti racionálisnak és gyakorlati megfigyelésnek, ha változatlanok tételezzük fel akár a termelés, akár a fogyasztás szerkezetét.

Marshall megkísérelte, hogyan lehetne a súlyok változását belevinni a rendszerbe. 1887-ben kidolgozott javaslata szerint minden évben fel kell frissíteni az összetett árindex súlyait. Így mindig valós, a kereslet és kínálat alapján képezi az árindexet.

⁵⁰ Hivatkozik rá Prasch, R. E. (1995)

Hátránya ugyanakkor, hogy hosszabb időszak árindexét nem lehet egymáshoz viszonyítani, hiszen nem ugyanazon jószág tömeg árváltozásáról van szó.

Keynes még a húszadik század elején vetette fel azt a problémát, hogy a súlyvektor összetétele erősen befolyásolhatja az árváltozás kimutatott nagyságát. A húszadik század elejének ipari fejlődése mellett például az élelmiszerárak jóval lassabban emelkedtek, mint a „tőkés osztály” keresletében szereplő javak. Keynes, majd Dennis Robertson is amellett érvelt, hogy több parciális árindexet kell konstruálni. Már a húszas években felvetették, hogy az árindex súlyozásához széles körben meg kell figyelni a lakossági fogyasztás összetételét. Az is felmerült, hogy a piacok eltérő keresleti-kínálati viszonyait és azoknak az árakra gyakorolt hatását csak a regionális árindexek tudják kimutatni. A súlyozás kérdése máig nem eléggé exponált kérdése az árindex-számításnak. Nemcsak az indexszámítás ismert dilemmáiról van szó⁵¹, hanem arról is, hogy a mennyiségi pénzelmélet elsősorban az általános árszínvonal változását vizsgálja, és - feltételezve a pénz semlegességét, legalább is hosszú távon - elhanyagolja a relatív árak változásának vizsgálatát. Ennek következtében a statisztikai árindexek is csupán a jószágcsoportok közti árváltozásokat mutatják ki, de a jószágcsoporton belül feltételezik az árak „semleges” alakulását⁵².

A húszadik század húszas éveire az indexszámítás igen kifinomult. I. Fisher, Laspeyres, Paasche az első világháború után jelentősen hozzájárultak a módszertan fejlődéséhez. Bebizonyították a különféle indexszámítási módszerek közti kapcsolatokat és azt, hogy az ezek közti választás hogyan hat a számítások eredményére. Az árindexeket eredendően az ágazati strukturális elemzésekhez készítették. Ugyanakkor az a körülmény, hogy léteztek árindexek, lényegesen átláthatóbbá tette a pénzügyi és a reálgazdaság közti kapcsolatot, amely a továbbiakban ösztönözte a monetáris kérdések vizsgálatát. Korábban csak a fizetési mérleg, az árfolyamok és a jegybanki aranytartalékok nagysága alapján lehetett képet kapni a gazdaság pénzügy helyzetéről. Az árváltozások ismerete lényeges többletinformációt adott az elemzésekhez. Mindazonáltal a monetáris politika csak jóval később, a 20. század második felében jutott el a gyakorlati alkalmazásig.

Általánosan fogalmazva, az infláció a pénz értékének időben bekövetkező romlása, vagyis az, hogy mennyivel haladja meg a pénzkínálat emelkedése a pénz iránti kereslet növekedését. A gazdaságstatisztika az inflációt - a monetáris elméletekben így értelmezettnél - szűkebb értelemben használja: valamely jószágkosár árváltozását méri. A jószágkosár összetételétől függően beszélünk a fogyasztási javak árváltozásáról, azaz a fogyasztói árindexről, az ipari termékek ipari termelői árindexéről, a GDP felhasználási oldalán megjelenő összes jószág összetett árindexéről, a GDP deflátorról. Az inflációs mutató elnevezésében a viszonyításra használt jószágkosár összetétele mellett az is kifejezésre jut, hogy az árváltozást a fogyasztó vagy a termelő szemszögéből nézzük.

⁵¹ A statisztikai módszertanok részletesen foglalkoznak egyfelől a fix bázisú és a láncindexek, másfelől a tárgyidőszaki és a bázisidőszaki indexek előnyeivel és hátrányaival.

⁵² Holott nyilvánvaló, hogy a fogyasztói helyettesítés leginkább az egymáshoz felhasználási, rendeltetési célja szerint közelálló jószágcsoporton belül következik be. Ebből következően a pénzkínálat változásának hatását is ezen a részletettségén szinten kellene vizsgálni.

A fogyasztói árindexet úgy is interpretálhatjuk, hogy azt az indexet mutatja, amennyivel többet kell fizetni a tárgyidőszakban ugyanazon fogyasztói hasznosságért, mint amennyiért az a bázisidőszakban beszerezhető volt. A termelői árindex annak változását mutatja, hogy a termelő ugyanazon jószágtömeg értékesítése után mennyivel több bevételt realizál - és ceteris paribus – ebből mennyivel több profitja keletkezik.

3.5. Regionális árindex, vásárlóerő-paritás

A gazdasági fejlettség és fejlődés mérésekor nemcsak a pénz időbeli értékváltozását kell kiszűrnünk, hanem a különböző piacokon egyidőben megfigyelhető árszint különbségeket is. Régebben, amíg a piacok tartósan elszigeteltek voltak, a fémpénzek átváltási arányait alkalmi megállapodások szabták meg. A későbbiekben, amikor rendszeressé vált a nemzetközi kereskedelem és ezzel együtt a felfedezések nyomán jelentős mennyiségű arany áramlott Európába, az aranyvaluta biztosította a nemzetközi szinten egységes árfolyamot. A papíros alapú pénzek bevezetésével az egyes országok között hivatalos árfolyamokat a jegybankok állapították meg.

Eltérően attól, ahogy már a 19. század végén kialakult a módszertan a pénz érték intertemporális változásának mérésére, csak néhány évtizede merült fel az a kérdés, hogyan lehet adekvát árindexeket készíteni a makrogazdasági aggregátumok térbeli összehasonlítása céljára. Kezdetben a hivatalos devizaárfolyamokat használták erre a célra. Hamar világossá vált, hogy a hivatalos átváltási kulcsok erre a célra alkalmatlanok, mivel szisztematikusan torzítják az országok, piacok közti fejlettségi arányokat. Különösen 1971. után, amikor a bretton woodszi egyezmény megszűnését követően az árfolyamok lebegni kezdtek, szembeűnő lett, hogy a hivatalos árfolyamon közös nevezőre hozott pénzegységben kifejezett fejlettségi arányok hektikusan változtak még akkor is, hogy nem módosultak a reálgazdasági teljesítmények.

A hivatalos valutaárfolyamokon végzett összehasonlítások eredményeiből az is szembeűnővé vált, hogy a hivatalos árfolyamok használata felerősíti a fejlett és a kevésbé fejlett országok közti fejlettségi különbségeket. Ez a szakirodalomban többnyire az ún. Balassa-Samuelson tétel néven emlegetett hatás érvényesülésére vezethető vissza. A tétel szerint a gazdaság technológiai fejlődése abban mutatkozik meg, hogy gyorsabban nő az ún. kereskedelemképes – tipikusan a feldolgozóipari - javak termelékenységé, mint azon termékeké és szolgáltatásoké, amelyekre nem jellemző, hogy részt vennének a nemzetközi kereskedelemben. A nem kereskedelemképes javak és szolgáltatások termelékenységé az átlagnál lassabban emelkedik. Tekintettel arra, hogy a munkaerőpiacon a béreknek többé-kevésbé ki kell egyenlítődniük, ez akkor következik be, ha a nem-kereskedelemképes szolgáltatásokban dolgozók bére - termelékenységük változásához viszonyítva – gyorsabban nő, mint ahogy ez a kereskedelemképes szektorokban megfigyelhető. Azaz az ágazatok között elválík egymástól a termelékenység és a bérnövekedés aránya. A bérköltségek emelkedése költségoldalról nyomást gyakorol az árszintre, ennek hatására a fejlett országokban a nem-kereskedelemképes javak árszintje megemelkedik.

Az alacsony fejlettségű országokban, ahol ez a hatás még kevésbé érződik, ott az olcsóbb bérköltség miatt olcsóbb a nem-kereskedelmképes szolgáltatások ára. A hivatalos valutaárfolyamok a kereskedelmképes javak árányait tükrözik, és az összehasonlításban alulértékelik a fejletlenebb országokban a nemzetközi piacra nem kerülő szolgáltatásokat. Amennyiben a tényleges belföldi árányokon értékelnénk a nemzetgazdasági teljesítményeket, akkor ez az értékelés lényegesen kisebbnek mutatná a fejlettségbeli különbségeket, hiszen figyelembe veszi, hogy a fejlett országokban a nem-kereskedelmképes javak drágasága is hozzájárul ahhoz, hogy magasabbnak mutatkoznak a folyó áras értékek.

A regionális piacok belső árszintjének összehasonlítása a vásárlóerő-paritás (PPP)⁵³ számítás. A hivatalos kereskedelmi árfolyam és a vásárlóerő-paritás arányát nevezik valutaeltérési indexnek. A Balassa-Samuelsont hatást úgy is definiálhatjuk, hogy minél fejletlenebb egy ország (régió), annál magasabb a valutaeltérési indexe. A felzárkózási, utolérési tendencia megnyilvánulása, hogy csökken a gazdaság valutaeltérési indexe.

A vásárlóerő-paritás olyan regionális árindex, amely figyelembe veszi a belső nemzeti piacokon cserére kerülő valamennyi termék és szolgáltatás árányát, nemcsak a nemzetközi forgalomba kerülő javakét. Számítási módja sokban hasonlít a klasszikus árindex-számításéhoz. A bruttó hazai termék (GDP) felhasználási oldalának egyes tételeit, a háztartások fogyasztását, a közösségi fogyasztást, a beruházást, a készletváltozást, az exportot és az importot külön-külön árazzák át. Erre a célra keresnek a különböző országokban egyaránt megtalálható olyan minőségi paraméterekkel jól specifikált jószágokat, amelyek egyben lényeges tételt tesznek ki az összehasonlításban résztvevő országok felhasználási szerkezetében. Ezek az árreprezentánsok⁵⁴. Az árindexeket két lépésben számítják. Először az árreprezentánsokból egyszerű átlagot képeznek.⁵⁵ Ez az átlag reprezentálja az adott jószágcsoport közti regionális árindexet. Majd a második lépésben a jószágcsoportok árindexeit átlagolják. Ennek súlyozására szóba jöhet bármely az összehasonlításban résztvevő ország felhasználási szerkezete, vagy ebből képzett valamilyen nemzetközi átlagos felhasználási szerkezet.

A számításokhoz meg kell állapodni abban, hogy melyik ország valutája képezze az árindexek viszonyítási alapját. Erre a célra általában az USA dollárt használják. Az Európai Unió belüli összehasonlítások esetén az euró képezi a kulcsvalutát.

Minthogy magas költségei miatt az összehasonlításokra csak több éves időközökkel kerül sor, két időszak között a vásárlóerő-paritásokat tovább kell vezetni. Erre a célra a GDP deflátorok arányait használhatjuk.

⁵³ Purchasing Power Parities

⁵⁴ Amennyiben nem sikerül kellő számú olyan közös árreprezentánsot találni, amely jellemző lenne a minden résztvevő ország felhasználásában, akkor szakértői becslések korrigálják a jószágok közti minőségi különbségeknek betudható árkülönbségeket.

⁵⁵ A harmonikus átlag kevésbé érzékeny arra, ha egyes árreprezentánsok árányai között extrém különbségek fordulnak elő. A számtani átlag ilyen esetben igen szélsőséges eredményekre vezethet. Ezért a súlyozatlan átlag számításakor előnyben részesítik a harmonikus átlag használatát.

Ez a számítás azzal a feltételezéssel él, hogy két összehasonlítási időszak között bár az inflációs tendenciák eltérően alakulhatnak, ennek hatására nem módosul a nemzetközi árszerkezet. Másképpen kifejezve, minden országban hasonló módon változnak a relatív árak⁵⁶.

A gazdasági fejlettség intertemporális és interregionális összevetéséhez tehát léteznek - elméleti alapokra is támaszkodó - statisztikai módszerek. Úgy is mondhatjuk, a fogyasztók által kiválasztott jószágkombinációk árának időbeli és térbeli változását a statisztika valamilyen módon tudja kezelni.

A ténylegesen közölt becslések legerősebb feltétele, hogy a fogyasztói preferenciák időben és térben változatlanok. Ha ez a feltevés teljesül, akkor az árindexek azt fejezik ki, hogy a tárgyidőszakban mennyivel többbe kerül ugyanazon fogyasztói hasznosság beszerzése, mint amennyit ugyanezen „tömegű” hasznosságért a bázisidőszakban fizetni kellett. A valutaerő-paritás pedig azt, hogy az adott ország (régio) piacán mennyibe kerül ugyanazon fogyasztói hasznosság beszerzése, mint amennyi hasznosság a nevezőben szereplő „kulcsvaluta” egységéért beszerezhető a kulcsvaluta ország piacán, az összehasonlításban résztvevő országon valamilyen átlagos fogyasztási szerkezetében. Amennyiben a fogyasztó preferenciák időben változnak, akkor - a gyakorlatban mindig bázisidőszaki súlyozással készülő - árindexek bizonyíthatóan felülértékelik az ugyanazon fogyasztói hasznosságért kifizetendő összeg növekményét⁵⁷. A fogyasztóknak ugyanis módjukban áll helyettesíteni, és a tárgyidőszakban olyan jószágkombinációt választani, amelyben nagyobb súlyt ad azon jószágoknak, amelyek ára kevésbé emelkedett.

Az eredmények felhasználásakor tudatában kell lenni annak, hogy a vásárlóerő-paritás számítások sokkal bizonytalanabb módszertani alapokon állnak, mint az idősből képzett árindexek. A idősből számított árindexeket értelmezhetjük úgy, mint ugyanazon termelési függvény egy-egy pontjához tartozó értékeket, vagyis joggal feltételezhetjük, hogy - különösen két egymást követő megfigyelés - homogén sokaságból származik. Nemzetközi összehasonlítások esetén viszont szinte bizonyosra vehető, hogy a különböző országok nem képeznek homogén sokaságot. Úgy is mondhatjuk, hogy az PPP összehasonlítás akkor közöl érdemi új információt, ha nem homogén országokat hasonlítunk össze. Hiszen két egymáshoz gazdasági szerkezetében hasonló országban a PPP indexek sem térhetnek el jelentősen a hivatalos árfolyamtól.

A sokaság inhomogenitása miatt a számítások eredményei jóval érzékenyebbek az indexszámítás ismert esetlegességeire. Közismert például, hogy az országok között jóval erősebben jelentkezik a helyettesítési hatás, mint két egymást követő időszak között. Tapasztalható, hogy minden országban viszonylag magasabb részt képvisel az ott a nemzetközi szinthez képest olcsóbb javak fogyasztása.

⁵⁶ Tehát azzal a feltevéssel élünk, hogy ha A országban az infláció háromszorosa B ország inflációs rátájának, akkor A országban minden jószág ára a háromszorosára nő a B országban megfigyelthez képest. Máskülönben változnak az árreprezentánsok arányai, és ebből következően változik az ezek átlagolásával számított árindex.

⁵⁷ A fogyasztói árak esetén ezt az indexet nevezzük megélhetési költségindexnek.

Ebből következően az eredmények erősen függnék attól, milyen felhasználási szerkezettel számítjuk a vásárlóerő-paritást. A Laspeyres és a Paasche index közti eltérés lényegesen nagyobb, mint idősorok esetén. Bilaterális összehasonlítások esetén a saját fogyasztási szerkezettel számított vásárlóerő-paritás értéke többnyire jóval alacsonyabb, mint a partner ország súlyaival számított árindex. Ebből következően a saját felhasználási szerkezettel számolt volumen-mutató jóval magasabbra értékeli az ország fejlettségét, mint a más ország súlyozásával számított mutató.

Többoldalú és regionalizált összehasonlítás esetén előjönnek további módszertani dilemmák. Ilyen a tranzitivitás, vagyis az a követelmény, hogy két vagy több ország összehasonlításakor kapott eredmény ne változzon annak hatására, hogy újabb országokat bevonnak a vizsgálatba. A részárindexek súlyozáshoz is többféle elvből lehet kiindulni, némileg hasonlóan a bázis- és a láncindexek közti választáshoz. A blokk-megközelítés a vizsgált országcsoport átlagárait használja, ezeket egy iterációs folyamatban kiszámítva. A bináris megközelítés az országok páronkénti összehasonlításából indul ki. A módszer lényege, hogy a tranzitivitás biztosítása érdekében olyan indexet kell konstruálni, amely minimális mértékben tér el az ideális Fisher indextől. Az EKS formulát egymástól függetlenül dolgozta ki három statisztikus: Éltető Ödön, Köves Pál és a lengyel Sculz.

További nehézséget jelent azon nem-piaci szolgáltatások „árarányainak” a megállapítása, amelyek ingyenesen, vagy névleges áron kerülnek forgalomba. Tipikusan ilyenek az állam által nyújtott közösségi szolgáltatások. Ezek vásárlóerő-paritását a felhasznált költségelemek (bér, termelő felhasználás, értékcsökkenés) ár-, illetve bérindexeiből számítjuk. Az eredmények megbízhatósága nagymértékben függ attól, hogyan lehet a különböző országok nem-piaci szektorában az azonos minőségű munkát végzőkre reprezentánsokat találni.

Rendszeres PPP számítások az 1960-as évek óta folynak, kezdetben az ENSZ szervezésében. Az 1970. évi első programhoz még csak 10 ország csatlakozott, az erősödő érdeklődés nyomán 1980-ban már 60 ország vett részt az összehasonlításban. Magyarország már a kezdetektől fogva részt vesz az összehasonlításban. Sokáig az Ausztriával való kétoldalú összehasonlítás révén áttételesen készültek számítások arra, hogyan ítélné meg a magyar gazdaság fejlettsége nemzetközi mércével mérve. Újabban közvetlenül veszünk részt az EU multilaterális összehasonlítási programjában⁵⁸. Ma már a világszintű összehasonlítás több lépcsőben készül, bizonyos regionális összehasonlításokat az EU és az OECD koordinál, majd ezek eredményeiből készülnek a régiók közti összehasonlítások. Mostanra lényegében az összes európai ország bekapcsolódott az összehasonlításba.

⁵⁸ Jelenleg az ún. csatlakozásra váró országokat az EU 15-re számított átlagokhoz viszonyítják. A bővítés után változni fog a viszonyítási alap, hiszen az országok szélesebb körének adataiból készülnek az átlagok. Ez azt is jelenti, hogy ennek hatására nemcsak a fejlettségi skála tolódik el, hanem módosulhatnak az országok egymás közötti fejlettségi arányok is, miután más súlyokkal készül az index.

A történelmi idősorok regionális összehasonlítására tehát mindössze 20-30 éve léteznek áradatok. A korábbi évekre a gazdasági fejlettség összehasonlításához két megoldás kínálkozik. Az egyik lehetőség az, hogy nem az értékadatokat, hanem a termelés és fogyasztás természetes adatait hasonlítsuk össze. Ebben az esetben kikerülhetjük az árszintek torzító hatását. A természetes adatok összehasonlítása azonban mindenképpen csak részleges lehet. A kapitalizmus előtti egyszerűbb szerkezetű gazdaságokra a természetes mutatók összehasonlítása, részlegessége ellenére kielégítő eredményt adhat. A 20. századra vonatkozó összehasonlítások esetén azonban kellő óvatossággal kell értelmezni a természetes mutatók alapján levonható következtetéseket, különösen a termelési szerkezetre jellemző természetes állapotokat illetően. Minthogy erre a korszakra számos fejlett országra készültek a nemzeti valutákban kifejezett makrogazdasági statisztikák, ezekre támaszkodva összeállíthatóak a hivatalos valutaárfolyam alapján számított rangsorok. Ezek eredményei korrigálhatóak a Balassa-Samuelsontól figyelembevételével, vagyis bizonyos mértékben összeharható a valutaárfolyamon számított fejlettségi rés. Ennek alátámasztására azonban ismerni kellene, 50-100 évvel ezelőtt mekkorák voltak az ágazatok között a termelékenység növekedésében a különbségek.

4. fejezet

A társadalmi jólét mérésének korlátjai

A statisztikai úton megfigyelhető makrogazdasági aggregátumokat széles körben használják, mint a megvalósult társadalmi jólét adekvát mutatószámait. A bruttó hazai termék (GDP), vagy a bruttó nemzeti jövedelem (GNI) növekedésével, az egyes országok egy főre jutó GDP-je, vagy GNI-ja alapján készített fejlettségi rangsorokkal jellemzik a gazdasági fejlettség és a társadalmi jólét szintjét és változását⁵⁹. A kormányzati gazdaságpolitika sikerét is elsősorban ezen makrogazdasági mutatók alakulásával szokták minősíteni. Holott az előzőekből belátható, hogy a statisztika csak az egyéni fogyasztói hasznosságra szűkítve tudja számszerűsíteni a jólétet. A rájuk való hivatkozás esetén tudatában kell lenni annak, hogy a makrogazdasági aggregátumok jóval korlátozottabb értelemben feleltethetők meg bármiféle társadalmi jóléti mérőszámnak, mint ahogyan azt a közvélemény rendszerint belegondolja a mutatóba.

Két korlátot is tudatosítani kell. Egyfelől a mutató csak a gazdasági javaknak a fogyasztás által realizált hasznosságát méri. Eltekint a társadalmi jóléthez tartozó egyéb olyan – nem gazdasági - tényezőktől, mint például a közbiztonság, politikai szabadság, vagy például a társadalom egészségi állapota. A makrogazdasági mutatók érvényességét korlátozó másik megszorítás, hogy a társadalmi hasznosságot azonosítjuk az egyéni háztartások által egyénileg realizált hasznosságok összegével. Ez lényegesen szimplifikálja azokat a szempontokat, amelyeket az egyének, vagy azok csoportjai közösen a gazdasági döntéseik során mérlegelnek. Bizonyosra vehető, hogy az egyének nemcsak a saját, hanem valamilyen mértékben a mások gazdasági jólétében is érdekeltek.

A társadalmi jólét értelmezése a közgazdasági elméletekben visszatérően felmerülő kérdés. Már évszázadok óta teljes az egyetértés abban, hogy a gazdaságpolitika legfontosabb célja a társadalmi jólét emelése, így ebből adódik az a kérdésfelvetés is, hogyan lehet a jólét fogalmát minél pontosabban, számokban is kifejezhető módon megfogalmazni. A tanulmány röviden bemutatja tudománytörténetben a jólét mérésére tett két legismertebb erőfeszítést, az elsőt a 18. század végén és a 19. század elején megfogalmazott utilitarista nézetek jelentették, majd a 20. században a kérdést módszertanilag általánosabban közelítették meg a jóléti függvények megkonstruálására tett kísérletek. A jólét vizsgálatának kérdéskörébe tartozó elméleti irányzatok azonban kevés közös vonást mutatnak a statisztikában használt makrogazdasági mutatókkal. Így megtévesztő a hasonló elnevezések használata, mert azt sugallja, hogy a statisztika képes számszerűsíteni a társadalmi jólét mértékét.

⁵⁹ A bruttó hazai termék (GDP) a nemzetgazdaságban rezidens termelő egységek által előállított új értéket mutatja, ez megfelel a termelésben keletkezett jövedelemnek. A bruttó nemzeti jövedelem (GNI) a nemzetgazdaságban rezidens termelési tényezőknél a termelésből származó jövedelemét fejezi ki. A GDP inkább a termelés és így a gazdasági fejlettség mutatója, a GNI a gazdasági alanyok által felhasználható jövedelmet mutatja, ennek szintje jobban kapcsolható a jólét fogalmához.

4.1. Az utilitarista nézetek

A társadalmi jólét és annak mérése központi helyet kapott a korai közgazdasági elméletekben. Már a közgazdaságtan önállósulásának kezdeti szakaszában felvetődött az - a máig is vitatott - kérdés, mi a közgazdaságtan elsődleges feladata: a gazdasági jelenségek értékmentes leírása, vagy alapvetően értéktartalmú gazdaságpolitikai kérdések elemzése.

A mai osztályozás szerint a politikai gazdaságtanhoz sorolt irányzat kialakulását az a küldetésstudat motiválta, hogy a közgazdaságtudomány célja azt tanulmányozni, miként lehet a rendelkezésre álló szűkös erőforrásokat úgy felhasználni, hogy legjobban kielégítse a korlátlan emberi szükségleteket, igényeket. Ezt az utilitarista szemléletet a 18. század végén pregnánsan fejezi ki J. Bentham által megfogalmazott „a legtöbb jót a legnagyobb mértékben” elv. Bentham már a 18. század végén kísérletet tett a szélesen vett jólét - kardinális skálán való - mérésére. Szerinte a boldogság olyan összetett ismérv, amely a következő mérhető részjellemzőkből áll össze: „Egy ember örömeinek és fájdalmának értéke a következő négy körülménytől függően lesz erősebb vagy gyengébb:

- az érzés intenzitása,
- az érzés tartóssága,
- a bekövetkezés bizonyossága,
- a bekövetkezés gyakorisága, rendszeressége.

Amennyiben azonban az öröm és fájdalom értékét abból a célból akarjuk megmérni, hogy ezáltal az azt előidéző jelenségről szerezzünk ismereteket, akkor az öröm és fájdalom még két további ismérvét is figyelembe kell venni:

- milyen egyéb hatásokat vált ki,
- mennyire választható el más érzésektől.

Amennyiben a társadalmi szinten mérünk, akkor továbbá figyelembe kell venni

- az érzés általánosságát, azaz hány embert érint.”⁶⁰

Bentham nem húzott éles határt az egyén és a társadalom hasznossága közé.

Ugyanakkor azt is felismerte, hogy a boldogságérzet szubjektív: „Értelmetlen olyan mennyiségek összeadásáról beszélni, amelyek az összesítés után éppúgy különbözőek maradnak, mint előtte. Egy ember boldogsága sohasem azonos egy másikéval: ami az egyik számára nyereség, az nem nyereség másnak. Ez hasonló ahhoz, mintha 20 almát adnánk össze 20 körtével..... különböző alanyok boldogságának az összesíthetősége, szigorúan véve fikció, olyan posztulátum, amely elfogadása nélkül értelmetlenné válik bármilyen politikai okfejtés; azonban nem inkább fikció mint az esélyegyenlőség gyakorlati érvényesülése....”. Az idézet azt tanúsítja, hogy Bentham szerint az emberek nem egyformák abban, hogy mennyire képesek érzékelni az örömet és a fájdalmat. Az érzékelés intenzitását szerinte elsősorban az olyan egyéni jellemzőktől függnek, mint életkor, nem, iskolázottság, vallás, jövedelmi helyzet.

⁶⁰ Peart, S.J. (1995) 65. o.

A későbbiekben J.S. Mill átértelmezte az utilitarista nézeteket, kibővítve a Bentham meghatározásában elsősorban az anyagi gazdagságra összpontosító fogalmat. Azt állította, hogy az anyagi haszonszerzés nem lehet a társadalom végső célja. Mill kiemelte az erkölcsi értékeket, valamint azt, hogy az anyagi jólét és a személyes függetlenség egyaránt fontos összetevőjét képezi a boldogságnak. A kibővítés következtében azonban a fogalom még messzebb került a mérhetőségtől. Mill - moralista szemléletének megfelelően - azt javasolta, hogy bízzuk a boldogság mértékének megítélését az abban tapasztalattal rendelkezőkre. A jólét fogalmának tisztázásával kapcsolatban Mill mellett a 19. század közepén W.S. Jevons munkásságát kell megemlíteni. A korszak tudományos eszmecseréit jellemző vitairataikból az olvasható ki, hogy két irányban is megkísérelték pontosítani a társadalmi jólét fogalmát. Egyrészt továbbvitték a Bentham féle boldogságindex összetevőinek elemzését. Például Jevons bevezette a „tisztá öröm” fogalmát, amelyet akkor érzünk, ha azt is tudjuk, hogy azt nem követi ellentétes irányú hatás. Szerinte például az ópium fogyasztás azért nem okoz tiszta örömet, mert a fogyasztója tisztában van vele, hogy károsítja az egészségét. Másrészt vizsgálták az egyéni és a társadalmi jólét kapcsolatát. Ebben a kérdésben Mill megkülönböztette a magasabb és az alacsonyabb értékű egyéni örömet. Szerinte az az állapot, amelyről tudjuk, hogy a társadalom nagyobb részének jó, nagyobb örömet okoz, mint csak az egyéni boldogság keresése. Jevons ezzel az altruista szemlélettel szemben nagyobb jelentőséget tulajdonított a szuverén egyéni döntéseknek. Jevonsnál jelenik meg először az a felvetés is, hogy egyedül az árak használata teszi lehetővé a hasznosság mérését.

A 19. század második felében a kérdés vizsgálatában egyre jobban háttérbe szorultak a társadalmi vonatkozások, és csupán a módszertani szempontok maradtak meg. F.Y. Edgeworth például kísérletet tett egy ún. „hedonimeter” megszerkesztésére, amely alkalmas lenne az egyén által érzékelt öröm fizikai mérésére, majd a kísérleti eredmények összegzésével valamilyen durva átlagolással lehetne eljutni a társadalmi öröm kardinális mutatójához.⁶¹

4.2. A gazdaságközpontú ember modellje

A 19. század első felében elterjedt utópista iskolák által tárgyalt általános boldogság fogalom a század vége felé a fogyasztói hasznosság oldaláról tért vissza a közgazdasági gondolkodásba. Talán nem is visszatérésről kellene beszélni, mert a 19. század végi megfogalmazások, miközben a szűken vett gazdasági hasznoságnál általánosabb megfogalmazást kívántak adni az emberi magatartásokat motiváló preferenciáknak, kategorikusan elutasították a hedonista szemléletet.

⁶¹ Peart, S.J. (1995) 66. o.

A fogyasztói hasznosság jól operacionalizálható fogalom, és ez igen vonzó tulajdonsága. De kezdetektől fogva világos volt, hogy mint társadalmi mutatószám meglehetősen korlátozott. A csökkenő határhaszonból egyenesen következik az az állítás, hogy az egyéni hasznosságok összege kevesebb, mint a fogyasztásból maximálisan elérhető társadalmi jólét. Hiszen bizonyosra vehető, hogy az alacsonyabb jövedelemmel rendelkező társadalmi rétegek határhaszna magasabb. Így ha egyenletesebbé tesszük a jövedelmek elosztását, akkor bizonyosan fokozódik a társadalmi jólét. Marshall a következő hasonlatot hozza annak illusztrálására, hogy a fogyasztói hasznosságok összegzésekor eltekintünk attól, hogy különböző helyzetben lévő emberek számára nem egyenlő a pénz határhaszna: „Figyelembe kell venni, hogy egy (más körülményeiben) átlagos szegény ember számára egy fontért szereshető megelégedettség sokkal nagyobb, mint egy átlagos gazdag ember számára, és ha ráadásul a bármely társadalmi osztály által széles körben fogyasztott só és tea összehasonlítása helyett ezek bármelyikét a pezsngővel vagy az ananással vetjük össze, a szükséges korrekció mértéke több mint fontossá válna, megváltoztatná a becslés egész jellegét.”⁶²

Tehát már a 19. században megszületett az a felismerés, hogy az individualista módon fogyasztást maximalizáló viselkedés erősen leszűkíti az emberi magatartások vizsgálatát. Ennek ellenére a mai napig is a közgazdasági áramlatok főirányában tartoznak az ezt fő magatartásformának feltételező neoklasszikus nézetek. Ez teszi ugyanis lehetővé az árjelzéseken alapuló, formailag elegáns modellek alkalmazását.

V. Pareto, aki később a fogalom kiterjesztése mellett érvelő irányzat első meghatározó egyéniségévé vált, először szintén az individualista gazdasági viselkedés elemzéséből indult ki. B. Croce hatására lépett túl a szűken vett „tiszta gazdasági” szempontok vizsgálatán. A bevett neoklasszikus gazdasági viselkedés kritikájának filozófiai megalapozása B. Croce nevéhez fűződik. Croce volt, aki a korábban a hedonizmusnak is nevezett boldogságkeresés helyett a társadalmi választás fogalmát vezeti be. Szerinte a (korabeli) közgazdaságtan azért jár tévúton, mert a közgazdasági elveket összekeveri a technológiai szabályokkal. Ebből következően a gazdasági magatartásokban az átlagtól való eltérést is csupán az ismerethiányból eredő hibának tudják be, és nem annak, hogy az ember akaratlagosan is dönthet mechanikus szabályoktól eltérően. Például nem helyes feltételezni, hogy mindenki egoista módon, csak az önérdeke alapján választ, hanem joggal feltételezhető, hogy az egyén a gazdasági döntésében figyelembe veszi más érdekeit is.

Pareto - Croce kritikájának hatására – jutott el odáig, hogy maga az egyéni választás sem kizárólag a szűken vett gazdasági szempontok szerint történik. Megkülönböztetett három absztrakt embertípust, a homo oeconomicus-t, a homo ethicus-t és a homo religiosus-t, és szerinte minden emberi választásban a három együtt jelenik meg. A „gazdasági ember” döntései során a paramétereket az árak, az ízlés (a hasznossági függvény) és a technológia (termelési függvény) jelenti. Ha változnak ezek a paraméterek, akkor módosul az egyensúlyi állapot.

⁶² Peart, S. J. (1995) 79. o.

A modellben nincs lehetőség arra, hogy az emberek egymás döntéseit befolyásolják, vagy akár közösen döntsenek. Holott nyilvánvaló, hogy a társadalomban és a gazdaságban a döntések jórészt közösen, a résztvevők közötti együttműködésben születnek meg. Pareto megfogalmazása szerint a szokásos gazdasági elméletekben „az egyensúly meghatározásához az egyéneket akár vonalak (görbék) is helyettesíthetnék”.⁶³

Kezdetben Pareto a neoklasszikus paradigma továbbfejlesztésével kereste a megoldást. Általánosította az Edgeworth féle „állandó kielégültségi”, mai szóhasználatban közömbösségi görbéket oly módon, hogy nem volt szüksége arra, hogy a görbék mentén érzékelt kielégültséget számszerűsíteni lehessen. A választáshoz elegendő az, ha ordinálisan sorba rendezhetők, rangsorolhatók a jószágkosarak. Később a hasznosság fogalmát két irányban is általánosította. Megkülönböztette egyfelől az egyéni és a társadalmi „szűklátókörűen” gazdaságközpontú kielégültséget, másfelől a gazdasági és a gazdaságin kívül más szempontokat is figyelembevevő kielégültséget. Vagyis a társadalmi jólétbe nemcsak a gazdasági, és nemcsak az egyéni kielégültség számít bele, ahogyan a hasznossági függvényt a makrogazdasági mérést megalapozó ortodox gazdaságelméletek kezelik.

4.3. A társadalmi jóléti függvény

A Pareto által felvetett kérdést a következőképpen formalizálhatjuk. Az n tagból álló társadalomban mindegyik egyén rendelkezik olyan $w(i)$ szubjektív jóléti függvénnyel, amely az egyén nézőpontjából értékeli bármely társadalmi állapotot. Vagyis minden egyén képes azt kifejezni, milyen hasznosságot tulajdonít bármely társadalmi-gazdasági állapotnak annak alapján, hogy az mit ad saját maga és az embertársai számára.

$w(i) = f(i) \{u(1), \dots, u(i), \dots, u(n)\}$,
ahol $u(i)$ az i -ik egyén által érzékelt hasznosság⁶⁴.

Könnyen belátható, hogy a függvény kellően általános ahhoz, hogy lehetőséget adjon bármilyen helyzetben, bármilyen egyéni preferenciák leírására. Nincs kikötés arra nézve, milyen társadalmi helyzetek között kell rangsorolni, a javak fogyasztása mellett milyen társadalmi szempontokat kell mérlegelni. Ebben a jelölésrendszerben a szokásos makrogazdasági mutatók valójában olyan szűken vett és egoista egyéni jóléti függvények összegének felelnek meg, amelyben az egyén csupán a saját maga által elfogyasztható javak hasznosságát mérlegeli, figyelmen kívül hagyva mind a mások, mind a gazdaságon felüli szempontokat. Ebben az esetben a $w(i)$ függvényben csupán az $u(i)$ változó értéke pozitív (megegyezik az elfogyasztott javak értékösszegével), minden más $j \neq i$ -re $u(j)=0$.

⁶³ Tarascio, V.J. (1995) 307. o.

⁶⁴ Valójában az u hasznosság i -től és j -től is függ, hiszen mindenki csupán szubjektív módon képes megítélni, hogy egy állapot más számára mennyire kedvező, vagy kedvezőtlen.

Reális feltevés a függvény alakjára vonatkozóan, hogy az egyéni jóléti függvények a társadalom tagjai szerint additívek, és az i -ik egyén $a(ij)$ súlyt ad annak, ha egységnyivel nő a j -ik egyén által érzékelt hasznosság. A jóléti függvényeknek eltérő interpretáció adható, ha a választás a jólét bővülésére, vagy a meglévő erőforrások újraelosztására vonatkozik. Amennyiben a gazdaság bővül, új érték keletkezik, akkor az egyes egyének jóléte nemcsak egymás rovására növelhető. Vagyis minden $a(ij)$ lehet egyidejűleg pozitív. Az újraelosztásra vonatkozó döntések esetén az egyéni jólét növelése konfliktusos helyzetet idéz elő. Ebben az esetben minden i egyén függvényében néhány $a(ij)$ -nek negatív értéket kell felvennie. Ebből következik, hogy míg a GDP és a GNI növekedése a társadalom minden (legalább is a racionális gazdasági magatartással jellemezhető) tagja számára vitathatatlanul előnyös, addig a meglévő erőforrások, jövedelem elosztása már társadalmi érdekütközéseket idézhet elő. Ez új megvilágításba helyezi a makrogazdasági aggregátumokat, mint a jólét mérőszámait. Az a gazdaságpolitika, amely a makrogazdasági aggregátumok növekedését tűzi ki célul, az abban az értelemben semleges, hogy nem teszi feltétlenül szükségessé, hogy ismerjük az egyének $a(ij)$ szubjektív preferenciáit.

Az $a(ij)$ paraméterek ugyanis statisztikai úton általában nem figyelhetők meg. A megfigyelhetőség csak a piacon, saját fogyasztásra beszerzett javak hasznosságára korlátozódik. Az $a(ij)$ értékét nem ismerjük sem arra vonatkozóan, ha nem az egyén saját, hanem a más egyén fogyasztói hasznosságát értékeli, sem akkor, ha nem pénzért vásárolt javakról, hanem olyan közösségi módon használható társadalmi szükségletek kielégítéséről van szó, mint például a demokratikus öngazgatás.

Miután nem ismerjük az $a(ij)$ paramétereket, ezért az egyenletrendszer általános alakban nem kezelhető. A jóléti függvények elméletében ekkor lép be az állam, amely saját értékrenddel rendelkezik arra vonatkozóan, hogy a különböző egyének (társadalmi csoportok) hasznossága társadalmi szinten milyen fontos. Vagyis az általa megszabott $b(ij)$ paraméterekkel felülírja a társadalom tagjai által eredetileg elképzelt $a(ij)$ paramétereket. Pareto megkülönbözteti az egyének eredeti $a(ij)$ paramétereivel kialakuló társadalmi hasznosságot (social utility), valamint a társadalomnak a valamilyen közösségi szempontok alapján ezt felülíró $b(ij)$ paraméterekkel meghatározott jólétét (utility of the society). Újabban a jólét mérhetősége helyett a társadalmi függvények a politikai választások formalizálásában jutottak előre. Ebben az értelmezésben az egyének az államra ruházzák a $b(ij)$ paraméterek megállapításának a jogát.

A Pareto által általánosan megfogalmazott jólét vizsgálata tartalmi szempontból tulajdonképpen a szociológia területére tartozik, ugyanakkor vizsgálati módszereit illetően a 20. század első felében a közgazdasági elemzésekben elterjedt matematikai apparátust használta. Pareto meg volt győződve arról, hogy a társadalmi jólét mérhető, csak egyelőre még nem sikerült meghatározni a méréshez szükséges adatokat. „Amíg eddig bemutattunk, abból következik, hogy a hasznosság fogalma kvantitatív és nem kvalitatív, ahogyan azt általában feltételezik.”⁶⁵ Talán ennek, a szociológia és a közgazdaságtan súroló kettősségnek tudható be, hogy a társadalmi jóléti függvények máig sem tudtak beleilleszkedni a közgazdaságtan főáramlataiba.

⁶⁵ Tarascio, V.J. (1995) 314. o.

A társadalmi jólét vizsgálata átvezet a praxeológia, az emberi cselekvések határfokának vizsgálatával foglalkozó tudományághoz. Ez elsősorban a szociológiából átvett analógiákkal magyarázta a gazdasági alanyok magatartását. Az 1920-as években Knight fogalmazta meg, hogy „a magatartás egész elmélete a választás törvényében összegezhető”. Minden értékelés alternatív lehetőségek egybevetése a cél megvalósítása szempontjából. Az irányzattal szemben többen megfogalmazták azt a kritikát, hogy miután az emberi célok jóval túlmutatnak a közgazdaságtan kompetenciáján, a célok szerinti választás tudománya nem tartozhat a közgazdaságtan vizsgálódási körébe.

A társadalmi jóléti függvények, vagy társadalmi választások néven ismertté vált irányzat valójában a tiszta közgazdaságtan mechanikus jellegének bírálását adja. A tiszta közgazdaságtanban az egyének mechanikus szabályok (árak, hasznosság és a technológia) alapján döntenek, a klasszikus egyensúlyi rendszerben nincs helye az egyének együttműködésének, amely viszont a politika lényegét adja. A társadalmi jólét kutatása a 20. század számos meghatározó közgazdászának munkásságában megjelenik. Pareto mellett ismertek Robbins, Bergson, Samuelson, Hicks, Kaldor, Tinbergen, Arrow és Sen kutatásai. A széleskörű kutatások ellenére a társadalmi jóléti függvény megkonstruálásra tett erőfeszítések egyelőre inkább az anomáliák kimutatásában értek el sikereket, mint a konstruktív megállapításokban.

Az elméleti fejlődésnek a gazdasági mérésre való hatása azért is korlátozott, mert a preferenciák társadalmi összesítését ordinális skálán vizsgálják. Csupán elvétve találkozhatunk olyan kísérletekkel, amelyek a társadalmi jóléti függvény számszerűsítésével próbálkoznak. Ezek közül ismert a Tinbergen féle függvény, amely a fogyasztók csoportosítását javasolja. Tinbergen elemzése megmaradt a javak fogyasztásával realizált gazdasági hasznosság fogalmán belül. Őt ismérvet állít fel a csoportosításhoz, ezek: a családméret, a családfő életkora, a lakóhely földrajzi helyzete, a lakóhely jellege és a fogyasztók faji sajátosságai. Az így képzett csoportokon belül tételezi fel, hogy hasonlóak a fogyasztói preferenciák.

A társadalomelméleti irányzattal párhuzamosan az utóbbi években - elsősorban a nemzetközi szervezetek kezdeményezésére - több kísérletet végeztek annak érdekében, hogy a hazai termék, vagy a nemzeti jövedelem mutatója helyett, illetve azt kiegészítve gyakorlati megfontolások alapján megállapodás szülessen valamilyen szélesebb értelemben vett társadalmi jelzőszám használatában. Az ezen a téren tapasztalható kudarcok oka elsősorban arra - a más összefüggésekben is hangsúlyozott - problémára vezethető vissza, hogy csak az elméleti alapok léte nyújthat a gazdaságstatisztikai mutatóknak olyan kapaszkodót, amely képes arra, hogy közös mederbe terelje a számszerűsítés során felmerülő számos, részben technikai kérdés megoldása során felmerülő nézeteket.

Szokásos makrogazdasági mutatóknál általánosabb jóléti mutató tehát egyelőre nincs kéznél. Ennek hiánya kevésbé zavarja a makrogazdasági jelenségek leíró elemzését.

Minthogy ezek egyébként is belül maradnak a kvantitatív eszközökkel leírható jelenségek körén, így ebben a körben megfelelő mutatószám a GDP és a GNI, illetve az ebből származtatott más egyéb mutató. Más a helyzet a gazdaságpolitikai elemzésekkel. A mutatók korlátjai ekkor szembetűnően megmutatkoznak. Igen szűklátókörű az a megközelítés, amely akár a gazdaságpolitikai variánsok közti választást, akár a gazdaságpolitika eredményességét a szokásos makrogazdasági mutatók alapján közelíti meg. Azt állíthatjuk, hogy erre hívja fel a figyelmet a társadalmi jóléti függvények elméletének eddigi eredményei. A makrogazdasági mutatók fetiszálásának veszélyeivel ugyan hallgatólagosan sokan tisztában vannak, ennek ellenére azt tapasztalhatjuk, hogy egyre több területen az egyéni fogyasztói preferenciákból alkotott makrogazdasági mutatókat az érvényességi körüknél jóval általánosabb értelemben használják.

5. fejezet

A gazdaságstatisztika alapfogalmainak történelmi háttere

A disszertáció az előzőekben a gazdasági jelenségek statisztikai értékelésének alapszabályaival foglalkozott. Ezt követően, ebben a fejezetben néhány, a gazdaságstatisztikában használt alapfogalom elmélettörténeti és gazdaságtörténeti vonatkozásait tárgyalja. Az elmélettörténeti vonatkozások a gazdaságstatisztika elméleti kötődését mutatják, összhangban azzal, hogy a statisztika fogalmai bizonyos közkeletű közgazdasági nézetek számszerűsítésre alkalmas leírását adják. A gazdaságtörténeti vonatkozások pedig azt illusztrálják, hogy a statisztika a lényeges, időtálló gazdasági jelenségek megfigyelésével foglalkozik. A tanulmány csupán néhány alapvető fogalom tárgyalására tér ki, így például a vállalatok, a háztartások, a termelés és a jövedelmek, tőke és kamat fogalmának történelmi és elméleti eredetére. Jórészt csak ezekhez található a szakirodalomban érdemleges gazdaságtörténeti és -elméleti szakirodalmi források.

Ugyanakkor, amint már más összefüggésben szó volt róla, a jelenleg felhasznált fogalmi rendszer alapvetően a 20. század közepén, a fejlett piacgazdaságokra jellemző gazdasági folyamatok és állapotok megfigyelésére alkalmas. A hivatkozott elméleti keret is a 20. század közepének főáramlatait tükrözi. A gazdaságstatisztika kategóriáinak többsége ugyanis tömegesen csak a 20. század fejlett piacgazdaságaiban megfigyelhető jelenség, tipikusan ilyenek például a társadalombiztosítási újraelosztó rendszerek, vagy az összetett pénzügyi műveletek. Így ezek előfordulásának csak elvétve mutathatók ki történelmi előzményei, ezek alkalmanként említésre kerülnek.

A gazdaságstatisztikai fogalomrendszer fejlődésében minőségi változást hozott a nemzeti számlák megjelenése. A nemzeti számlák erőssége, hogy összefüggő és teljeskörű rendszerbe foglalja össze a gazdasági jelenségek egészét, és ez kínálja a lehetőséget, hogy ha a néhány alapfogalomra sikerült kellően pontos meghatározásokat adni, akkor ebből levezethessük a többi gazdasági jelenség statisztikai értelmezését. Ebből viszont az is következik, hogy bár a gazdaságstatisztikában használt fogalmak nagy része sem történelmi, sem a gazdasági elméletekben nem kerül említésre, a néhány ismert alapfogalom hatása más statisztikai fogalmakban is kimutatható. A továbbiakban nem minden esetben hivatkozom külön arra, hogy a mérvadó statisztikai fogalmakat a jelenleg nemzetközi szinten egyeztetett SNA 1993, illetve ennek európai megfelelője, az ESA 1995 meghatározásai adják.

Bármiféle tudományos kutatás előfeltételét képezi, hogy képesek legyünk a vizsgált jelenséget kellően szabatos módon meghatározni. J. Neumann ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Ami különösen nehéznek tűnik a gazdaságtanban, az a kategóriák definiálása.

Ha tudni akarjuk, hogyan hat a széntermelés az általános árszínvonalra, akkor nem annyira az árszínvonal meghatározása nehéz, vagy annak a meghatározása, hogy mennyi szenet termeltek, hanem az, hogyan definiáljuk az árszínvonalat, és hogy a szénre, az összes tüzelőanyagra, vagy valami köztes mennyiségre gondolunk-e. Más szavakkal, az egzaktság hiánya mindig a fogalmak területéről ered. Mármost minden tudomány így kezdődött, és a gazdaságtan mint tudomány csak néhány száz éves. A természettudományok több mint ezer évesek voltak, amikor a kezdeti igazán fontos lépések megtörténtek.... Azt hiszem, a fő nehézség a szabatosan definiált fogalmak hiánya, és nem valami sajátos eltérés a gazdaságtan és az egyéb tudományok között.”⁶⁶

A tanulmány már több összefüggésben foglalkozott azzal, hogy a gazdaságstatisztikák bizonyos elméleti alapokhoz kötődnek. Arról is volt már szó, hogy a statisztikai módszertanok többnyire nem hangsúlyozzák ezt a kötődést. Az 1993-as SNA-ben is igen kevés utalás található arra nézve, hogy vannak és melyek ezek az elméleti feltevések. Erre vonatkozó egyértelmű utalás egyedül a fogalmak és osztályozásokról szóló fejezet bevezetőjében lelhető fel: „Az SNA tartalma... nagymértékben függ attól, hogyan határozzuk meg és osztályozzuk a számlákban megjelenő tételeket. Ez nem egyszerűen technikai jellegű kérdés, hanem alapvető gazdaságelméleti kérdéseket és elveket vet fel. A rendszerben használt fogalmak és osztályozások alapvetően megszabják annak módját, ahogyan a kapott adatokat értelmezhetjük és használhatjuk.”⁶⁷

5.1. A gazdasági körforgás azonosságai

A nemzeti számlák a gazdaságban végbemenő körforgást két vetületben mutatják be:

- Az azonosságok egyik típusa összekapcsolja a javak (termékek és szolgáltatások) termelését és azok különböző célra való felhasználását. Ezeknek az azonosságoknak nemcsak a gazdaság egészének szintjén összevontan, hanem a homogén ágazatok vagy termékek szintjén is teljesülniük kell.
- Az azonosságok másik típusa a nemzetgazdasági állományok és folyamatok közti kapcsolatokat vezeti le. Ennek során bemutatja a termelésben keletkező jövedelmeket, azok elosztását és felhasználását, és végül azt, hogy mindezek (és az árváltozások, átértékelések) hatására hogyan változik a gazdasági alanyok vagyoni helyzete. Az összefüggéseket gazdasági alanyok homogén osztályai, azaz a nemzetgazdasági szektorok szerinti bontásban részletezik.

Hasonló összefüggéseket Quesnay már a 18. században felismert. Quesnay a Harvey által akkoriban felfedezett emberi vérkeringés analógiájára tett kísérletet a gazdaság vérkeringésének a felvázolására. Táblázatában azt követi nyomon, hogyan osztható fel a társadalomban az adott évben keletkezett terméktömeg a termelésben résztvevő osztályok (földbirtokosok, bérlők és iparosok) között oly módon, hogy az újratermelés biztosítva legyen.

⁶⁶ Idézi Bródy, A. (1999)

⁶⁷ SNA (1993) 1.19 para.

A táblázattal - a merkantilista nézetek cáfolataként - azt is bizonyítani akarta, hogy az újratermelés zavartalanságához nincs szükség külkereskedelemre. Quesnay táblázatában még nem válik el a jövedelmek és a javak körforgása: nála a földbirtokosok, földbérlők és iparosok egyaránt jelentik a gazdaság szektorait és az ágazatokat.

A gazdasági körforgás táblázatos illusztrációja a 20. század elején a Leontief féle input-output elemzésben tér vissza. Leontief munkássága két összefüggésben is megalapozta a makrogazdasági statisztikákat. Az input-output táblák szemléltető eszközt adnak elsősorban az ágazati kapcsolatok elemzésére, de emellett a Leontief féle mátrixok alkalmasak a jövedelmi kapcsolatok bizonyos összevont formában való bemutatására is. Ennek értelmében az input-output táblák tekinthetők a nemzeti számlák előfutárának.

Annak ellenére, hogy a kétdimenziós mátrix forma jóval elnagyoltabb, mint a nemzeti számlák jövedelmi és vagyoni részszámláinak sorozata, egyszerűségük egyben javítja az áttekinthetőséget. A mátrix formát a társadalmi elszámolási mátrixok (SAM) vitték tovább⁶⁸. A mátrix forma máig is kedveltebb elemzési eszköz a makrogazdasági kutatók számára, mint a nemzeti számlák a számvitelből eredeztetett, és kétségtelenül meglehetősen technikai struktúrája. A 20. század közepén készült első – mai értelemben vett - nemzeti számlák is a mátrix formát részesítették előnyben. Ezen a téren R. Stone munkásságát kell kiemelni. Különösen alkalmas a mátrix forma arra, hogy a statisztikai adatokat matematikai módszerekkel való többszektoros előrejelzési, tervezési, célú elemzésekhez használjuk. Ebbe a típusba tartoznak az ún. multiplikátor hatásvizsgálatok, amelyek valamely tényező egységnyi változásának a gazdasági kapcsolatokon továbbgörgetett hatását követik nyomon. A SAM modelleket az elmúlt évtizedekben elsősorban a fejlődő országok makrogazdasági tervezésében alkalmazták. Ezek a modellek nem túl adatigényesek, ezért a SAM modellek alkalmazása viszonylag olcsó. Népszerűségükhöz az is hozzájárult, hogy a nemzetközi szervezetek „saját berkeiken belül” is képesek a modelleket működtetni.

Az SNA külön felhívja a figyelmet a SAM azon hasznosítási lehetőségére, hogy „olyan helyzetekben, amikor az alapadatok és más statisztika források igen hiányosak, különösen fontos, hogy a rendelkezésre álló adatokat maximálisan hasznosítsuk.”⁶⁹ A SAM modellek gazdaságelméleti alapját az árak és mennyiségek szimultán kapcsolatát leíró Walras féle egyensúlyi elmélet adja. Az általános egyensúlyi modellekben lehetőség nyílik a mikro-, mezo-, és makroszintű gazdasági magatartások összekapcsolására. Ez annyiban jelenti a SAM modellek továbbfejlesztését, hogy a keresleti multiplikátorok mellett figyelembe veszi a kínálati oldal korlátjait is. A SAM modellekben „bizonyos célokra kifejezetten előnyös a multiplikátor elemzések egyszerűsége, áttekinthetősége. Ugyanakkor más alkalmazásokat erősen korlátoz az a körülmény, hogy hiányoznak a kínálati korlátok, valamint az, hogy az árak nem endogén változók. Ezeket a hiányosságokat kiküszöbölhetjük, ha a SAM-ot az általános egyensúlyi modellbe ágyazva használjuk.

⁶⁸ Lásd Pyatt, G. – Round, J.I. (1985)

⁶⁹ SNA 20.121 para

Ezek a gazdaság egészét átfogó modellek, amelyek a mikrogazdasági kapcsolatokat mezo szinten írják le, levezetve a különféle gazdaságpolitikáknak - a például a kereskedelem liberalizálásának, az adóráták módosításának vagy szerkezeti kiigazítási programoknak - a növekedésre és a jövedelemelosztásra való hatását.⁷⁰

A gazdasági kapcsolatok zárt rendszerben való bemutatásakor a nemzeti számlák az általános egyensúlyi elméleti gyökerek mellett sokat átvettek az üzleti számvitel elveiből. Közvetlen rokonság mutatható ki abban, hogy a nemzeti számlák - az üzleti számvitelhez hasonlóan - a vagyoni helyzetet, állapotokat bemutató vagyonszámlákat összekapcsolják a két időponti állapotot összekötő gazdasági folyamatokat, változásokat leíró számlák sorozatával. A nemzeti számlákat - erre a hasonlóságra utalva - szokták a nemzetgazdaság számvitelének is nevezni.

A számviteli elvek több évszázados múlttal rendelkeznek. Egyes források szerint az üzleti könyvvitelt először a reneszánsz korában, Velencében alkalmazták, más források szerint Simon Stevin holland teoretikus volt az első, aki 1608-ban kidolgozta a kereskedelmi mérlegkészítést.⁷¹ Amint a vállalkozások elkülönültek a tőketulajdonos magánszemélytől, elengedhetetlenné vált, hogy dokumentálni lehessen a vállalkozás eredményességét. A folyamat a távolsági kereskedelem kockázatának és tőkeigényének a megosztásával viszonylag hamar, már a 12. században elkezdődött. A kereskedelmi számvitel valamilyen egyszerű fajtájára tehát már ekkor is szükség volt. A számvitel 17. század elejére datált holland eredete vélhetően a terméktermelő vállalkozás lényegesen összetettebb számvitelére vonatkozhat.

A makrogazdasági számviteli rendszer kidolgozása elsősorban Ragnar Frisch nevéhez fűződik. R. Frisch már az 1920-as évek második felében kialakította a saját „Ecocirc-system”-jét⁷². A fogalmak és összefüggések letisztulását a több mint 10 évig tartott egyetemi előadássorozatával érte el. Nyomon követhető, hogyan jutott előre

- a mikrogazdasági és makrogazdasági fogalmak megkülönböztetésében,
- a reál és a pénzügyi kapcsolatok elválasztásában.

Nevéhez fűződik a viszonzott és a viszonzatlan áramlások elhatárolása is⁷³. R. Frisch eredeti elgondolása szerint a nemzeti számlákat az üzleti ciklusok elemzésére szánta⁷⁴. Csak 20. század közepén került előtérben igazi felhasználási területük, a fiskális politika hatásainak nyomon követése.

5.2. A nemzeti számlák struktúrája és az osztályozások

Az osztályozások alkotják a statisztikai rendszer csontvázát. Az osztályozások következetes alkalmazása teszi lehetővé, hogy - a vizsgált ismérv szerint - homogén jelenségeket el tudjuk különíteni az adatgyűjtésben, majd ezeket az adatok feldolgozása során transzformálhassuk az elemzés számára releváns osztályokká.

⁷⁰ SNA (1993) 20. 131-132. para.

⁷¹ Weber, M (1979) 223. o.

⁷² (Bjerve, P.J.(1996)

⁷³ Frisch, R. (1974) 262. o.

⁷⁴ Bos, F. (1994)

Az adatgyűjtésben használt osztályozások kialakulása a statisztikatörténet részét képezi. A gazdaságelemzés során használt osztályozások eredetét az elmélet-történetben és a gazdaságtörténetben találhatjuk meg.

Adalékok a statisztikai osztályozások kialakulásához

A statisztika tényfeltáró tevékenysége a felszínen sokban hasonlít a történelemtudományok munkamódszeréhez. Azonban lényeges különbséget jelent, hogy a statisztikának lehetősége van a jelent az eseményekkel egyidőben megfigyelni. A megfigyelés történhet direkt megfigyeléssel, vagy más célra gyűjtött adatok másodlagos, statisztikai célú felhasználásával. Ugyanakkor a statisztikai leírások az adatokon kívül további tényismeretekre nem támaszkodnak. A rendelkezésre álló adatok mennyisége miatt a statisztikai rendszerezés annyiban különbözik a történelemtudományoktól, amennyiben a történelemtudomány a tények logikai, oksági összefüggéseire helyezi a hangsúlyt, a statisztika viszont előre megadott, relatív időtálló kategóriákba helyezi az adatokat. A megfigyelt adatok rendszerezését nevezzük osztályozásnak.

A régebbi korokban a direkt megfigyelések lehetősége jobbra a már említett népszámlálásokra, mezőgazdasági cenzusokra korlátozódott. A statisztikusok, vagy statisztikai vizsgálatokkal foglalkozó közigazdászok többnyire rá voltak kényszerülve a meglévő adatforrások hasznosítására. A munka jelentős részét tette ki a meglévő adatok felkutatása, statisztikai célú összerendezése.

Annak következtében, hogy az adatok nem kifejezetten statisztikai célra készített adatgyűjtésekből származtak, valamint annak betudhatóan, hogy hiányzott a gazdaságelméleti háttér, komoly elvi kérdést jelentett a rendelkezésre álló adatok besorolása, rendszerezése. Valójában a statisztikusok ítélőképességére volt bízva, hogyan értékeli, osztályozza a hozzáférhető alapinformációkat. Érdekes történelmi adalék, hogy Angliában a Statisztikai Társaságon belül különböző nézetek alakultak ki azzal kapcsolatban, hogy milyen munkamegosztásban célszerű az adatgyűjtés végezni⁷⁵. Rawson érvelt a munkamegosztás mellett, míg Whewell ellenezte. Rawson szerint az adatgyűjtést és rendszerezést szét lehet választani. Az első feladat - az abban a korban többnyire alkalmi - információforrások felkutatása, a második az információ kinyerése (pontosabban manuális kimásolása), a harmadik szakasz az információk értékelése és rendszerezése. Az értékelés feladatát a társaságon belül külön e célra alakított bizottság végezte.

A statisztikai megfigyeléshez csak a valóságban is könnyen azonosítható egységeket érdemes azonosítani. Ebben a kérdésben a statisztikának alkalmazkodnia kell a gazdasági működésben ténylegesen elkülöníthető egységekhez. A megfigyelési egység változását illusztrálja, hogy Magyarországon először a kapu, majd a füst, majd a porta lett az adó alapja. A díkális adózás, azaz a rovásadó I. Károly rendeletéig vezethető vissza, eszerint 1336-tól kezdve minden kapu után 3 garas állami adót kellett fizetni. A kivetés alapja az a kapu volt, amelyen egy szénával rakott szekér ki és befelé is befért.

⁷⁵ Henderson, J. P. (1995)

Ez kezdetben megegyezett a telkek számával. Később a népesség szaporodásával a telkek osztódtak, és egyre több házat építettek egy telekre. A 15. század végén a füst, majd a porta lett a megfigyelés egysége, és ekkor egy porta többnyire két háztartással volt egyenlő. Az 1598-as számlálás már tízszer annyi házat tüntetett fel, mint amennyi portát korábban nyilvántartottak⁷⁶. Ezért az 1598-as összeírás már a házakat vette alapul⁷⁷. A 17. század előtt Magyarországról tehát nemcsak a háztartások, hanem még a házak számát sem lehetett jól elkülöníteni. A korabeli adatgyűjtések nem valamilyen elméleti szempont szerint homogén megfigyelési egységeket választottak (ilyen lett volna a telek mérete), hanem a könnyen azonosítható kapu és füst alapján számlálták a népességet.

A 19. században a rendszeres statisztikai tevékenység korai szakaszában használt osztályozások meglehetősen elnagyoltak voltak. Összemosódott a statisztikai szervezet és a statisztika által megfigyelt jelenségekre alkalmazott osztályozások. Lényegében egyetlen fő ismérv szerint sorolták be a megfigyelt jelenségeket. Az Angliában használt osztályozás szerint a gazdaságstatisztika osztályai⁷⁸:

- Mezőgazdaság
- Feldolgozóipar (kézműipar)
- Kereskedelem és pénz
- Vagyoneelosztás, azaz járadékok, bérek és profit

Az első osztályozást alig néhány év múlva, már 1840-ben felülvizsgálták, a statisztikai rendszerzés terén szerzett ismertek bővülése, elsősorban a gyakorlati tapasztalatok nyomán. Ez öt fő osztályt (csoportot) különböztet meg⁷⁹:

- Vagyonstatisztika, természeti erőforrások
- Termelési statisztika (beleértve az állam gazdaságirányító szerepét)
- Intézkedések, beavatkozások statisztikája (Szellemi, intellektuális statisztika)
- Jog- és rendvédelmi statisztika (Politikai statisztika)
- Fogyasztás és foglalkoztatási statisztika, egészségügy stb. (Népesedési statisztika)

A felsorolás is szemléleti, hogy a korai osztályozások erősen heurisztikus jellegűek voltak. Ahogy már említésre került, az osztályozásokkal kapcsolatban sokáig éles vita folyt a részletezők (splitter) és az összevonók (lumper) között. A dilemmát - mai szemmel nézve - az okozta, hogy miután az osztályozások nem adtak szigorúan hierarchikusan szervezett, diszjunkt és teljeskörű felosztást, a részletezés maga után vont a besorolások pontatlanságának növekedését. A besorolások heurisztikus jellege miatt a statisztikusok megítélésére volt bízva, hogy egy adatot pontosan hova is kell besorolni. Ez alakította ki a munkamegosztást az adatgyűjtők és besorolók között.

⁷⁶ Dávid, Z. (2001)

⁷⁷ Dávid, Z. (2001)

⁷⁸ Journal of the Royal Statistical Society 1839

⁷⁹ A csoportok eredeti angol elnevezései a mai magyar nyelvhasználatban nehezen fejezhetőek ki, ezért a csoportok elnevezése inkább tartalmi, mint szó szerinti fordításban történt.

5.3. A gazdasági alanyok differenciálódásának történelmi útja

A nemzeti számlák a jövedelmi kapcsolatokat és a vagyoni helyzetet a nemzetgazdaság szektorai szerint bontva mutatják be. A szektorokat a hasonló gazdasági magatartással jellemezhető gazdasági alanyok csoportjai alkotják. Míg a nemzeti számlák korábbi változatai erősebben hangsúlyozták a termelő és a fogyasztó szektorok közti elhatárolást, és ezt a szemléletet alkalmazta a szocialista tervgazdaságokban használt elszámolási rendszer, az MPS⁸⁰ is, addig a jelenleg használt változat a gazdasági magatartásokat együttesen veszi figyelembe a besoroláshoz. Ennek megfelelően a (magán)háztartások alapvetően mint végső fogyasztók jelennek meg, bár eközben termelő tevékenységet is folytathatnak, a vállalkozások a profitjuk maximalizálásában érdekeltek, de végezhetnek másodlagos nem-piaci termelést is. A kormányzati szektor a piac által hatékonyan nem ellátható tevékenységeket végzi, illetve ezek érdekében szervezi a jövedelmek újraelosztását. Ugyanakkor a kormányzati intézmények is folytathatnak másodlagos piaci termelést. A non-profit szektor tevékenysége során, az államhoz hasonlóan a feladatok ellátásában és nem a termelés eredményét jelentő hozam maximalizálásában érdekelt.

Ahogy a gazdasági fejlődés velejárójaként nőtt a gazdaság szervezettsége, úgy differenciálódtak a gazdasági magatartások. Ennek következtében a statisztika is megkülönböztet egyre újabb és újabb szektorokat, alszektorokat. Max Weber a 20. század húszas éveiben még így fogalmazott: „Mindenféle gazdaságnak a háztartás és a vállalkozás a két alaptípusa; ezek átmeneti fokozatokon keresztül kapcsolódnak ugyan egymáshoz, tiszta formájukban azonban fogalmilag szemben állnak. A háztartás olyan gazdálkodást jelent, amely a saját szükséglet fedezésére irányul, akár egy állam, akár egy individuum, akár valamilyen fogyasztói egyesülés szükségleteiről legyen szó. A vállalkozás ezzel szemben nyereségszerzésre, és pedig nyereséggel járó cserelhetőségre irányul.”⁸¹ Weber az egyszerűsítő felosztással a vállalkozások és a nem-vállalkozások közti alapvető különbséget kívánta hangsúlyozni. Az is igaz, hogy a történelem során az uralkodó magánháztartása sokáig nem vált el az általa irányított közösség „államháztartásától”. „A háztartás és a vállalkozás ma gazdaságilag elkülönültek... A XIV. és XV. században – pl. a Medici házában - még nem volt meg ez az elkülönülés. Ma... nem is csak külsőleg különül el a háztartás és az üzleti vállalkozás - ez volt pl. a helyzet az arab birodalmak vezíreinek - hanem ami döntő, könyvelés és elszámolás tekintetében is.”⁸² A modern demokráciákban megtörtént a szétválás. Sőt, a jóléti államok kiépülésével lényegesen kibővült az állam termelő tevékenysége. Ma a fejlett országokban a termelő tevékenység 15-20 százalékát az állam végzi.

Háztartások

A nemzeti számlák a háztartások fogalmát a következőképpen definiálják: „a személyek olyan kis csoportja, amelyek közös lakhelyen élnek, amelyek a jövedelmük és vagyonuk egészével vagy annak egy részével közösen rendelkeznek, és amelyek közösen fogyasztanak bizonyos termékeket és szolgáltatásokat, nevezetesen a lakásszolgáltatást és az élelmiszereket”⁸³.

⁸⁰ lásd Árvay, J. (1973)

⁸¹ Weber, M. (1979) 13.o.

⁸² Weber, M. (1979) 14.o.

⁸³ SNA 4.132 para.

A történelem során erősen változott a mai értelemben vett háztartások nagysága. Gondoljunk csak a primitív népek törzsi életmódjára, vagy a rabszolgatartó társadalmakra. Ezek nemcsak méretükben különböznek a modern kor háztartásaitól, hanem abban is, hogy a háztartás tagjai között szigorú hierarchia állt fenn. A magánszemélyek ilyen alá- és fölrendelt viszonyok közti együttélését nem nevezhetjük fogyasztó közösségeket alkotó háztartásoknak, miután az közel sem azonos fogyasztói kielégülést biztosított az egyes tagoknak. Még olyan közösen igénybevett javak, mint a lakóhely is mást jelentett a családfő és a szolga számára. A Bibliából ismert népszámlálás esetén a háztartást a családfő személyével azonosították. A magyar történelemből már említett adóösszeírások a kapu, a porta vagy a ház alapján regisztrálták az adófizetőket, amelyek lényegében a termelő-fogyasztó közösségben élő egységek megkülönböztetését célozták.

Társas vállalkozások

A nemzeti számlák alapvető különbséget tesznek a tulajdonostól elkülönülő és nem elkülönülő termelő egységek között. A tulajdonostól elkülönülő vállalkozások alkotják a vállalati szektort. Az elhatárolás sokban megegyezik a jogi szabályozásban használt jogi személyiségű és nem-jogi személyiségű felosztással, bár a statisztika elsősorban nem a jogi kritériumot veszi alapul, hanem azt, mennyire lehet a gazdálkodás nyilvántartásaiban elkülöníteni a tulajdonost és az általa tulajdonolt gazdasági egységet. A vállalkozásokon belül – a tevékenységek eltérő makrogazdasági szerepe miatt - külön szektort képeznek a pénzközvetítéssel és a pénzügyi kockázatok fedezésével foglalkozó vállalkozások.

A termelő tevékenység lényegében egyidős az emberiséggel, és már viszonylag korán kialakult egyfajta rendszeres társadalmi munkamegosztás. Ennek első maradványai a Kr. e. 6. évezredből már fennmaradtak. „A paraszti falu letelepedett életformája bonyolultabb, ebben az esetben életkor és nem szerinti munkamegosztást tett lehetővé.”⁸⁴ Bár nehéz megítélni, hogy a falusi törzsi szervezeten belüli csere tekinthető-e elkülönült háztartások közötti gazdasági tranzakciónak, ahogyan azt a statisztika ma értelmezi, mindenesetre valamilyen fajta vállalkozás, mint nem a saját szükségletek, hanem a más számára való rendszeres termelés már bizonyosan több ezer éve létezik.

Gazdálkodási szempontból forradalmian új elemet a társas, és így a tulajdonostól elkülönülő vállalkozások kialakulása jelentett. Ezek először Itáliában alakultak ki a 12. században. Ekkor vált gyakorivá, hogy a tőkével rendelkező kereskedő maga nem vállalta az utazás viszontagságait, hanem tőkét, árukészletet bocsátott más, kezdő kereskedők részére. A hasznon osztozkodtak, többnyire $\frac{3}{4}$ rész jutott a helyben maradó, $\frac{1}{4}$ rész az utazó partnernek. Ez a vállalkozási forma volt a komenda. Ebben az esetben más személy volt a tőketulajdonos, és más a - mai értelemben vett - menedzser. Később ezeket kiszorította a vera societa, ahol már több egyenrangú partner fogott össze. Az is gyakori volt, hogy egy vállalkozás Európa több helyén egyszerre működött. Vagyis a globalizáció első jelei már ekkor megfigyelhetők.

⁸⁴ Cameron, R. (1998) 47. o.

Általában ugyanaz a vállalkozás bankügyletekkel és kereskedéssel is foglalkozott, tehát a korszak szabályozása még nem követelte meg a pénzügyi tevékenységek szervezeti és kockázati elkülönítését.

Bankok

A bankok, vagyis pénzügyi tranzakciókkal foglalkozó szervezetek eredete jóval régebbre nyúlik vissza, mint a hagyományos termelő vállalkozásoké. „A kapitalizmus kialakulása előtt a bank tevékenysége mindenütt, ahol több pénzfajta volt forgalomban, elsődlegesen pénzváltó üzletet jelentett. De szükség volt a bank tevékenységére a kifizetéseknel is, s így a pénzváltás mellé felsorakozott a pénzkifizetési üzlet is. Az egész ókorban – és kiváltképpen Görögországban – a tipikus bankügyletek között találjuk a fizetési kötelezettségek átvállalását, a távoli helyen esedékes fizetéseknel pedig az utazóknak nyújtott hiteleket, továbbá a mai csekkre emlékeztető – de természetesen még nem a modern váltónak megfelelő – fizetési eszközök kibocsátását. Már a legkorábbi időkben a bank feladatai közé tartozott ezeken kívül a pénzmegőrzés (a letétügyletek) – így volt például Rómában és Egyiptomban, ahol a bankárok többnyire vagyonkezelők voltak. Ahol semmiféle érmet nem vertek – mint Babilóniában (vagy Kínában és Indiában) –, ott a pénzváltó üzlet sem létezett. Létezett viszont helyette egy másik banküzlet: a bankárok lepecsételték az ezüstrudakat, amelyek aztán bekerültek a forgalomba (ilyen volt pl. a tael), vagyis pénzt teremtettek: ezt nevezzük pénzkibocsátási üzletnek. A prekapitalista korszak bankügyletei közé tartozott továbbá a zsírőüzlet (a készpénzfizetés kiiktatását célzó átutalás).”⁸⁵

Kezdetben a pénzügyi szervezetek jellemzően nem magánvállalkozásként működtek. „Az ókorban azonban a bankok csak kivételes esetben voltak magánvállalkozások. A magánbankok számára komoly konkurrenciát jelentettek a templomok és az állami bankok. Az antik templomok elsősorban letétmegőrző helyek voltak... A templomi letétek szent javaknak számítottak, amelyeket csak szentségtörés árán lehetett volna elrabolni.... Másodsorban az állami bankok jelentettek konkurrenciát a magánbankoknak. A középkorral ellentétben az ókorban nem a magánbankok rossz gazdálkodása (a csőd) szolgáltatott okot a bankok államosítására, az ókorban a bankokat - ha egyáltalán bekövetkezett ilyesmi – kincstári meggondolásból államosították. A kincstári meggondolások között nemcsak az játszott szerepet, hogy a pénzváltó üzlet jól jövedelmező kereseti forrás lett, hanem politikai szempontból is előnyösnek látszott, ha az állam lehetőleg sok magánletétre ráteszi a kezét. Ezért volt a bank csaknem valamennyi hellenisztikus államban – elsősorban a ptolemaioszi Egyiptomban – a korona monopóliuma.”⁸⁶

Maga a bank kifejezés állítólag a banque francia szóból származik, amely azt a padot jelölte, ahol a pénzt számolták⁸⁷. A középkorban az aranyművesek voltak az első magánbankárok. Őket szakmájuk képessé tette a különféle fémpénzek átváltási arányainak felismerésére.

⁸⁵ Weber, M. (1979) 208-209. o.

⁸⁶ Weber, M. (1979) 210-211. o.

⁸⁷ McEachern, W. (1988) 280. o.

„Az antikvitással ellentétben a helybeli bankárok egyáltalán nem, vagy csak viszonylag későn foglalkoztak pénzkölcsönzéssel, s akkor is rendszerint kizárólag a közhatalom képviselőinek és csakis nagy összegeket kölcsönöztek. A kisebb pénzüzleteket az idegen származásúak – a zsidók, lombardok és a kavérok (az utóbbi két elnevezést összefoglalóan használták mindenféle délről származó emberre) – bonyolították le. Az idegenek eredetileg szükséghelyzetben, igen magas kamatra, és zálog vagy másfajta biztosíték ellenében nyújtottak hitelt a fogyasztónak, az ilyen fogyasztói hitel mellett már korán megjelent a vállalkozói hitel, a commenda-hitel.”⁸⁸ Az első bankok a távolsági kereskedők pénzének megőrzésére szakosodtak, és nem a pénz közvetítésével foglalkoztak. Az aranyrudakkal való utazás nehézkes és veszélyes is volt. Bár törvény tiltotta, hogy ezeket a betéteket másnak kikölcsönözzék, de bizonyos betéteseknek folyószámlaszerűen kezelték a pénzét, és megengedték, hogy átmenetileg a betéteket meghaladó mértékben költsék. Ez jelentette a pénzteremtés első formáját. Kezdetleges betéti bankokat már a 12. században is alapítottak Velencében és Genovában. A történelemből ismert középkori bankárok a firenzei Peruzzi-k és a Fugger-ek.

A középkori magánbankok likviditása azonban nem volt kielégítő, elsősorban annak következtében, hogy az uralkodók gyakran képtelenek voltak visszafizetni a háborús kölcsönöket. A középkort követően ez indította el a bankok – ismételt - állami monopolizálását, amely végül is a jegybankok létrejöttéhez, valamint a kereskedelmi banki tevékenység állami szabályozásához vezetett. „Két dolog is elősegítette tehát, hogy a fejlődés a bankügyletek monopolizálása felé vezetett: egyfelől az, hogy még a nagy bankházak eszközei sem bizonyultak elégségesnek ahhoz, hogy magánerőből finanszírozzák a nagyszabású állami vállalkozásokat, másfelől pedig az, hogy az ilyen vállalkozások kapcsán a magánbankok likvid tőkéje igen könnyen veszendőbe ment.”⁸⁹

Például a Bank of England-ot 1694-ben a XIV. Lajos elleni háború finanszírozására hozták létre. Forrásait az állami adóbevételek elzálogosítása képezte. A mai jegybankok elődjai inkább állami feladatok finanszírozását végző kereskedelmi bankoknak nevezhetők.

Az 1863. évi banktörvény előtt az Egyesült Államok egyes tagállamaiban eltérő módon és csupán lazán szabályozott bankok működtek. Az 1863. évi törvény szövetségi szinten szervezte meg a pénzkibocsátásra jogosult nemzeti bankok felügyeletét. A Federal Reserve rendszer 1913-ban alakult ki, majd a válság után Roosevelttörvényei erősítették meg a Fed felügyeleti feladatait és egyben politikai függetlenségét. Az USA pénzkibocsátó joggal felruházott bankjai formailag magánbankok, de szigorú szabályozásnak alávetve.

Európán kívül a bankszektor egészen a múlt század végéig megőrizte az ókori és középkori, tehát a kifizetésekkel kapcsolatos műveletekre, és alkalmi, elsősorban nem üzleti szempontú hitelnnyújtásra korlátozódó jellegét.

⁸⁸ Weber, M. (1979) 211. o.

⁸⁹ Weber, M. (1979) 213.o.

A bankszektor története jól példázza a pénzügyi tevékenységekben az üzleti és a kormányzati feladatok együttélésének, majd részleges szétválásának történetét. Mára a kormányzati befolyásolás elsősorban a jegybankok tevékenységén keresztül érvényesül. Ugyanakkor a jegybank vitathatatlanul a pénzügyi rendszerhez tartozik. A mai statisztikai rendszer a gazdasági folyamatok leírásában sem tudja jól kezelni ezt a kettős kötődést. Bár a nemzeti számlák – a monetáris folyamatok elemzésének megkönnyítése érdekében - a jegybankokat a pénzügyi szektor részének tekintik, az is nyilvánvaló, hogy a jegybankok tevékenysége alapvetően állami feladatot jelent. A jegybank egyértelműen nem profitorientált, bár a monetáris feladatok végrehajtása kapcsán időnként jelentős profitja keletkezhet. Amennyiben a profitot a jegybank tőkehozadékaiként számolnánk el, ahogy azt a termelési tényezők hagyományos értelmezése megkövetelné, akkor a profit hektikus mozgása hektikusan mozgatná a jegybank keletkezett jövedelmét. Miután a keletkezett jövedelem azonos az új értékkel, a monetáris szabályozás módja határozná meg a jegybanki új érték termelés összegét. Ezen anomália kiküszöbölése érdekében a jegybank termelési értékét nem a kamatrés fejezi ki, ahogy az a kereskedelmi bankok esetén történik, hanem a jegybank outputját nem-piaci termelőként a költségek - termelő felhasználás, bér és értékcsökkenés - összegével mérjük. Az államtól való csupán formai elkülönülését mutatja, hogy a statisztika a jegybank forrásait valójában az államadósság részének tekinti.

Kormányzat

A nemzeti számlák a kormányzatot a következő feladatok és jogok együttesével határozza meg: „ a kormányzat elsődleges feladata, hogy felelősséget vállaljon a közösség egészének vagy az egyéni háztartásoknak bizonyos javak nyújtásáért, ezeket adóbevételekből vagy más jövedelemforrásokból finanszírozza, gondoskodik a jövedelmek és a vagyon újraelosztásáról, és folytasson nem-piaci termelést.”⁹⁰

A jellemezően állami feladatok közé tartozik:

- az ország külső védelem,
- a belső jogrend fenntartása,
- a jóléti feladatok,
- a gazdaság szervezése és irányítása, elsősorban a piaci externáliák kezelése érdekében.

Külső védelem, belső jogrend

Eredendően az uralkodó gyakorolt bizonyos a közösség egészét érintő jogokat és teljesítette a közös kötelezettségeket. A védelmi kötelezettség kezdetben a külső ellenséggel szembeni védelemre korlátozódott, jóval később vált általánossá a belső rend fenntartása. A védelmi kötelezettségek finanszírozása alapján vindikálta magának az uralkodó az adóbeszedési jogot. A jogrend működtetése ugyancsak az uralkodói jogok közé tartozott, bár a középkorban ebben az egyház is jelentős szerepet kapott. Az egyház által ellátott védelmi feladatok pozitív példáját adják a török ellen szervezett kereszties háborúk.

⁹⁰ SNA (1993) 4.104. para.

Jóléti feladatok

Bizonyos jóléti feladatokat már az ókori Rómában is felvállalt az állam. Amikor például a Kr. születése előtti századokban a birodalom terjeszkedésével a győztes háborúk nyomán beözönlő rabszolgák elvették a munkalehetőséget a plebejusok elől, akkor a római polgár munkanélküliek több tízezres seregét az állam látta el.

A mai államok a bevételeik és kiadásaik nagyobbik részét a jóléti feladatok ellátására fordítják. Ilyen társadalmi elvárások csak a 20. században váltak általánossá, a kötelező alapszintű oktatás elterjedésével, valamint az „ingyenes” egészségügyi ellátási rendszerek kiépülésével.

Gazdaságszervezési feladatok

„Az állami gazdaságpolitika - már ti. amely folyamatosságánál és következetességénél fogva rászolgál a gazdaságpolitika elnevezésre – csak a modern korban alakult ki. Az úgynevezett merkantilizmus volt az első rendszer, amely életre hívta az állami gazdaságpolitikát... keleten lényegében rituális okok – ide tartozott a kasztrendszer és a nemzetiségi szervezet – akadályozták meg a tervszerű gazdaságpolitika kibontakozását. ...Nyugaton a XIV. századig csak akkor beszélhetünk tervszerű gazdaságpolitikáról, ha a városokat is számításba vesszük.”⁹¹

A merkantilizmus ugyan tényleg nevezhető következetes gazdaságpolitikának, azonban nem a piac által nem ellátott feladatok teljesítését jelentette, ahogyan ma értelmezzük. Sokkal inkább tekinthető valamilyen államkapitalizmusnak, „a kapitalista szempontok átvitelét a politikára”⁹².

A mai értelemben vett modern társadalom- és gazdaságpolitika egyik előfeltételét képezte az állam és az uralkodó költségvetésének szétválasztása, ahogyan ez Angliában a 17. század második felében lezajlott polgári forradalom után megvalósult.

5.4. A szektorok gazdaságelméleti vonatkozásai

A gazdaságelméletben a gazdasági alanyok osztályozása, a magánfogyasztók, a profitorientált termelők és az állam megkülönböztetése olyannyira triviálisnak tűnik, hogy a gazdaságelmélet fő áramlatai kevés figyelmet szenteltek a kérdés további részletes tisztázásának. Másfelől úgy is interpretálhatjuk az elméletek és a statisztika külön útját, hogy a statisztika nem tud mit kezdeni a gazdasági alanyoknak a gazdaságelméletben releváns egyéb osztályozásaival. Ilyen például a marxi elméletben a tőkés- és a munkásosztály közötti különbségtétel. A statisztika nem kezeli külön azokat a háztartásokat, amelyek fő jövedelemforrása a munkabér azoktól, amelyek főként tőkejövedelemben részesülnek.

⁹¹ Weber, M. (1979) 274. o .

⁹² Weber, M. (1979) 276. o .

Vannak olyan elméleti magyarázatok is, amelyek a háztartások két osztályának megkülönböztetését azzal indokolták, hogy lényegesen eltérő a két osztály fogyasztási és megtakarítási hajlandósága. Kalecki szerint például a tőkés osztály magasabb megtakarítási hajlandósága váltja ki a gazdasági ciklusokat⁹³. A 20. század közepére, elsősorban a fejlett piacgazdaságokban kialakult jóléti államokban már jórészt elmosódott ez a különbség a két osztály között. Ezt jelzi, hogy ma már a megtakarítások meghatározó részét a nyugdíjalapok befektetései adják. A megtakarítási hányadok hasonulása nem annyira a jövedelemkülönbségek társadalmi mérséklődésének, mint a jövedelemszint növekedésének tudható be. A 20. század közepén a nemzeti számlák kidolgozásában résztvevő nemzetközi szakmai közösség a háztartások osztálytagozódásának kérdését - elemzési szempontból - másodlagos kérdésnek ítélte. Mint az összes olyan elemzési szempontot, amellyel nem akarták terhelni a nemzeti számlák fő struktúráját, ezt az osztályozás alkalmazását is ráhagyták az ún. szatellit számlákra.

A szatellit számlák olyan statisztikai rendszerek, amelyek a nemzeti számlák magjához illeszkedve, azok bizonyos területeit részletezik tovább⁹⁴. A háztartási szatellit számlák tulajdonképpen két irányban ki kiegészítik a nemzeti számlák által kínált elemzési lehetőségeket. Ahogy már említésre került, a szatellit számlák egyfelől lehetővé teszik, hogy a háztartások (magánfogyasztók) összességét részletezhessük a fő jövedelem forrás szerint, szétválasztva az elméleti szempontból markánsan más tartalmat hordozó munka és tőke jövedelmet. „..megkísérleljük szétválasztani a vegyes jövedelmen⁹⁵ belül a munka és a tőke hozamának betudható részt”⁹⁶. Másrészt, a háztartási szatellit számlákban lehetőség nyílik a háztartáson belül végzett termelő tevékenységek teljeskörű számbavételére, ahogy erről a későbbiekben még lesz szó.

A tőke- és a munkajövedelmek elszámolásában a statisztika valójában nem következetes. Elvben bármely pénzügyi befektetés hozama a tulajdonos megtakarítását képezi, vagyis annak összegét a tulajdonos jövedelmi számláján kellene kimutatni. A nemzeti számlák ezzel szemben – a számbavétel nehézségei miatt – felemás megoldás alkalmazására kényszerülnek. A nyugdíjalapok befektetéseit (pontosabban az állományok változását) átvezetik a háztartási szektor megtakarítási számláira még akkor is, ha azok a befektetéseket kezelő pénzügyi alapok számviteli kimutatásaiban jelennek meg. Ugyanakkor részvénytulajdonosok jövedelme között nem jelenik meg a befektetett tőke azon hozama, amely nem kerül ténylegesen felosztásra. Csak az osztalék jelenik meg a tőketulajdonosnál, a vállalkozásban benmaradó rész nem. Kivételt egyedül a külföldi tulajdonosok esetén tesz a rendszer. A „visszaforgatott jövedelem” a külföldi tulajdonosnak járó, de osztalék formájában fel nem vett tőkejövedelmet fejezi ki.

⁹³ Mátyás, A. (1999) 114. o.

⁹⁴ Az 1990-es években kidolgozott nemzeti számlák hosszú távra kellően stabilnak ígérkeznek ahhoz, hogy ehhez csatlakozva érdemes legyen kiépíteni különféle szatellit számlákat. A háztartási szatellit számlák mellett nemzetközi szinten egyre elterjedtebbek a turizmus, a kutatás-fejlesztés, az egészségügy, a környezetvédelem sajátos összefüggéseit részletező számlák.

⁹⁵ A termelésből származó elsődleges jövedelmek között a statisztika külön kategóriaként kezeli azt a jövedelmet, amelyet a vállalkozásban dolgozó tőketulajdonos realizál. Ebben tehát együtt - a statisztikai megfigyelés korlátjai miatt szétválaszthatatlanul - jelenik meg a tőke és a munka díjazásának betudható rész.

⁹⁶ SNA (1993) 21.20. para.

Ennek kimutatása révén nemzetgazdasági szinten van csak lehetőség a profitból és a munkából származó jövedelmek, azok felhasználási módjának, a megtakarítási hányadok összehasonlító elemzésére. Ez igen fontos tétel a nemzeti jövedelem (GNI) elszámolása során.

5.5. A javak osztályozása a gazdaságelméletben

A gazdaságelméletekben mindig is élesen megkülönböztették az értékalkotó és a nem értékalkotó tevékenységeket, illetve az általuk előállított javakat. Közismert, hogy a ricardoi, és ere építve a marxi elmélet is csak az anyagi termelést tekintette értékalkotónak. Ahogy a disszertáció más összefüggésekben is tárgyalja, ez a szemlélet nyomon követhető a központi tervgazdálkodású országokban alkalmazott statisztikai rendszerben, az MPS-ben is. A klasszikus osztrák iskola használja a gazdasági és nem gazdasági javak közti megkülönböztetést (A nem gazdasági javak korlátlan mennyiségben állnak rendelkezésre és bár hasznosak, a fogyasztók nem tulajdonítanak nekik hasznosságot. Ilyen például a levegő. A statisztikában ma ezeket hívjuk szabad javaknak. A statisztikai módszertan emellett a szabad javak azon sajátosságát is hangsúlyozza, hogy nem sajátíthatóak ki. Sőt, a mai gazdaságelméletek azt is felvetik, hogy vannak olyan szabad javak, például a környezet, amely használata kapcsán externális, a felhasználók által nem számbavett költségek lépnek fel.

Marshall definiálja a kapcsolt kínálatot. Ezt olyan termékkombinációk alkotják, amelyek egyikének termelése magával hozza a másik előállítását is. A mai szóhasználatban ezt nevezzük ikertermékeknek. A termelés tevékenységi osztályozása egy osztályba sorolja a kapcsolt termékeket, hiszen ugyanabban a technológiai folyamatban kerülnek előállításra. A kapcsolt kereslet az együtt fogyasztható jószágokat jelenti. Az összetett kínálatot és keresletet az egymást a felhasználásban helyettesítő termékek alkotják. Az összetett kereslet elvét követi a háztartások fogyasztásának rendeltetés szerinti csoportosítása.

A statisztika a javak osztályozásában nem különbözteti meg az elsőrendű és a másodrendű javakat, ahogyan azt az osztrák iskola teszi. Az osztrák iskola szerint minél messzebb van egy jószág a végső fogyasztói igény kielégítésétől, annál magasabb rendű. Így beszélhetnénk másod-, harmad- és negyedrendű javakról. A fogyasztási cikkek jellemzően a rangsor végén helyezkednek el.

Sokáig a termelési kerülő-út hosszával magyarázták a termelési ciklusok kialakulását. Először ezt Böhm-Bawerk fogalmazta meg, majd a 20. század hatvanas éveiben a cambridge-i iskola vette elő ezt az érvet. A kerülő-út hossza valójában a termelésben a társadalmi munkamegosztást mutatja, mértéke invariáns az új (hozzáadott) érték nagyságára. Ennek megfelelően Böhm-Bawerk-nél csak a munka és a természet képezi a termelési tényezőket. A többi termelt (újra termelhető) tőkejószág nem. A gondolat rokon az input-output táblákkal végzett teljes tartalom számításokkal. Olyan teljes tartalom számításnak felel meg, ahol a termelt tőkejavak értékét is visszavezetjük a munkaráfordításra.

Más a helyzet a természeti tényezőkkel. A statisztika értelmezésében a természet nem termelési tényező, miután nem termelt eszköz, és így használata nem nyújt értékalkotó szolgáltatást.

5.6. Termelés – fogyasztás

Minthogy a statisztika a termelés fogalmát az értékalkotással azonosítja, ennek megfelelően az értékelmélet fejlődése szükséges előfeltételét képezte annak, hogy a gazdaságstatisztika rendszer egyre szélesebb körben felölelhesse a gazdasági folyamatokat.

A gazdaságelméletek fejlődése egyre szélesebb értelmezést adott az értékalkotó termelésnek. Korábban már szó volt róla, hogy kezdetben a nemesfém bányászatra korlátozva, majd a merkantilisták a külkereskedelmi cserében vélték felfedezni az érték keletkezését. A fiziokraták a mezőgazdasági termelés körénél húzták meg az értékalkotás határát. Ricardo jutott el az anyagi termelés fogalmáig. Ezekben a korai nézetekben az értékalkotó és a hasznos tevékenységek köre szükségképpen szétvált, hiszen nyilvánvaló volt, hogy vannak olyan hasznos tevékenységek, amelyek kívül maradnak az értékalkotás körén. A neoklasszikus szintézis során jött létre az alapvető összhang a hasznosság és az érték köre között.

Ahogy a gazdasági jólét fogalmát tárgyaló fejezetben már szó volt róla, a statisztika a jólét növekedését a fogyasztói hasznosságot képező javak (termékek és szolgáltatások) keletkezésével azonosítja. Annak érdekében azonban, hogy közös mérőszámot adhasson

- a termelésre,
- a fogyasztásra,
- és a jövedelmekre,

a statisztika bizonyos kompromisszumokra kényszerül. Nem sikerült ugyanis olyan tökéletes mérőszámot alkotni, amely egyszerre képes lefedni mindazokat a jelenségeket, amelyeket a gazdaságelméletek - hallgatólagosan – beletartozónak tekintenek a termelés, a fogyasztás és a jövedelmek fogalmába. A statisztika a számszerűsítés során ütközik bele olyan fogalmi anomáliákba, amelyek kezelése érdekében kisebb-nagyobb engedményeket kell tenni. Ez azt jelenti, hogy vannak olyan fogyasztóknak hasznosságot nyújtó javak, amelyek nem a termelésből származnak. Ilyenek például a későbbiekben tárgyalt szabad javak. Hasonlóképpen vannak olyan, a végső fogyasztást finanszírozó „bevételek”, amelyeket a statisztika nem sorol a jövedelmek közé. Jellemzően ilyen az értékpapírok árfolyamnyeresége.

A statisztika a termelési folyamatot olyan szervezett emberi tevékenységként értelmezi, amely kibocsátása más egység számára átadható. Az átadás lehetősége lényeges, azonban az nem, hogy piaci, vagy nem-piaci módon történik. Az átadás mindig a két fél önkéntes megállapodásán alapul. Minthogy a termékek elvben mindig átadhatóak, a termékek előállítás minden esetben beletartozik a termelés körébe. A szolgáltatások esetén azonban nem ilyen egyértelmű a helyzet.

A saját felhasználásra szánt szolgáltatás termelés két tipikus előfordulása

- a háztartásokon belül, egymásnak nyújtott szolgáltatás,
- a multinacionális cégek belső szolgáltatásai.

A háztartásokon belül végzett tevékenységek

A háztartáson belül végzett termelő tevékenység következő fajtáit lehet megkülönböztetni:

- (1) a háztartások által önfogyasztásra termelt mezőgazdasági termékek,
- (2) egyéb, a háztartás által saját felhasználásra termelt termékek: például a házilagos lakásépítés, élelmiszerek és ruházati cikkek házilagos előállítása,
- (3) a tulajdonos által lakott magánlakás használata révén nyújtott lakásszolgáltatás,
- (4) a háztartásokban végzett háztartási és személyi szolgáltatások: takarítás, javítások, főzés, gyereknevelés és oktatás stb.,
- (5) a fizetett háztartási alkalmazottak tevékenysége,
- (6) olyan emberi cselekedetek, amelyeket az érintett személy helyett mással nem lehet elvégeztetni (alvás, evés, tisztálkodás, tanulás stb.)

Először is azt kell tisztázni, a felsoroltak közül mely tevékenységeket tekintünk egyáltalán termelőnek? A termelés csak azokra a gazdasági tevékenységekre terjed ki, amelyek kibocsátása más egységeknek átadható. A gazdasági értelemben vett termelés nem ölel fel olyan tevékenységet, amely a tevékenységet végző személyek részéről ugyan időt és erőfeszítést igényel - ilyen például az evés, vagy a tisztálkodás – de amelyet senki más nem végezhet el az egyén helyett. Ezzel összhangban a tanulást sem tekintjük a tanulók által folytatott termelésnek. A tanulók az oktatási intézmények és a tanárok által nyújtott oktatási szolgáltatások végső fogyasztói. Az (6) pontban felsorolt tevékenységek tehát nem termelő jellegűek.

Az is vitathatatlan, hogy az (1)-(5) pontban felsorolt tevékenységek mind termelő jellegűek abban az értelemben, hogy kielégítenek bizonyos fogyasztói hasznosságot. Mégis nyilvánvaló, hogy egészen más jellegűek, mint a másnak rendszeresen átadható javak előállítása. Az így keletkezett jövedelem nem használható fel szabadon más termékek és szolgáltatások vásárlására, hanem egyértelműen csak a kijelölt fogyasztás fedezetét képezi. Emellett az is nehézséget okoz, hogy ezekre a tevékenységekre csak puhább információk léteznek, és ez rontja az ezeket is felölelő összesített adatok (GDP, GNI) megbízhatóságát.

Egyidejűleg két szempontot kell összeegyeztetni a termelés körének meghúzásakor: egyfelől minél teljesebb körre terjedjen ki, másfelől viszont ügyelni kell arra, nehogy a nem-piaci folyamatokra vonatkozó imputált adatok eltorzíthassák a piaci magatartások és egyensúlyi helyzetek megfigyelését. Ennek megfelelően a termelés határa kiterjed minden saját fogyasztásra szánt termékre, mivel a termékek az előállítás után konvertálhatók a piaci és a nem-piacosított (saját) felhasználás között. Ennek értelmében az (1) és a (2) pontban felsorolt tevékenységeket a statisztika termelőnek tekinti.

A termelés határán kívül maradnak azonban a háztartáson belül saját fogyasztásra szánt szolgáltatások. A háztartáson belül végzett szolgáltatásokat nem piacra szánják, a gazdasági megfontolások többnyire keverednek emocionális indítékokkal. Kivételt képez a fizetett háztartási alkalmazottak tevékenysége és a tulajdonos által lakott magánlakásokra elszámolt lakásszolgáltatás. A fizetett háztartási alkalmazott vállalkozói kapcsolatban van a háztartással, tehát piaci termelést folytat, még akkor is, ha munkájáért részben természetbeni díjazást (szállást, ellátást) kap. A tulajdonos által lakott lakást úgy kezeljük, mintha a tulajdonos saját magától bérelné. Összege igen jelentős, elérheti akár a háztartási fogyasztás 10 százalékát. Ennek megfelelően a (4) pontban felsorolt tevékenységek kívül maradnak a statisztika által szokásosan használt termelés köréből. A (3) és az (5) pontba sorolt tevékenységek viszont részét képezik a statisztikai új érték fogalmának.

További érv a háztartáson belül végzett szolgáltatások kizárása mellett az a paradoxon, hogy amennyiben a háztartáson belül végzett személyi és háztartási szolgáltatásokat is beleérténénk a termelésbe, az így értelmezett termelésben résztvevő népesség fogalma lényegében egybeesne a munkaképes lakosság fogalmával. A munkanélküliség, mint fogalom megszűnne.

Annak ellenére, hogy a (4) pontban felsorolt szolgáltatásokat a statisztika alapértelmezésben nem tekinti termelőnek, számos olyan kutatás ismert, amelyek a kiterjesztett termelés becslésével foglalkozik. A háztartási munkára fordított idő viszonylag jól becsülhető, az igazi nehézséget a munkaidő értékelése jelenti. Két értékelési elv alkalmazása jöhet szóba:

- 1) A házimunka kibocsátását értékelhetjük annak valamilyen piaci megfelelője alapján: ennek egy változata, amikor a munkaidő-ráfordítást a szakmunka (szakács, tanár, stb.) bérével, a másik, amikor a munkaidő ráfordítást a háztartási alkalmazottak szokásos órabérével értékeljük
- 2) A munkaidő-ráfordítást értékelhetjük a használdozat költség alapján, vagyis azzal a munkabérrel, amennyit a háztartási munkát végző egyébként saját szakmájában keresne.

Történelmi távlatban nézve a háztartási szolgáltatások aránya jelentősen változott. A társadalmi munkamegosztás kezdeti fokán a termelés döntő hányadát a háztartáson belüli munkamegosztásban végezték. Piacra legfeljebb a háztartás igényein felüli felesleg került. A piac marginális volta következtében a piaci árról, mint a végtelen sok termelő és fogyasztó döntéseinek szintéziséből kiformalódó értékelésről sem beszélhetünk. „Egészen a fejlett kapitalista társadalomig a családi háztartások termelték meg nemcsak az élelmiszerüket, hanem ruházatukat és szerszámaik jelentős részét, sőt házaikat és gazdasági épületeiket is jórészt maguk építették. A termelés és fogyasztás szétválása a fejlett országok városaiban is csak a 17.-19. században következett be, a mezőgazdaságban csak a 20. században”.⁹⁷

⁹⁷ Burgerné, Gimes, A.(1989)

A legutolsó évszázadok gazdasági fejlődésének karakterisztikus megnyilvánulása volt a háztartási szolgáltatásoknak a háztartásokról való leválása, (óvoda, mosoda, konyhakész ételek elterjedése). Amennyiben ezeket új tevékenységeknek tekintjük és nem eddig és meglévő szolgáltatások formaváltásának, akkor ez akár ugrásszerűen is megnövelheti a kimutatott termelést. Ebből következően a történelmi idősorok rekonstruálása esetén a háztartásokon belüli szolgáltatások elhanyagolása felülbecsüli a tényleges gazdasági növekedés elmúlt időszak trendjét.

„Amikor a munkamegosztás fejlődése során a házilagos tevékenységek egymásiká, mint a fonás, a szövés, a varrás, a mosás, a takarítás stb. részben vagy egészben piacra kerül, mint önálló formában szervezett termelés, akkor büszkén regisztráljuk mint a nemzeti jövedelem növekedését. Holott a tényleges teljesítmény csak akkor és olyan mértékben növekedik, ha a piaci tevékenység ugyanazt az emberi szükségletet nem rosszabb minőségben elégíti ki, mint azelőtt, s akkor is csak a termelékenység növekedése mértékében nő a teljesítmény.”⁹⁸

Az idézet két tényező eredőjére utal: egyfelől arra a termelékenység növekedésre, amely a szolgáltatások társadalmi, tömegmértékű megszervezéséből származik, másfelől arra, hogy csalogó a statisztika, amikor a jólét növekedésének mutatja önmagában az a körülményt, hogy a szolgáltatások, leválva a háztartásokról átmentek társadalmilag szervezett formába. Való igaz, hogy a női foglalkoztatás általánossá válásának volt termelékenység növelő hatása is, de ez csak egy részét magyarázza a statisztikák által kimutatott fejlődési ugrásnak.

Bár a társadalmi munkamegosztásnak az elmúlt évszázadokban tapasztalt fejlődése első megközelítésben azt a következtetést implikálja, hogy a házimunka aránya fokozatosan visszaszorul, a jelenséget több egymással ellentétes tényező egyidejűleg alakítja. Egyrészt a tendencia a múltban azt a trendet mutatta, hogy töretlenül nő a szolgáltatások társadalmi szervezettsége. A legutóbbi időszakban a fejlett országokban a munkaidő csökkenése megfordítani látszik ezt a trendet. Számos tevékenység kerül vissza a háztartásokba, részben a munkát megkönnyítő háztartási gépek elterjedésének következtében.

Más összefüggésben is tárgyalja a tanulmány, hogy Matolcsy-Varga (1938) a század húszas éveiben 10 százalék körüli összegre becsülte a házimunka értékét a magyar nemzeti jövedelemben. Egy felmérés⁹⁹ ma Magyarországon a havi nettó bérek 61 százalékára teszi a házimunka értékét. Ebből továbbvezetve az következik, hogy a kilencvenes évek végén a háztartáson belül végzett szolgáltatások – nem elszámolt - értéke elérhette a magyar GDP 18 százalékát¹⁰⁰.

⁹⁸ Bródy, A (1983)

⁹⁹ Sík E. -Szép K. (2000)

¹⁰⁰ A házimunka értékét két módon lehet mérni: az egyik lehetőség a határáldozat költsége, a másik a piaci helyettesítési ár. A határáldozat költsége azt mutatja, a házimunkával töltött idő miatt a családtag mennyi bértől esik el a saját szakmájában. A piaci helyettesítési ár a házimunkát végző alkalmazott órabérével számol. Matolcsy-Varga a piaci helyettesítési árat használta. A számításokhoz nem állt rendelkezésre olyan felvétel, amely ténylegesen megfigyelte volna a házimunkával töltött időt. Mindössze a háztartások számát ismerték és feltételezték, hogy a nem dolgozó férjzett nők fél napot, a dolgozó nők negyed napot, a házi-cselédek egész

napot házimunkával töltenek, ebből becsülték meg, a házimunkára fordított összes időt. A mai felmérésük általában a háztartások időmérlegét veszik alapul.

A magyar becslések meglehetősen óvatosnak tűnnek. A nemzetközi tapasztalatok jóval magasabbra teszik a házimunka jelentőségét a fejlett országokban. A munkaidő-ráfordítást nézve a fizetett munkával töltött idő nagyjából azonos az otthoni munkával töltött idővel. A GDP közel felét (43 százalék +/- 10 százalékpont) tulajdonítják a hivatalos adatokban nem elszámolt háztartási munkának¹⁰¹.

A szabad javak értéke

A statisztika nem tekinti termelésnek azon javak felhasználását, fogyasztását, amelyekkel senki (egyetlen szervezeti egység) sem rendelkezik. Ilyen a napsütés, az esővíz, de ilyen a tenger halállománya, vagy az erdő vadjai. A halászat és a vadászat természetesen termelő tevékenység, de ennek értékébe nem számít bele a vadak értéke. (A turisták által kilőtt vadak árát természetesen elszámoljuk, mert az állomány a vadásztársaság tulajdonát képezi.)

A korábbi történelmi korokban jóval nagyobb jelentősége volt a szabad javak fogyasztásának. A vándorló életmódot folytató, állattartással foglalkozó közösségek szinte kizárólag a szabad javakat, vadakat, vadon termő növényeket fogyasztottak. A honfoglaló magyarok életmódját Csorba (1996) a következőképpen jellemzi: „Etelközhöz képest a Kárpát-medence a vadászat szempontjából is más tájnak számított. Itt nem voltak végtelen sík szteppék, ahol hatalmas körvadászatot lehetett tartani, a dimbes-dombos, erdős, hegy-völgyes vidék, nádasok, zombékosok, mocsarak világa viszont összehasonlíthatatlanul több vadat rejtett, mint a puszták, és sokkal változatosabb is volt a vadvilág....Az Árpád korban, amikor pedig már jóval sűrűbb településhálózat alakult ki a Kárpát-medencében, mint a 10. században, még mindig páratlan vadbőségről szólnak az írások.”¹⁰² „Az állatok legeltetésén és a harcon kívül minden más tevékenység a nőkre várt. Ők tartották rendben az otthon környékét, nevelték a gyermekeket, foglalkoztak az aprójószággal, a jurtánál tartott szopós állatokkal. Az ő dolguk volt a gyűjtögetés, ami a Kárpát-medencében fontosabb „gazdálkodási” ággá vált, mint korábban, hiszen sokkal gazdagabb volt az itteni növényvilág. Táplálék céljából gyűjtötték a levélfélét, (sóska, vadsaláta, csalán, papsajt, kakukkfű), egyes fák ehető rügyeit, bizonyos virágokat (pl. bodzát), a bükk és a tölgy makkját, vad gyümölcsöket (áfonyát, somot, csipkebogyót, kökényt, vadalmát, vadkörte, stb.). Összeszedték a gesztenyét, sulymot, vackort, bizonyos gyökereket, gombát, egyes fák kergét edény stb. készítéséhez, tüzelőül állati trágyát, és tőzeget gyűjtögettek, vesszőt, nádat kosár készítéséhez, fonáshoz gyékényt, és szedtek gyógynövényeket is. Gyűjtötték az egyedüli édesítőszernek számító mézet (vadméhek kifüstölésével), a madártojást, csigát, békát, stb.”¹⁰³

¹⁰¹ Goldschmidt-Clemont, L. Pangossin-Aligisakis, E. (1995). A vizsgálatban résztvevő országok: Ausztrália, Ausztria, Bulgária, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Hollandia, Izrael, Kanada, Németország, Norvégia, Olaszország, USA.

¹⁰² Csorba, Cs. (1996) 52-53. o.

¹⁰³ Csorba, Cs. (1996) 62-63. o.

A szabad javak keletkezése nem számít bele a termelésbe, még akkor sem, ha technológiai értelemben szűkös javaknak számítanak. Gyümölcsöt, haszonnövényeket csak meghatározott évszakokban lehetett találni, és a vadak elejtésének idejére is kialakultak a racionális szabályok. Jogi értelemben azonban senki sem rendelkezik a szabad javak termelésével.

A szabad javak nem tudatosan irányított termelési tevékenység eredményeként jönnek létre, ezért a termelés-felhasználás azonosság teljesülése érdekében a fogyasztásukat sem veszi számba a statisztika. Minthogy a mai fejlett gazdaságokban elhanyagolható ezek részesedése, így megengedhető, hogy az elméleti elegancia érdekében lemondjunk ezek – amúgy is bizonytalan – statisztikai megfigyeléséről. A korábbi korokban azonban ezek fogyasztása meghatározó részt képviselt a táplálkozásban. Ezért vélelmezhető, hogy a történelmi korokra készített GDP becslések nem hagyhatják figyelmen kívül a szabad javak fogyasztásából keletkező fogyasztói hasznosságot.

Minthogy a környezet is egyfajta szabad jószág, a környezetszennyezés sincs elszámolva, mint termelő felhasználás. Ez a körülmény miatt a statisztikai mutatók erősen túlértékelik a gazdasági növekedést, hiszen nem veszik figyelembe, hogy eközben a környezet állapota romlik. A környezetvédelem érdekében eszközölt beruházások ugyanakkor részét képezik a bruttó hazai terméknek, azaz mint új érték kerülnek elszámolásra annak ellenére, hogy azok csupán semlegesítik az egyébként fellépő károkat.

Az erőszakos elsajátítás

A statisztika kizárólag a résztvevő felek önkéntes megegyezésén alapuló cserét tekinti gazdasági műveletnek. Így az erőszakos elsajátítások kívül esnek a gazdasági műveletek körén. A javak és a vagyon bármely, egyoldalú döntésen alapuló átadása a gazdasági alanyok között az ún. „Egyéb változás számlán” kerül elszámolásra. Ez azt jelenti, hogy a vagyoni helyzetben az erőszakos elsajátítás következménye megjelenik, de az ebből származó előnyt a statisztika nem veszi egy kalap alá a gazdasági műveletekből származó jövedelemmel.

Az önkéntesség és a kényszer a gazdasági elszámolásokban nem teljesen azonos a gazdaságtörténelemben használt megkülönböztetéssel. „A szó tulajdonképpeni értelmében mégis csak akkor beszélünk „gazdaságról”, ha békés körülmények között rendelkeznek valami felett, elsődlegesen gazdasági irányultsággal. A saját munkaerő fölötti rendelkezés – ami nem valami magától értetődő dolog – példa rá, hogy valakinek hatalmában áll a rendelkezés gyakorlása. A korbáccsal hajtott rabszolga eszköz, urának gazdasági eszköze, ám éppúgy nem maga gazdálkodik, mint az a munkás a gyárban, aki ott pusztán csak technikai munkaeszköz lehet, míg a saját háztartásában „gazdálkodik”. A körülményeknek feltétlenül békésnek kell lenniük, mert noha jelenleg bármilyen erőszakos cselekedet (rablás, háború, forradalom) irányulhat gazdasági célokra, az ilyesmi mégis más törvények alá tartozik, mint az, ha a gondoskodás (formálisan) békés eszközökre szorítkozik.

Történelmi tapasztalatok szerint persze mindenféle gazdaság háttérében van kényszer, és mindnek kell is kényszert alkalmaznia – ma államit, a korábbi korszakokban meg gyakran rendi kényszert -, és még egy jövőbeni szocialista vagy kommunista gazdasági rendszernek is kényszerre lenne szüksége, hogy intézkedéseit keresztülvigye; az ilyen erőszakot azonban nem nevezzük gazdálkodásnak, csak eszköze a gazdasági gondoskodásnak.”¹⁰⁴

A weberi meghatározás több tekintetben is eltér attól, ahogy a nemzeti számlák elhatárolják a kényszert és az önkéntes gazdasági részvételt. „A gazdasági cselekedetek többnyire az egységek közti kölcsönös egyetértésen alapulnak. Ezek lehetnek gazdasági értékek kölcsönös cseréje, vagy a gazdasági értékek egyoldalú, ellentételezés nélküli önkéntes átadása. Ezeket az egységek közti kölcsönös egyetértésen alapuló cselekedeteket hívjuk gazdasági műveleteknek (tranzakcióknak)”¹⁰⁵. Önkéntesnek tartja a rendszer a demokratikus kényszeren alapuló kötelezettségeket. Tehát az adófizetés gazdasági művelet, mert azt az ország demokratikus törvényei írják elő. Mint már említésre került, a nemzeti számlák a fejlett, demokratikus elveken működő piacgazdaságok leírására összepontosítanak.

Történelmi perspektívában nézve nem mindig egyértelmű, mely elsajátítások tekinthetők jogszerű kényszernek, és melyek nem. A különbség annyi, hogy a jogszerű kényszer az alkalmazójának jövedelmet biztosít, egyéb esetben a zsákmányszerzést a rendszer externáliának tekinti. A történelemben egyes népek és társadalmi rétegek meggazdagodásában nagyobb szerepe volt a meglévő javak erőszakos kisajátításának, mint a termelésben keletkezett új értéknek, az abból származó jövedelem felhasználásának. Amerika felfedezése, a gyarmatosítás tanúságai mind ezt bizonyítják.

Illegális és rejtett tevékenységek

A nemzeti számlák nem tesznek különbséget a termelő tevékenységek között aszerint, hogy legális, rejtett, vagy illegális módon végzik. Akkor nevezünk egy tevékenységet rejtettnek, ha maga a tevékenység engedélyezett, csupán annak végzési módját titkolják el, többnyire az adóhatóság elől. Illegális tevékenységek esetén maga a tevékenység végzése tiltott. Minthogy azonban ezek a tevékenységek is kielégítenek bizonyos fogyasztói igényeket, és a termelő és a fogyasztó közti csere továbbra is önkéntes módon megy végbe, ezek a tevékenységek is megfelelnek az új értékre adott meghatározásnak. Különbség csupán annyi, hogy a rejtett és illegális tevékenységek statisztikai megfigyelése a szokásos módon nem szervezhető meg.

Különböző történelmi korokban más és más tevékenységek minősültek rejtettnek vagy illegálisnak. Minthogy a rejtett tevékenységek elsősorban az adó és a termelésből való más külső részesedések letagadására irányultak, mértéküket és jellegüket elsősorban az a körülmény szabta meg, hol lehetett legkönnyebben elkerülni a fizetési kötelezettségek teljesítését.

¹⁰⁴ Weber, M. (1979) 9-10. o.

¹⁰⁵ SNA (1993) 2. 25 para.

Mezőgazdasági termelést a statisztika elsősorban nem a termelők bevallására, hanem a termőterület és a termésátlagok ismeretéből számítja. Ennek következtében elhanyagolható lehet a rejtett mezőgazdasági tevékenységek mértéke (még például az ötvenes évek beszolgáltatási kötelezettségének kijátszása idején is). Könnyebb behajthatósága miatt az adót régebben egyébként is az adófizetők száma, vagy fizikai vagyona alapján állapították meg. A jövedelem és a forgalmi adózás elterjedése lényegében a 20. századra tehető. Forgalmi adónak, pontosabban vámnak tekinthető korábban az egyes városok és egyéb birtokosok árumegállító joga. Ezt azonban nehéz volt kijátszani, hiszen az árú fizikailag ellenőrizhető volt.

Az illegális tevékenységek köre történelmi koronként igen változatos volt, követve az egyes társadalmak erkölcsi, etikai szabályainak változását. Közismert, hogy voltak olyan korok, amelyekben nem engedélyeztek bizonyos tudományos kutatásokat (például a holtak boncolását), vagy minden fajta pénzközvetítést az uzsoráskodással azonosítottak. Mindenesetre vélelmezhetjük, hogy korábbi történelmi korokban jelentős tételt semmiképpen nem tehetett ki a nem megfigyelt rejtett és az illegális tevékenységek aránya.

5.7. Jövedelem

A gazdaságstatisztikában talán John R. Hicks a leggyakrabban hivatkozott közgazdász. Hicks volt az, aki a statisztikai számszerűsítésre alkalmas szabatossgal fogalmazta meg a makrogazdasági elmélet számos alapfogalmát. Elsősorban azzal írta be nevét a statisztikába, hogy tőle ered a gazdaságstatisztikában általánosan használt jövedelemfogalom.

A jövedelem a termeléssel „egyenértékű” fontosságú fogalom. A jövedelem határozza meg a termeléstől a megtakarításokig végbemenő jövedelemelosztás minden további kategóriáját. Ennek ellenére Hicks előtt nem igazán ismert a jövedelemre általános definíciót adni kívánó próbálkozás. Hicks párhuzamosan több alternatív jövedelemfogalmat vezetett be, és a statisztika ezek közül – a mérhetőség és a rendszer konzisztenciáját szem előtt tartva - választott.

Hicks maga úgy vélte, hogy nem lehet tudományosan precíz definíciót adni a jövedelem és – ezzel összhangban – a kamat fogalmára. „Jelentésükben túlságosan sok a kétértelműség, amelyet a legnagyobb igyekezettel sem lehet kiküszöbölni. Alapjában véve végül is nem logikai kategóriák, hanem durva közelítések, amelyeket az üzletember használ arra, hogy eligazodjék a körülmények ama zavaró változásaiban, amelyekkel szembekerül. Erre a célra nem merev logikai kategóriákra van szükség, valamilyen durvább megközelítés valójában megfelelőbb.”¹⁰⁶

¹⁰⁶ Hicks, J. R. (1978) 206-207. o.

Hicks azonban itt pontatlanul fogalmaz. Nem arról van tulajdonképpen szó, hogy nem lehet a jövedelem fogalmát tudományos egzaktsággal meghatározni, hanem arról, hogy nem egyetlen tudományosan egzakt jövedelemfogalom létezik, hanem bizonyos elméleti feltevésektől függően több. A több alternatív, de a saját érvényességi körében pontos jövedelemfogalom léte nem jelenti azt, hogy nincs ilyen, tudományosan meghatározható kategória.

Hétköznapi értelemben a jövedelem az az összeg, „amelyet az emberek anélkül fogyaszthatnak el, hogy szegényebbé válnának.” A tudományos meghatározás feladata, hogy azt a fogalmat pontosítsa.

Hicks megkülönbözteti a statikus és a dinamikus környezetet. Statikus környezetben „valakinek a jövedelmét megszorítás nélkül úgy vehetjük számításba, mint ami egyenlő a bevételeivel (a munkából származó keresetével, vagy a tulajdonából származó járadékával).”¹⁰⁷ Ez igaz stacionárius állapotra is. A következő lépésben feloldja azt az erősen megszorító feltevést, hogy a jövőben mindig az adott pillanatban megfigyelt állapot ismétlődik. „Tegyük fel azonban, hogy várakozásai szerint a jövőbeli hetekben kisebb összeget kap, mint ezen a héten. (Az e heti bevételei tartalmazhatják több hetes munkájának bérét...) A feltevések feloldásával Hicks az eredeti statikus meghatározásból három további jövedelemfogalomhoz jut el.

A második fogalom megengedi a kamatlábak változását. Amennyiben valaki a részvényei után évente egyszer kap osztalékot, és ezt év közben valamilyen betétszámlán tartja, akkor a kamatlábak változásától függően az osztalékát sem egyenlő részletekben élheti fel ahhoz, hogy minden hónapban azonos jövedelmi helyzetben maradjon. A második jövedelemfogalom tehát „az a maximális összeg, amelyet az egyén az adott héten elkölthet, azt várván, hogy képes lesz ugyanezt az összeget minden bekövetkező héten elkölteni.”

A harmadik jövedelemfogalom ennél annyiban megy tovább, hogy behozza az infláció fogalmát. Ekkor a jövedelem az a maximális pénzösszeg, „amelyet az egyén egy adott héten elkölthet, és mindamellet arra számíthat, hogy minden elkövetkező héten ugyanezt az összeget képes lesz, reáljavakban kifejezve, elkölteni”.

A negyedik fogalom a tartós javak problémájával gazdagítja a képet. A tartós javak fogyasztása időben elszakítja egymástól a kiadásokat és a fogyasztást. Amennyiben ezt a szempontot is belevesszük a jövedelemfogalomba, akkor jövedelem az az összeg, „amit a hét folyamán el tud fogyasztani, és mindamellet azt várhatja, hogy a hét végére legalább olyan kedvező helyzetben lesz, mint a hét elején volt.”

¹⁰⁷ Hicks, J.R. (1978) 207. o

Hicks valójában több dolgot összeemos a definíciókban. Amennyiben az adott időpontban kapott bér több hetes munka ellenértékét képezi, akkor ez csak pénzforgalmi szemléletben jelent az adott pillanatban realizált jövedelmet, eredményszemléletben a bért arányosan fel kell osztani az érte végzett munka időtartamára. Az eredményszemléletet a statisztika átvette az üzleti számvitelből, ez a kérdés tehát elrendezett. Lényegében erre vezethető vissza a különbség az első és a második jövedelemfogalom között. A árváltozások, az infláció kezelése alapvető kérdés, de nem vagylagos alapon. A statisztikában valójában megkettőződik a nyilvántartás: minden fogalomnak van nominál és reál párja. A reálérték tehát nem a harmadik típusú jövedelemfogalom, hanem bármely jövedelemfogalomhoz tartozik nominál és reálérték is.

A tartós fogyasztási cikkek elszámolása fogas kérdés. A folyamatok pénzbeli számbavételekor úgy járunk el, mintha a tartós fogyasztási cikkeket a vásárlás időpontjában elfogyasztásra kerülnének. Nyilvánvalóan nem ez a helyzet, azonban ezt az egyszerűsítést többnyire megengedhetőnek ítéljük meg. Valójában a tartós fogyasztási cikkek hosszabb ideig szolgálják a fogyasztókat, így részletesebb jóléti elemzésekben érdemes több időszakra felosztani a tartós fogyasztási cikkek szolgálatát. Hicks felvetése tehát releváns, de nem szorosan a jövedelem fogalmához tartozik. Ez sokkal inkább a fogyasztás és megtakarítás közti hatásvonal kérdése. Hicks tehát ebben az esetben a megtakarítások alternatív meghatározását veti fel.

Az előzőekben tehát az került bebizonyításra, hogy a négy jövedelemfogalom valójában nem négy alternatív fogalom, hanem egy. Más kérdés, hogy különböző statisztikákban hogyan, milyen mérési szabályok alapján kell ezt számszerűsíteni. Hicks úttörő szerepe abban mutatkozik meg, hogy exponálja ezeket a szabályokat, lehetőséget adva az őt követő statisztikusoknak az elszámolás részleteinek kidolgozására.

5.8. Tőke, tőkehozam

A tőke a kapitalizmus névadó fogalma. A kapitalizmus kifejezés az „il capitale” (tőke) olasz szóból származik, amely a részvállalkozók bevételeit jelentette a középkori olasz hajózási vállalatoknál¹⁰⁸. Manapság a fogalom használata olyan széles körben terjedt el, hogy az az egyértelműség rovására megy. A tőke kifejezést igen különböző jelenségek megnevezésére használják: jelentheti a vállalkozásba befektetett pénztőkét, de jelentheti a termelésben hosszabb ideig használt eszközöket, kölcsöntőkének nevezik a kamatszerzés céljából ideiglenesen átadott pénzt.

Tőkehozam, profit

A gazdaságelméletek elsősorban nem a tőke állománnyal, hanem a tőke jövedelem fogalmával foglalkoznak. Nem kétséges, hogy a tőke hozam a valóságban az új érték tetemes arányát tesz ki. Ezzel szemben a gazdaságelméletekben nehezen magyarázható, hogyan is keletkezik a tőke hozama.

¹⁰⁸ Weber, M. (1979) 14.o.

A munkaérték-elméletben azért nincs helye a profitnak, mert az csak a munka értékéből való levonásként értelmezhető. Lényegében ezt az álláspontot képviselte Smith, Ricardo és Mill is. Ezt vette át a tudományos szocializmus, és ezzel magyarázta a kizsákmányolás létét. Ez azonban abba a további ellentmondásba ütközött, hogy profit nélkül nincs fedezete a termelés bővítésének, a bővítő beruházásoknak.

Mill megkísérelte, hogy a profit létét a vállalt kockázatnak, valamint a tőkés munkája díjazásának tulajdonítsa. A profit szerinte több elemből tevődik össze, ennek része a „kockázati díj, mely a vállalkozással járó kockázatért kárpótolja a vállalkozót és az az ellenérték, melyre joggal igényt tarthat a vállalkozó azért, mert időt és fáradságot szentel a termelésre és vezeti, valamint felügyeli azt.”¹⁰⁹ A kockázati díj kérdésére még visszatérünk, a tulajdonos vállalkozó munkadíja azonban munkajövedelem és nem profit. A nemzeti számlákban külön tételben kell elszámolni azt a jövedelmet, amely a vállalkozó háztartásától nem elkülönült vállalkozásban együtt tartalmazza a munka- és a tőkejövedelmet. Ez az ún. vegyes jövedelem, amelyet azért nem lehet felbontani profitra és munkabérré, mert ez a vállalkozás könyveiben sem válik szét.

Miután a munkaérték-elmélet nem ad két független értékelési módot a termelés inputjára és a termelés outputjára, mindkettőt a munkaráfördítással méri, ezért ebben tényleg nincs helye a profitnak. A fogyasztói preferenciák bevezetés tette lehetővé, hogy a termelés outputját és inputját külön, egymástól függetlenül is megmérhessük. A két értékösszeg különbsége a profit. A gazdasági beszámítás elve a neoklasszikus szintézis részét képezi. Ennek értelmében a termelés hozama a termelési tényezők között kerül felosztásra, mégpedig a határtermelékenységük arányában. A tulajdonképpeni profit nem ez, hanem az a tőke normális, szokásos hozama, kamata feletti részt jelenti. Schumpeter szerint ebből következik, hogy „normatív körforgás” esetén (stacioner gazdaságban) nincs helye a profitnak, hiszen a verseny biztosítja, hogy a termelési tényezők közreműködésének betudható részt ki is fizetik. **Schumpeter** a látszólagos ellentmondást az innovációk magyarázatával oldotta fel. A vállalkozó fő feladata az újítás. Az ennek révén keletkezett új termék a fogyasztó számára magasabb hasznosságot ad, ezért hajlandó érte magasabb árat adni. A termelési tényezőket ugyanakkor még e régi szokásos értékük szerint kell díjazni. **A termelés költsége és a hasznossága között az újítások révén keletkezett átmeneti rés a profit.** A termelési tényezők használdozata ugyanis még a szokásos, az innováció előtti állapotot tükrözi. Ez az okfejtés azonban csak átmenetileg engedi meg a profitot, addig, amíg a szokásos piaci verseny az innováció elterjedése után helyreáll. A tőketulajdonosok azonban a tapasztalatok szerint rendszeresen realizálnak profitot.

Böhm-Bawerk a termelés eredményét két tényezőre vezeti vissza: a munkára és a természetre. Minden a termelésben előállított „közbenső” jószágot a tőke fogalmába tartozónak sorol. Minthogy a termelés végső célja a fogyasztási javak előállítása, a termelési ciklus ideje, a kerülő út hossza nála a fogyasztási javak és a tőkejavak arányától függ.

¹⁰⁹ Heller, F. 81943): 248. o.

Minél több fogyasztási jószág áll rendelkezésre, annál hosszabb kerülő utat lehet választani, vagyis annál inkább mód nyílik a tőkeigényes termelési technológia kiépítésére. Nála a folyó termelő felhasználás is az állótőke részét képezi, csupán a termelési út hosszában különbözik¹¹⁰.

A nemzeti számlákban explicit módon nincs megfogalmazva, de implicit módon az vélelmezhető, hogy a profit a vállalkozás bizonytalanságának tudható be, hasonlóan ahhoz, ahogy azt Knight értelmezte. Szerinte a profit a jövőbeli előrelátás bizonytalanságai miatt keletkezik. (Kockázat az ismert valószínűséggel bekövetkező esemény miatt lép fel, a bizonytalanságról akkor beszélünk, ha nem rendelkezünk ilyen ismerettel.) A megkülönböztetés azért alapvető, mert a kockázatra biztosítás köthető, így az a termelés költségét képezi. A bizonytalanság azonban biztosítással nem fedezhető. A profit ebből a bizonytalanságból származik, a tényezőknek csak a biztosan számítható jövedelem jár. Ezen érvelés alapján azonban a termelési tényezők is elvárhatnák a bizonytalanság kompenzálása miatti többletet. Újabbban a monopóliumok létével is próbálják igazolni a gyakorlatban létező, de az elméletbe nem beleillő profit keletkezését. A nemzeti számlák a jövedelemelosztás leírásakor az új értéket felbontják a munka és a tőke hozamának betudható részre. A központi számlák azonban nem foglalkoznak azzal, hogy a tőkehozamon belül elkülönítsék a tőkelekötésnek tulajdonítható kamatot, és az ezen felül keletkező tiszta profitot¹¹¹. Így megkerülik azt a kérdést is, mekkora is a valódi, a vállalkozás bizonytalanságának tulajdonítható „nyereség”.

Tőkeállomány

A tőke központi szerephez jut a termelési függvények irodalmában. A termelési függvény a termelési folyamat inputja és outputja közötti kapcsolat számszerűsítését vizsgálja. Vélelmezhető, hogy a tőke mérésének bizonytalanságai nagymértékben közrejátszottak abban, hogy ökonometriai módszerekkel máig sem sikerült meggyőző módon bizonyítani a termelési függvények makrogazdasági érvényességét.

A tőkehozam mellett a nemzeti számlákban, a vagyonmérlegben elszámolásra kerül a tőkeállomány is. Pontosabban az eszközök állománya, többértelműsége miatt a statisztika ugyanis a vagyonmérlegben is kerüli a tőkeállomány elnevezés használatát. A tőke helyett állóeszközről, hitelről, részvényekről, befektetett pénzügyi eszközökről beszél. A tőke fogalma tehát azt a kivételnek számító esetet példázza, hogy a statisztikai fogalom nem feleltethető meg az elméleti fogalomnak. Pontosabban azt, hogy a statisztikai fogalomalkotás során vált világossá az elméleti fogalom képlékenysége. A nemzeti számlák különválasztják a pénzeszközöket és a reáleszközöket. A reáleszközöket a termeléshez való kapcsolatuk szempontjából osztályozzák.

¹¹⁰ Mátyás, A. (1999) 20-24. o.

¹¹¹ Többértelműsége miatt a statisztika kerüli a profit és a nyereség/veszteség elnevezés használatát. Helyette működési eredményről beszél, amely a termelésből keletkező tőkehozamot jelenti. Nem tartozik bele a más forrásokból, például az eszközértékesítésből származó nyereség.

Megkülönböztetik

- a termelésből származó (újratermelhető) eszközöket (pl. gépek, ingatlanok) és a nem termelt eszközöket (pl. föld, ásványkincsek),
- a termeléshez használt eszközöket és a vagyonfelhalmozás céljára tartott értéktárgyakat,
- a termelésben használt eszközökön belül a tartósan lekötött állóeszközöket és a készleteket,
- az állóeszközökön belül további csoportosítást jelent a tárgyi eszközök és az immateriális eszközök osztálya.

Kamat

Amíg nem létezett papírpénz, és így rendszeres infláció sem, addig a kamat lényegében a reálkamatot jelentette. A kapitalizmust megelőző korokban a kamatszedés tiltott volt. Ezt a tilalmat jórészt csak a kisebb közösségeken belül tartották be, de kifelé nem, a kamatot az uzsorával azonos értelemben használták. Ebben a morális okok mellett kétségtelenül szerepet játszott az a körülmény, hogy reálkamatnak gazdasági értelemben csak akkor van létjogosultsága, ha a gazdaság fejlődik, vagyis a tőke többletet termel. A háborúban szerzett zsákmány nem többlet, csupán a meglévő vagyont osztja újra. Kockázatos befektetések (pl. felfedező, tengeri utak) esetén a haszonból való részesedés megengedett volt, de ez a kockázatot ellentételezte. Reáleszközök kölcsönzése után is igazolt volt a többletből való részesedés, különösen akkor, ha látható volt a gyarapodás: a kölcsönadott vetőmag, szarvasmarha tényleg megfiadzott¹¹².

Amíg tehát nem volt rendszeres infláció, addig a kamat léte is rejtve maradt. A papírpénz használatával viszont együtt jelenik meg a reálkamat és az inflációt ellentételező nominális kamat. Míg a reálkamat egyértelműen jövedelmet képez (persze lehet akár negatív is), addig a nominális kamat a pénz értékének romlását ellentételezi, és így valójában nem többlet. A pénztőke-állományt azonban nem lehet egyértelműen felbontani egy természetes mennyiség és egy egységár szorzatára, hasonlóan ahhoz, ahogy azt a reáleszközökkel megtehetjük. Ezért a pénztőke árindeksét sem lehet egyértelműen megadni, így a kamatból sem lehet elkülöníteni a pénztőke értékromlását, azaz az inflációt kompenzáló részt.

A nemzeti számlákban kamat csak a pénzkölcsönzés után képződik. A reáleszközök kölcsönzése szolgáltatás, tehát az ezért kapott ellenérték a termelés részét képezi. A statisztika a kamatbevételekből leválasztja a pénzközvetítés mint szolgáltatás díjbevételeit. Ezt a termelés részének tekinti. A fennmaradó rész a tiszta kamat.

Böhm-Bawerk a kamat létét azzal magyarázza, hogy a fogyasztó a jövőbeli javak hasznosságát leértékeli, diszkontálja a jelenben fogyaszthatóhoz képest. Aki tehát a pénzt kölcsönadja és nem fogyasztja el, áldozatot hoz. Ennek az áldozatnak kell a kamatban megtérülnie. Ez a tétel a kamat használdozat költség jellegű magyarázatát adja.

¹¹² Weber, M (1979) 218-221 o.

Marshall megkülönbözteti a kamatot a földjáradéktól. Túlmegy azon, hogy csupán a használdozat fogalmával magyarázza a kamat létezését. A föld nagysága rögzített, ezért járadéka nem vezethető le termelési költségéből. A quasi rent a rögzített nagyságú tőke hozadéka. A kamat értelmezésekor ezzel szemben meg kell különböztetni a rövid és a hosszú távú hatásokat. Rövid távon a kamat is értelmezhető a várakozással járó használdozatként. Hosszú távon azonban a termelt tőkeállomány változik. Ezért szerinte a kamatnak fedeznie kell a tőkeállomány újratemelésével kapcsolatos költségeket is, hasonlóan ahhoz, ahogy a munkabérnek a munkaerő bővített újratemelését, a népesség szaporodását.

6. fejezet

A kvantitatív tényadatok használata, mint a közgazdaságtan megismerési eszközeinek fejlődése

A különböző közgazdasági iskolák eltérő nézeteket vallanak arról, mi is a közgazdaságtan tárgya és fő vizsgálati módszere. Ezzel összhangban eltérően ítélik meg azt is, milyen szerepe van a tudományos megismerésben a gazdaságstatisztikának, mint a gazdasági tények rendszerezett megfigyelésének.

A kvantitatív tényadatok használata végigkíséri a közgazdasági elméletek fejlődésének egész történetét. A tanulmányban hivatkozott tudománytörténeti rendszerezés három szakaszt különít el a mérés, számszerűsítés által kínált ismeretek közgazdaságelméleti alkalmazásában. Már a merkantilizmus korában felismerték, hogy a számadatok látványos bizonyítékot szolgáltathatnak a gazdaságpolitikai érvelésekhez. A tudománytörténetben ez, az erősen politikai célzatú megközelítés volt az első alkalom gazdaságstatisztikai adatok elemzési célú alkalmazására. Később, a 19. században, ahogy uralkodóvá váltak a deduktív jellegű elméleti megközelítések, a statisztikai adatok használatának a tudományos megismerésben elsősorban azt a szerepet szánták, hogy segítsenek az öröknek és általános érvényűnek tartott piacgazdasági összefüggések bizonyításában. A 19. század második felében megjelenő gazdaságelméleti irányzatok - az uralkodó empiriaellenesség dacára - annyiban képezik elengedhetetlen előfeltételét a modern, tudományos igényességű gazdaságstatisztika létrejöttének, hogy ebben a korban fogalmazódtak meg azok a gazdaságelméleti nézetek, amelyek a vázát képezik a makrogazdasági statisztikának. Kiemelendő az általános egyensúlyelmélet, amely megalkotói ebben a korban dolgozták ki azt a gazdasági körforgás egészét átölelő azonosságrendszert, amelyre a makrogazdasági statisztikák váza illeszkedik. A fogyasztói hasznosság elmélete a gazdasági reáljavak értékelésén keresztül a makrogazdasági aggregátumok mérésének legfontosabb feltételét teremtette meg.

Ezzel párhuzamosan, a 19. század második felétől kezdve, a piaci, üzleti döntések megalapozásához egyre keresettebbé váltak különféle statisztikai adatok. Az ezzel összefüggésben felmerülő kérdések a statisztikai módszertan elméletének fejlődéséhez járultak hozzá. Az indexszámítás az árváltozások, az idősorelemzés pedig az üzleti ciklusok elemzését segítette.

A 20. század uralkodó közgazdasági paradigmái a statisztikai tényeknek a tudományos kutatásban betöltött feladatát elsősorban abban látták, hogy a tényekkel való összevetés segíti a pozitív közgazdaságtan hipotéziseinek igazolását vagy cáfolatát. Az ökonometriai kutatások messzemenően alkalmazzák ezt a megközelítést. A tanulmány ezzel kapcsolatban két problémát vet fel. Egyfelől azt, hogy az ökonometriai kutatások, bár igen adatigényesek, de nem igazán érzékenyek az adatok fogalmi, tartalmi minőségére.

Másfelől fernerül az az ellentmondás, hogy miután a gazdaságstatisztikai adatok sem elméletmentesek, a statisztikai rendszerezés megköveteli bizonyos elméleti feltevések elfogadását, ezért a tényadatok valójában csak a saját elméleti keretükbe illeszkedő hipotézisek vizsgálatára alkalmasak. Bár a gazdaságstatisztikai rendszer kialakítása során kifejezetten törekedtek arra, hogy csak széles körben elfogadott, közkeletű elméleti feltevéseket használjanak, az alkalmazott feltevések természetét mindenképpen tudatosítani kell a statisztikai adatok tudományos kutatási célú felhasználása esetén.

A tanulmány ebben a fejezetben szemelvényeket mutat be a közgazdasági elméletek fejlődéséből: a válogatás bizonyos szempontból önkényes és koránt sem teljeskörű. Azokról az elméleti irányzatokról tesz említést, amelyek a felhasznált irodalmi források szerint lényeges mértékben hozzájárultak a statisztikai fogalomalkotás és a tényadatok episztemológiai szerepének fejlődéséhez. Több esetben a fejezetben említett elméleti eredmények a dolgozat más fejezeteiben részletesebben is kifejtésre kerülnek. A tárgyalás elsősorban történelmi időrendet követ, azon belül a dolgozat megkísérel bizonyos tematikus rendezést adni.

6.1. Fogalomalkotás, statisztikai rendszerezés, tényadatok elemzése a 19. század előtt

A közgazdasági elméletek érdeklődése a gazdaság mérése iránt szinte egyidős a közgazdaságtan önálló tudományággá válásával: „...az európai elemző, analízáló gondolkodásnak kellett érvényesülnie a középkort követően a reneszánsz időszakában ahhoz, hogy a gesta-k elbeszélő, narratív gondolkodásától a 18. századi pragmatikus gondolkodáson át eljussunk a 19. századi racionális gondolkodásig, az alapokra támaszkodó pozitívista szemléletig. Ez kellett ahhoz, hogy fellépjen az igény, - Tocqueville híres formulájával-, hogy legyen egy olyan kihívás, amire a választ a statisztikusoknak kellett megadni”¹¹³.

Antall József a 19. századra teszi a statisztika, mint tudományág megjelenését. Ő azonban ebben az összefüggésben elsősorban a magyar statisztika kialakulására utal. Nemzetközi szinten a kezdeteket már a 17.-18. századtól számítjuk. Ekkor, a közgazdaságtudomány önállósodásától kezdve felmerült a késztetés arra, hogy a tudomány elérje a természettudományok egzaktági fokát. Ehhez szükség volt az elméleti állítások, tételek mérésrel, kvantitatív eszközökkel való alátámasztására. Tekintettel arra, hogy a gazdaságban lényegében nincs mód a kísérletezésre, a ténylegesen bekövetkezett folyamatok megfigyelése és a megfigyelt számadatok elemzése az egyetlen lehetőség arra, hogy az állításokat, hipotéziseket számszerűen is igazolni lehessen.

A 17. századra tehetjük azt az időpontot, amikor a tudományban általában felmerült a mérés, kvantifikálás szükségessége. Közismert Galilei kijelentése, hogy „a világmindenséget matematikai képletek írják le”¹¹⁴.

¹¹³ Antall, J. (1992)

¹¹⁴ idézi Rima, I. (1995) 1. o.

A tudomány ekkor jutott el odáig, hogy felfedezze, a valós világ a filozófiáktól, eszméktől függetlenül is létezik. Bár ahogyan Schumpeter (1954)¹¹⁵ kimutatta, már a 16. századi Spanyolországban is foglalkoztak statisztikai jellegű közgazdasági vizsgálatokkal. Azonban ezek a munkák esetlegesen, elszigetelten maradtak.

A közgazdaságtanban a számszerűsítés kezdetét többnyire William Petty munkásságával szokták jelölni. „Én számokban, súlyokban vagy mértékegységekben akarom magam kifejezni, csak értelmi alapon akarok érvelni, és csak olyan okokat fogadok el, amelyek a természetben is látható alapokra épülnek, másokra hagyva azokat a kérdéseket, amelyeket befolyásol az egyének változó tudata, vélekedései, ízlése és szenvedélyei.”¹¹⁶ Petty nevéhez fűződik a politikai aritmetika (political arithmetick) elnevezés. Ahogyan a kifejezés is érzékelteti, a tényadatok használata kifejezetten politikai célokat szolgált. Bár Rima (1995) szerint már ő is felismerte, hogy a számok használata segíthet a gazdasági összefüggések felismerésében. A merkantilizmus korának ismert képviselői Angliában William Petty mellett Gregory King és John Graunt volt. Franciaországban Bois Guilbert és Marshall Vauban voltak a kortársaik.

Ebből a korból elsősorban a külkereskedelem alakulására vonatkozó elemzések maradtak fel. Emellett az is ismert, hogy Petty például adatsorokat készített a mezőgazdasági termények, az állatállomány és a népesség alakulásáról. A francia merkantilisták által a francia mezőgazdaságról gyűjtött adatok alapozták meg a francia adórendszer reformját, az egységes adók bevezetését. Ez is illusztrálja, hogy a 17-18. században a statisztika adatokat többnyire közvetlenül, mindenfajta elméleti háttér nélkül használták a gazdaságpolitikai érvelések alátámasztására.

A fogalomalkotás terén a merkantilisták érdeme, hogy náluk jelenik meg először a racionális ár fogalma. Szemben a középkor igazságos árával a racionális ár az az összeg, amelyen el lehet, és nem az, amelyen el kell adni a javakat. A gazdasági racionalitás alapján igazolható kamat, mint a kölcsöntőke díja is náluk jelenik meg először. A merkantilisták a külkereskedelemben találták meg az új érték forrását. Ismeretes, hogy ez az értékfogalom később tévedésnek bizonyult: nem a csere, hanem a termelés során jön létre új érték.

A fiziokraták ismerték fel a gazdasági körforgást, mind a reáljavak, mind a jövedelmek összefüggésében. Ma már nem vitatott, hogy Quesnay Tableau Economique-ját tekinthetjük az input output elemzés előfutárának. Makrogazdasági szempontból az ő gazdaságfelfogása korszerűbb, mint a későbbi korok sok más saját korában meghatározó gazdaságelmélete. Munkássága „a makroökonómiai kategóriákkal dolgozó mai közgazdászok számára sokkal relevánsabbnak tűnik, mint az Adam Smithből kiinduló klasszikus politikai gazdaságtan bármely része”¹¹⁷.

¹¹⁵ Schumpeter, J. (1954)

¹¹⁶ idézi Rima, I. (1995) 1. o.

¹¹⁷ idézi Deane, P. (1997) 36. o.

Minthogy Quesnay nem tartozott az akkori főáramlatba, munkássága sokáig ismeretlen volt a közgazdász nemzedékek számára, míg 1955-ben A. Phillips az eredeti nézeteket le nem „fordította” a modern input-output elemzés nyelvére¹¹⁸.

Quesnay elsősorban a gazdasági jelenségek rendszerzésével járult hozzá a közgazdaságtan tudományossá válásához. Azt vizsgálta, hogyan hat az egyik szektor termelése a másokra. Rendszerében a bérlők, a földtulajdonosok és az iparosok alkották a szektorokat. Az ő értelmezésében a föld a legfontosabb termelés tényező. Az általa leírt gazdasági körforgás nem szimultán, hanem a mezőgazdaságból indul ki. Felfogása szerint a társadalom egyedül produktív szektora a mezőgazdaság. A földbérlők az egyedül értéktermelő osztály, amely létrehoz többletet tőkefelhalmozásra. A többi szektor csak a saját munkáját adja hozzá a társadalmi termékhez. Statisztikai rendszerező munkásságát jellemzi, ahogyan a tőkejavakat osztályozza, megkülönbözteti

- az éves tőkejavakat (forgótőke): vetésre használt vetőmag, a mezőgazdasági munkások bére,
- az állandó tőkét (eszközök, felszerelések, jószágok),
- a kvázi állandó tőkét (talajjavítás, kerítések),
- és a szuverén tőkejavakat (infrastruktúra. csatornák, utak).

Osztályozása, mai szemmel nézve, nem teljesen konzisztens, keveredik benne két elv, a tőkelekötés ideje és a mezőgazdasági termeléshez való kapcsolat szorossága. Például a más szállítási célra is használt igásállatok tartozhatnak akár az állandó, akár a szuverén tőkejavak közé.

A fiziokrata tőkeelmélet alapozta meg az első növekedési elméleteket. Ennek értelmében a felhalmozási ráta növelés jelenti a fejlődés kulcsát. Ugyanakkor elhanyagolták a gazdasági növekedés keresleti oldalát. Ennek szerepét vélhetően azért nem ismerték, nem ismerhették fel, mert a kereslet abban a korban még nem jelentett tényleges korlátot.

6.2. Ellentétes elméleti felfogások a 19. században és a 20. század elején

A 18. század vége felé gyökeres fordulat következett be az empirikus ismeretek közgazdaságtan elméleti szerepének megítélésében. A paradigmaváltás Adam Smith munkásságához köthető. Az 1776-ben megjelent „Nemzetek gazdagsága” című könyve hosszú évtizedekig meghatározó alapművet jelentett a közgazdasági gondolkodásban, sokan a közgazdaságtan mint tudományág függetlenségi nyilatkozatának tartják. Az analógiát erősíti, hogy ugyanabban az évben jelent meg, mint az amerikai függetlenségi nyilatkozat. Az a körülmény, hogy lekicsinylően nyilatkozott a „politikai aritmetikáról”, hosszú ideig hátráltatta a tényadatok és a gazdaságtan elméletek találkozását. Ebben fogalmazza meg az elhíresült állítását, „Én nem igazán hiszek a politikai aritmetikában”. Ebből követői gyakran arra az általánosításra jutottak, hogy nincs szükség adatokra, empirikus megfigyelésekre a közgazdasági kutatásokban.

¹¹⁸ Phillips, A.(1955))

Ugyanakkor az árak és a termelés kapcsolatáról szóló érvelését végigolvasva az eddig közismertnek hitt lekicsinylő véleménynek más értelmezés is adható. „Én nem igazán hiszek a politikai aritmetikában, és ezzel nem ezeknek a számításoknak a pontosságát kifogásolom. Ezzel én csupán azt akarom kifejezni, hogy a jó ítélőképességgel rendelkező és tapasztalt emberek számára ezekből sokkal kevesebb következtetés adódik a gabona külkereskedelemre vonatkozóan, mint a hazai kereskedelemre”.¹¹⁹ Az állításának tehát olyan értelmezést is adhatunk, hogy a gabona külkereskedelmi árának alakulása kevésbé érzékeny az angol gabonatermés visszaesésére, mint amilyen mértékben a hazai árszínvonal függ a hazai termésmennyiségtől. Mai értelmezésben az állítás úgy is interpretálható, hogy egy termék világpiacon árát döntően nem befolyásolja egyetlen ország kínálatának alakulása. A belföldi árak viszonylatában jóval szorosabb a kapcsolat. Amennyiben Smith-nek mégis tulajdonítunk bizonyos ellenérzéseket a „puszta számok”-kal igazolt állításokkal szemben, akkor ez a felvilágosodás emberének deduktív személetéből következik. Bizonyítható, hogy ő maga is több helyen érvel számadatokra támaszkodva. Smith nem a statisztikák, legfeljebb a kizárólag a puszta számokkal érvelő okoskodások ellen lépett fel.

Adam Smith tulajdonképpen a politikai gazdaságtan keretét adta meg. Általános társadalomelméletbe ágyazva, összefüggésben etikai, jogi, filozófiai és pszichológiai nézetekkel, ugyanakkor attól elhatárolható diszciplinát alkotott. A Popper féle - logikai, empirikus és filozófiai - tudományfelosztás alapján Smith filozófiai típusú közgazdaságtant alkotott. Visszatekintve, mai szemmel nézve nézetei gyakran azért kapnak negatív megítélést, mert generációkra meghatározó munkássága, illetve annak félreértelmezése egészen a 19. század végéig fékezte a mérés, kvantifikálás elterjedését a közgazdaságtanban.

A 19. század első felének másik meghatározó egyénisége, David Ricardo is kifejezetten negligálta a mérés, az empirikus megközelítés szükségességét. Elsősorban azért, mert a piactudományt mint statikus, örökké változatlan állapotot tételezte fel. Szerinte az egyensúlyban lévő piactudományban nincs szüksége verifikálásra. A kereslet és kínálat egyensúlya a fejekben alakul ki, az nem figyelhető meg, a megfigyelt piaci állapotok viszont mindig egyensúlyban vannak. Így a statisztikának nincs mit mérésrel igazolnia, hiszen az egyensúly kialakulásának folyamatát képtelenség megfigyelni. John Stuart Mill „A közgazdaságtan alapjai” című művében egyenesen azt állította, hogy az érték- és árelmélet teljesen befejezett, semmi felfedezni való nem maradt sem maga, sem más szerzők részére. A klasszikus elmélet az akkor élő nemzedék számára teljes és logikailag tökéletes egésznek tűnt. A klasszikusok világában nem maradt hely a statisztikai adatokon alapuló megismerésnek.

Ha tudatosan nem is pártolták az empirikus közgazdaságtudományt, a klasszikusoknak a közgazdasági gondolkodásban elért eredményei: a termelés, a munka, a tőke és más alapfogalmak szerepének tisztázása nélkülözhetetlen előfeltétel volt az elméleti igényességű gazdaságstatisztika létrejöttéhez.

¹¹⁹ idézi Dimand, R.W. (1995) 22.o.

A klasszikusoktól vette át a statisztika a konzisztencia, a közgazdaságtani jelenségek összetartozását, a rendszerben való látásmódot. Emellett a klasszikusok érdeme, hogy a korábbi, kizárólag gyakorlati megfigyelésekre alapozó állítások mellett/helyett hangsúlyozták a deduktív megalapozás szükségességét. A klasszikusok értékelméletével a gazdasági mérésről szóló fejezetben a disszertáció már részletesebben foglalkozott.

A meghatározó közgazdasági iskolák a 19. században a deduktív bizonyítási módszereket preferálják. Alfred Marshall „A közgazdaságtan alapjai” című meghatározó munkája továbbra is a verifikálás nélküli elméletek talaján állt. Marshall munkássága ugyanakkor több területen is megalapozta a kvantitatív elemzéseket. Ő terjesztette el a ceteris-paribus elven alapuló parciális elemzést a közgazdasági vizsgálatokban. A hatótényezők szétválasztása tette lehetővé a bonyolult összefüggések parciális elemzését. Ez különösen a 19. századi statisztikai technikák esetén jelentett nagy könnyebbséget és így bátorítást, hogy az elemzések túlléphessenek a minden-mindennel összefügg megközelítésen, és a hatótényezők szétválasztásával számszerűen is kimutatható legyen az egyes tényezőknek betudható hatás. Marshall munkássága meghatározó volt a marginális iskolák és a klasszikus nézetek összeegyeztetésében, ezáltal lehetővé tette a gazdaság keresleti és kínálati oldalára ható tényezők összekapcsolását. A neoklasszikus paradigmát a közgazdászok ma elsősorban Marshall nevével azonosítják. Bár a gazdaságstatisztika számára ebben a korban inkább Jevons munkássága volt úttörő jellegű.

A századforduló nagy közgazdászainak (Marshall, Walras, Cournot stb.) tulajdonképpen nem maradt ideje a statisztikai megközelítésre, még akkor sem, ha hangsúlyozták a matematika és a statisztika egymást kiegészítő szerepét. Előbb az elméleti alapvetések tisztázására kellett összpontosítani, utána következhetett csak a számszerűsítés. Bár a harmincas évek korai ökonométerei gyakran hivatkoztak a neoklasszikus iskolára, mint elődjekre, a közvetlen kapcsolat nem mutatható ki. A neoklasszikusok nem sok figyelmet szenteltek az empirikus közgazdaságtannak. Henry Moore úttörő megközelítése, amelyben statisztikai módszerekkel kísérelte meg elemezni a keresleti és a kínálati függvényeket, a piaci árak és a mennyiségek alakulását, ezáltal az időtényezőt behozta az általános egyensúlyi elméletbe, elszigetelt törekvés maradt a 20. század elején¹²⁰.

A neoklasszikus áramlatok ellenhatásaként fejlődött ki az institucionalizmus, amely az elméleti absztrakciók helyett a gazdasági történések, folyamatok konkrét, térhez és időhöz kötött leírásával foglalkozott. A német iskola, Gustav Schmoller vezetésével a történelmi dokumentumok tanulmányozásával próbálta bizonyítani, hogy a gazdasági törvények nem általánosak, hanem szigorúan térhez és időhöz kötöttek. Az amerikai institutionalista iskola Wesley Mitchell útmutatásai alapján viszont a gazdasági eseményekre vonatkozó statisztikák rendszerezését végezte. Az egyoldalú empirikus megközelítéstől fokozatosan jutottak el elméleti megfontolásokig annak érdekében, hogy a tényhalmazból szétválasztható legyen, mi az esetleges, és mi a lényeges.

¹²⁰ Idézi Wulwick, N. J. (1995)

A történelmi iskolák követői hamar felismerték a statisztika jelentőségét. Viszonylag gyorsan kifejlődött a közös gondolkodás, például a német iskola képviselői (pl. Scmoller) és a statisztikusok (pl. Engel) között. Az amerikai istitucionalista iskola – egyébként többnyire Németországban tanult - képviselői is fogékonyak voltak a statisztikai módszerek iránt. Ugyanezek a közgazdászok ugyanakkor elutasították a matematikai módszerek alkalmazását. A holland és a skandináv elméleti iskolákban is kimutatható a statisztikai gondolkodás szerepe.

A történelmi leíró szemlélet mellett a közgazdasági megismerési és elemzési módszerek fejlődésére kétségtelenül nagy hatással voltak kezdetben a természettudományok, majd később a pszichológia módszertani fejlődése. Bár a kísérletezés, mint alapvető megismerési módszer a közgazdaságtanban nem alkalmazható, azért bizonyos területeken polgárjogot nyert. Irving Fisher 1892-ben a fogyasztói hasznosság szubjektív, a kielégültséggel definiált megfogalmazásával szemben azt a megközelítést alkalmazta, hogy képzeletbeli választási kísérleteket végrehajtva, az egyének preferenciáihoz mennyiségi értékeket lehet rendelni. Érdeemes megjegyezni, hogy a gazdaságstatisztikában, több mint száz év múlva, még ma sem széleskörben elfogadott módszer a gazdasági alanyok, vállalkozások és háztartások magatartását vizsgáló kísérletek eredményeinek használata, legalábbis nem a hivatalos statisztikában. A gazdaságstatisztika egyébként sem magukat a magatartásokat, hanem a magatartások eredőjeként bekövetkezett gazdasági műveleteket figyeli meg.

A tizenkilencedik század végéig az absztrakt elméletek és a gazdasági tények leírása lényegében külön utakon fejlődött: az absztrakt elméleteket mindössze eseti tapasztalatok és logikai érvelések támasztották alá, a történelmi iskolák viszont a tényadatok puszta leírásával tudták csak bemutatni a gazdasági folyamatokat. Az egyik irányzat túl elvont, a másik túl eseti volt ahhoz, hogy ebből a természettudományokéhoz hasonló egzaktágú megállapításokat, következtetéseket lehessen levonni.

6.3. A statisztikai elemzési módszerek fejlődéséről a 19. században

Eredetileg a matematika és a statisztika szerepét gyökeresen eltérő módon értelmezték a közgazdaságtanban. A matematika használatának a húszadik század elejéig azt a szerepet tulajdonították, hogy a matematikai fogalomtár használata segíti az elméletek (és a mögöttes feltevések) tiszta és tömör megfogalmazását, valamint a matematikai levezetések erősítik az állítások, következtetések logikai feszesességét. Emellett közkedveltek voltak a geometriai ábrák a közgazdasági összefüggések függvényyszerű illusztrálására. Mindez azonban a húszadik század közepéig a közgazdászok csupán egy szűk, bár kiemelkedő körét foglalkoztatta. Évszázadokig a matematikát a dedukció, a statisztikát az indukció módszerének tartották.

Kimutatható,¹²¹ hogy a statisztikai szemlélet (a tömegjelenségek elemzésének módszere), valamint a valószínűségi gondolkodásmód (ahol a véletlen fontos szerepet játszik) a közgazdaságtanban már a tizenkilencedik század elején megjelenik. Erre példaként általában Quetelet munkásságát szokták felhozni. Ő írta le először, hogy bár az emberek egyenként kiszámíthatatlan módon viselkednek, ha összesítjük ezeket a látszólag rendezetlen viselkedéseket, akkor azt találjuk, hogy az egyének magatartása leírható, mint az ideális átlagember viselkedése, valamint az attól való véletlen eltérés.

A statisztikai gondolkodás elterjedésében fontos állomást jelentett Mill munkássága. Mill eredetileg 1843-ban megjelent klasszikus tanulmányában megfogalmazta a statisztikai tudományos következtetés azon elvét, hogy sok egyedi megfigyelést véve kiszűrhető az egyedi okok hatása, és az adattömegeből statisztikai úton kiolvasható szabályosság igazolja, hogy létezik valamilyen közös (állandó) magyarázó ok. Mill később, megismerve Quetelet munkásságát, pontosította a megfogalmazását.

Az is hamar nyilvánvalóvá vált, hogy az induktív bizonyításokhoz adatokra, az adatok gyűjtéséhez pedig intézményi háttérre van szükség. Az első statisztikai egyesületek, tudományos társaságok a 19. század elején alakultak meg. Angliában a BAAS (British Association for the Advancement of Science) 1833-ban Cambridge-ben alakította meg a statisztikai szekciót. Az alapítók R. Malthus, Ch. Babbage, A. Quetelet, R. Jones és W. Whewell voltak. Az (F) szekció négy osztálya közül az első volt a gazdaságstatisztikai osztály¹²². Ezzel közel egyidőben alakult meg a Statistical Society of London tudományos társaság is. Ez utóbbi küldetését abban határozta meg, hogy „friss statisztikai információkat gyűjtsön, ezeket rendszerezze, tömörítse és közöljön minél több meglévő adatot”¹²³. A statisztikus, mint szakma még nem létezett, ebben az időben a statisztikusok az induktív kutatási módszert alkalmazó közgazdászok voltak.

Whewell és Jones a ricardoi deduktív szemléletet, az ember gazdasági viselkedésének „magától értetődő igazságtartalmát” kritizálta. Whewell kritikájának lényege, hogy a ricardoi iskola „néhány korlátozott és töredékes tényszerű megfigyelésből „átugrott” a legáltalánosabb axiómák szintjére anélkül, hogy a tényekből kiindulva óvatosan és türelmesen a közbülső igazságokon keresztül haladtak volna a szélesebb általánosítások felé” Jones szerint a ricardoi deduktív rendszer nem felel meg a tudományos igényeknek, miután nem követi azt a módszert, amelyre a tudomány épül¹²⁴.

Képet kaphatunk a deduktív és az induktív megközelítés szembenállásáról Jevons és Cairnes a 19. század második felében kifejtett munkásságának összevetésével. Jevons munkássága ma is viszonylag széles körben ismert, elsősorban az indexszámításokkal kapcsolatban.

¹²¹ Stigler, S. M. (1986)

¹²² Eredetileg négy statisztikai osztályt állítottak fel. Ezek a gazdaságstatisztika, a politikai statisztika, az egészségügyi statisztika, valamint az erkölcsi és intellektuális statisztika.

¹²³ Annals of the Royal Statistical Society, 1834-1934, 31. o.

¹²⁴ Whewell Jones-nak írt levele alapján idézi Henderson J.P. (1995)

Szerinte „a közgazdaságtan csak akkor tud fokozatosan egzakt tudománnyá válni, ha az üzleti statisztika a jelenleginél sokkal szélesebb körűvé és pontosabbá válik, és így az összefüggések a számszerű adatok segítségével egzakt tartalmat nyerhetnek.”¹²⁵ Vélhetően a csillagászat példája lebegett az ő és a hasonlóan gondolkodó kortársai szeme előtt, amely sikeresen egyesítette a matematika és a statisztika eszközeit. Kutatási módszereit tekintve a csillagászat annyiban hasonlít a közgazdaságtanra, hogy egyik esetében sincs lehetőség az események kísérleti úton való megisméltésére. A csillagászat mellett a másik mintát a pszichológia szolgáltatta. A Jevons féle hasznossági kísérletek sok rokon vonást mutatnak azokkal a pszichológiai tesztekkel, amelyek során a kísérleti alanyok különféle tárgyak között kell választania

Ezzel szemben Cairnes azt vallotta, hogy „a természet törvényeinek felfedezése mindaddig nem tekinthető befejezettnek, amíg nem ismerjük fel a törvényt kifejező egzakt számszerű összefüggést...Ilyen mértékű tökéletesség azonban a politikai gazdaságtantól nem várható el, és ez sohasem fog bekövetkezni”.¹²⁶ Cairnes szerint a politikai gazdaságtan feladata a vagyon termelésének és elosztásának tanulmányozása. Ennek során az emberi természet és a fizikai feltételek együttes vizsgálatára van szükség. Az emberi viselkedés azonban számokban sohasem lesz kifejezhető, mivel ennek nem számszerűsíthető elemek is immanens részét képezik. Állítása alátámasztására Gregory King a 17. században felállított táblázatára hivatkozik, amely a gabonatermés és az árak kapcsolatát mutatja be. A táblázatot történeti értéke miatt érdemes külön bemutatni:

A termés csökkenésének mértéke	Az árak emelkedése
1szeres	3szoros
2szeres	8szoros
3szoros	16szoros
4szeres	28szoros
5szörös	45szörös

Míg Cairnes a táblázatból azt látta igazolva, hogy nincs (determinisztikus) függvény kapcsolat a terméseredmény és az árak alakulása között, addig Jevons számára ugyanaz a táblázat azt mutatta, hogy igenis létezik valamilyen kapcsolat. Jevons munkásságában felfedezhető a statisztikai, valószínűségi megközelítés. A legkisebb négyzetek módszerével King táblázatából is kimutatható lehetne a gabonatermés és az árak közti kapcsolat. Ezt azonban a közgazdaságtudomány a 19. században még nem használta. A ma széles körben alkalmazott legkisebb négyzetek módszerét is a közgazdaságtudomány egy évszázadig negligálta. Adrien Marie Legendre francia matematikus már 1805-ben javasolta a módszert, amely hamarosan bevált technikává vált az asztronómiában és a földtani kutatásokban. A közgazdaságtan azonban csupán a 19. század végén fedezte fel, elsősorban Yule 1897-ben írt tanulmánya alapján. A módszer a közgazdasági kutatásokban csak a 20. század elején terjedt el.

¹²⁵ idézi Kim, J (1995) 140-157. o.

¹²⁶ Cairnes, J. E. (1875) 108-109 o.

Jevons híres vizsgálata az árak alakulásával foglalkozott, pontosabban azzal, hogy lehet szétválasztani az aranytermelés – a kaliforniai és az ausztrál aranybányák felfedezése nyomán bekövetkező - növekedésének és a termékárak relatív árváltozásának az árszínvonal változására gyakorolt hatását. Ő azt a nézetet képviselte, hogy az árváltozások (egyszerű, súlyozatlan) átlagolásával kiszűrhető a relatív árváltozás hatása. A disszertáció az indexszámítással foglalkozó fejezetben már tárgyalta a Jevons féle árindex-számítási javaslatot és annak kritikai továbbfejlesztését.

A főáramlatokból való kiszorulás ellenére a statisztikai módon való gondolkodás a 19. század közepén egyre nagyobb teret kapott bizonyos közgazdasági kutatásokban, elsősorban a társadalomtudományok széleskörű fejlődése nyomán. A statisztikai módszerek alkalmazása az induktív bizonyítások erejét növelte. A statisztikai módszerek segítettek a gazdasági folyamatokban lévő szabályosságok felismerését. A módszertani csúcspontot az indexszámítás kérdéseinek kimunkálása képezte.

A statisztika különálló fejlődésére jó példa a Galton által az öröklődő tulajdonságokra kidolgozott regresszió, amelyben kimutatta, hogy szoros korreláció van az apák és fiaik testmagassága között. Ehhez nem volt szüksége az öröklődés matematikai modelljére. Sőt, inkább azt mondhatjuk, hogy a statisztika és a matematika az induktív és a deduktív megközelítés szembenállását demonstrálta.

A statisztikai gondolkodás tulajdonképpen felszabadította a közgazdaságtant a tizenkilencedik században jellemző fizikai gondolkodásmódtól, ahol a jelenségeknek mindig valamilyen korábbi okokkal való magyarázatot kellett adni. A regressziós és a korrelációs elemzés a jelenségek közti kapcsolatokat a magyarázó okokra való visszahivatkozás nélkül is értelmezni tudta. A statisztikai módszerek alkalmazásának egyedülálló előnye, hogy áthidalja azt a hiányosságot, hogy a közgazdaságtudományban nincs lehetőség irányított kísérletek végzésére. Az irányított kísérletek tennék lehetővé, hogy biztosítani lehessen az elmélet által megkövetelt feltételek fennállását. Ilyen körülmények között a vizsgált változókat befolyásolva (irányítva) lehet meggyőződni arról, hogy a mért eredmények igazolják, vagy cáfolják-e az elmélet érvényességét. Ha nem ellenőrzött feltételek között végezzük a kísérletet, akkor a mért adatok és az elmélet közti kapcsolat nem egyértelmű. A korai közgazdászok egyszerűen a tömegszerű előfordulásból próbálták meg kiemelni a lényeges, rendszeres előfordulásokat. Az új statisztikai módszerek segítettek abban, hogy kiszűrjék a nem irányított megfigyeléseket zavaró körülmények hatását.

6.4. A tényadatok, mint a pozitív közgazdaságtan vizsgálati eszközei

A neoklasszikus paradigma által uralt korszakot a statisztikai és a matematikai módszerek egymástól divergáló alkalmazása jellemezte. A két módszertan eltérő értékelését, szétválását jellemzi, ahogyan John N. Keynes¹²⁷ a tudomány következő rendszerezését adta:

- „Pozitív tudomány, azaz: a rendszerezett tudás teste, s tisztán azzal foglalkozik. Ami van: „az a tudomány, amelyre vonatkozóan a közgazdasági törvények és azonosságok állíthatók fel”. Ez volt az a meghatározás, amit egyértelműen a közgazdaság-tudománnyal azonosított.
- Normatív vagy szabályozó jellegű tudomány: „a rendszerezett tudás olyan teste, amely kielégíti a minnek kell lennie kritériumát, és ennek alapján a tényektől eltérő ideákkal foglalkozik.
- Művészet: adott célok eléréséhez szükséges módszerek, eszközök rendszere.”¹²⁸

A közgazdaságtudományhoz szerinte kizárólag az első definícióval jellemezhető tudományterületek tartoznak. Nos, míg a matematikai módszertan az első meghatározáshoz tartozó kérdések egyre fontosabbá váló vizsgálati módszerét adta, addig a statisztikai tények megfigyelését használó módszereket jellemzően a második és a harmadik csoportba sorolta. Miután „a történelmi iskolást udvariasan áthelyezte a tudományok között elhelyezkedő senki földjére, mivel szerinte ez az irányzat inkább foglalkozik etikával és politikai tanácsadással (azaz a politikai gazdaságtan második és harmadik definíciója által meghatározott tárgykörrel), mint a tiszta és általánosan érvényes (nem történelmileg viszonylagos) gazdaságtudománnyal”.¹²⁹

J. N. Keynes által adott definíció ugyanakkor elnevezésében nem különbözteti meg a pozitív közgazdaságtant a normatív politikai gazdaságtantól, ahogy azt ma szokásosan értelmezzük. Ő pozitív politikai gazdaságtannak hívja az első meghatározáshoz tartozó vizsgálati módszert. Annak fontosságát hangsúlyozza, hogy végre „felismerjük a politikai gazdaságtan tiszta pozitív tudomány jellegét”.¹³⁰

A pozitív közgazdaságtanban a statisztikai adatok arra valók, hogy cáfolják, vagy alátámasztják az elmélet érvényességét. „Az elméletet - mint szubsztanciális hipotézisek összességét – aszerint ítéljük meg, mennyire képes előrejelezni az általa magyarázni kívánt jelenségcsoportot, azaz milyen a prediktív ereje. Csak a valóságos tényanyag mutathatja meg, hogy vajon az elmélet „jó” vagy „rossz” vagy, hogy feltételesen érvényesként „elfogadható” vagy „elvetendő”.... Egy elmélet érvényességének egyedüli releváns próbája kizárólag előrejelzéseinek a tapasztalattal való összevetése lehet.

¹²⁷ M. Keynes apja maga is neves közgazdász volt, Marshall tanítványa.

¹²⁸ Idézi Deane, P. (1997) 137. o.

¹²⁹ idézet u.o.

¹³⁰ Friedman, M. (1986) 17.o.

A hipotézist elvetjük, ha előrejelzéseinek a tények („sokszor”, de legalább is gyakrabban, mint más hipotézisekből származtatott előrejelzéseknek) ellentmondanak; és igen megbízhatónak tartjuk, ha számtalan ilyen próbát „túlél”.¹³¹

Az elméletek verifikálásához használt – nem kísérleti - tényeket, tapasztalatokat leginkább rendezett formában a statisztikai adatok szolgáltatják. Amint már sokszor szó volt róla, a közgazdaságtudományban nincs lehetőség ellenőrzött kísérletek végzésére. „Sajnos, a társadalomtudományokban csak ritkán van mód egy-egy predikció ellenőrzésére olyan kísérletekkel, amelyeknek kifejezett célja a leginkább zavarónak ítélt mellékhatások kiszűrése. Általában az éppen adódó „kísérletekből” származó tényekre kell támaszkodnunk. Az, hogy nincs mód un. „kontrollált” kísérletek végzésére, véleményem szerint nem jelent döntő különbséget a társadalom- és a természettudományok között, mivel egyrészt ez nem kizárólag a társadalomtudományokat jellemzi - példa erre az asztronómia - másrészt a kontrollált és nem kontrollált kísérletek között legfeljebb egy lépés a különbség. Nincs tökéletesen ellenőrzött kísérlet, ám mindenfajta tapasztalat bizonyos mértékig ellenőrzött, abban az értelemben, hogy egyes zavaró hatások a kísérlet során lényegében konstansnak tekinthetők.”¹³²

A nem ellenőrzött kísérletek helyettesítésének problémáin túl a közgazdasági kutatási módszerek elemzői nem sok figyelmet szentelnek a statisztikai adatok kérdéskörének. Megfeledkeznek arról a körülményről, hogy valójában a statisztikai adatok is csak akkor használhatók az elméletek igazolására, ha „elméletmentesen” a puszta tényeket rögzítik. Amennyiben azonban a statisztikai adatok összeállításakor is rákényszerülünk bizonyos elméleti feltevések közbeiktatására, akkor ezek csak abban az esetben lehetnek alkalmasak arra, hogy egy elmélet érvényességét igazolják, ha mind az elmélet, mind a statisztikai adatok ugyanolyan premisszákra épülnek.

Érthető módon a gazdaságstatisztikák maguk sem exponálják a statisztikai módszertanok elméletfüggőségét. „A számlák a gazdaság működéséről szóló megfigyelések és részletes információk tömegét mutatják be, közgazdasági elvek alapján rendszerezve. Átfogó, ugyanakkor részletes leírását adják a gazdaságban előforduló összetett gazdasági jelenségeknek, és a különböző gazdasági alanyok és a gazdasági alanyok csoportjai közti kölcsönkapcsolatoknak, azok akár a piacon, akár más formában mennek végbe.”¹³³ Az SNA bevezető szakaszában egyedül a „közgazdasági elvek” utal arra, hogy a rendszer adatai nem egyszerűen a valóság megfigyelését tükrözik, hanem a tényeket valamilyen elvek alapján célszerűen átalakítják¹³⁴.

¹³¹ Friedman, M. (1986) 22.o.

¹³² Friedman, M. (1986) 23.o.

¹³³ SNA (1993) 1.1. para.

¹³⁴ A nemzeti számlák - implicit módon - számos feltevést alkalmaznak. Ezek rendszerezése külön dolgozat témája lehetne. Példaképpen: a nemzeti számlák – bár nem mindig következetesen - az eredményszemléletet alkalmazzák. Vagyis két gazdasági alany között a műveleteket abban az időpontban figyelik meg, amikor a reálgazdasági folyamat bekövetkezik, és nem akkor, amikor az azt kísérő pénzügyi tranzakcióra kerül sor. A munkabért a munkavégzés idejére vetítik, a jövedelemadókat a jövedelem keletkezésének idején, és nem az adókötelezettség, vagy az adó tényleges megfizetése idején számolják el. A pénzforgalmi szemlélet ezzel

Érdekes ugyanakkor, hogy a közgazdasági jellegű tudományok ilyen felosztása nem tűnt ellentmondani annak a korabeli módszertani vitának, hogy vajon a deduktív vagy az induktív módszerek-e adekvátak a politikai gazdaságtanban. A domináló neoklasszikus iskolák ugyanis az induktív módszereket is inkább néhány, az emberi magatartást vezérlő hajlam „megfigyeléseken” alapuló, bár inkább a priori feltevésenként elfogadott technikájaként értelmezték, mint a valós tények megfigyeléséből általánosított elméleti következtetéseként.

6.5. A makrogazdasági fogalmak letisztulása a 20. század közepén

A ma használatos gazdaságstatisztikai fogalmakat megalapozó elméletek kiérlelődése a húszadik század első felére, közepére tehető. A neoklasszikus közgazdasági elmélet ekkorra már eljutott a kellően absztrakt struktúra megalkotásáig. Ugyanekkor szembeűnően tarthatatlanná vált még a klasszikusok által megfogalmazott azon alaptétel, hogy működik a piaci önkorrekció, amely megakadályozza, hogy a termelés és a foglalkoztatás tartósan a természetes rátája alá essen. Az, hogy a piaci önszabályozás, az áralakulás rugalmassága feleslegessé teszi a gazdasági folyamatok stabilizálása érdekében az állam beavatkozását. Az 1929-32-es világgazdasági válság tényei megcáfolták ezeket a nézeteket. Elsősorban a tartós munkanélküliségre nem tudtak a meglévő elméletek plauzibilis magyarázatot adni¹³⁵.

A jelenség első tudományos magyarázatát J. M. Keynes adta meg az 1936-ban megjelent művében¹³⁶. Keynes nézeteinek hatását részben annak köszönheti, hogy elődjeivel szemben ő nem egy rendszert épített ki, hanem viszonylag szerteágazó nézeteket tudott átfogni lazán összetartozó együttesbe. A statisztikai rendszer számára azonban állításai túl képlékenyek. Keynes maga ugyanakkor lekicsinylően vélekedett a gazdasági adatokkal való modellezésről. Ő is, akár a többi nagy, paradigma alkotó közgazdász nem ért rá az adatok előállításával foglalkozni. Kész statisztikák pedig abban az időben még nem álltak rendelkezésre. Részben ezzel is magyarázható a tényadatokkal szembeni idegenkedése.

szemben a pénzügyi műveletek tényleges időpontjában rögzíti az eseményeket. Esetenként igen hosszú idő telhet el a munkavégzés, mint jövedelemszerzés és a tényleges adófizetés ideje között. A hatásmechanizmusok érvényesülése szempontjából közel sem közömbös, hogy milyen feltevással élünk arra vonatkozóan: bizonyos szabályozó eszközök eredményszemléletben fejtik-e ki a hatásukat, vagy akkor, amikor a tranzakció pénzforgalmilag realizálódik. Lényegesen eltérő hosszú reakció időt mutathat ki a statisztika például a béremelés és annak a költségvetésre gyakorolt hatásáról (adóbevételek, munkanélküli segélyek stb.) attól függően, hogy eredményszemléletben, vagy a pénzforgalmi szemléletben figyeli meg a hatást.

¹³⁵ A klasszikus közgazdasági nézetekbe nem fér bele a tartós munkanélküliség. Igaz ugyan, hogy Marx és Engels már a 19. században megfogalmazta azt az állítást, hogy a tartós munkanélküliség az iparosodás szükségszerű velejárója, de erősen ideológiai alapú nézeteik sohasem kerültek be a közgazdaságtan fő áramlataiba. A marxi nézeteket ugyanis úgy értelmezték, hogy azok nem közgazdasági, hanem ideológiai magyarázatát adták a munkanélküliség jelenségének.

¹³⁶ Keynes, J.M. (1965)

Vaszilij Leontyiev, Ragnar Frisch és John Hicks nevét szokták leggyakrabban a gazdaságstatisztika megalapozói között emlegetni.

Leontyiev az input-output táblák felállításával a reáljavak, termékek és szolgáltatások forrása és felhasználása közti összefüggéseket számszerűsítette. Az input-output táblákat a 20. század közepén, a nemzeti számlák kidolgozását megelőzően is már elterjedten alkalmazták. Az állami tulajdonon alapuló gazdaságokban a központi tervezés rendszeres eszközévé váltak, de fontos szerepet töltek be az input-output elemzések a piacgazdaságokban a második világháború környékén megerősödő állami elosztási politikákban.

Már volt róla szó, Frisch nevéhez fűződik, hogy megkülönböztette a mikroökonómia és a makroökonómia érvényességi területét. A mikroökonómia a gazdasági alanyok viselkedési szabályainak megismerését helyezi a vizsgálat középpontjába, a makroökonómia a gazdasági alanyokat a viselkedés hasonlósága alapján csoportosítja, és a szektorok közti kapcsolatokat (tranzakciókat) vizsgálja. A statisztikában ennek analógiája a vállalati számvitel és a nemzeti számlák szétválása.

Frisch hangoztatta, hogy a makrogazdasági elemzések nem nélkülözhetik a számszerű adatokat. A makrogazdasági összefüggések ugyanis a hatások mennyiségi skálán való mérése nélkül áttekinthetlenné válnak. Másrészt a nemzetgazdaságok viszonylagos zártsága megkönnyíti azt, hogy a kölcsönkapcsolatokat több oldalról is megfigyelve, a megfigyelés eredményeként kapott adatokat egymással ütköztetve megbízhatóságukat ellenőrizni lehessen. „A közgazdaságtudomány minden irányba kiterjedő, kölcsönösen összefüggő viszonyok zűrzavarára hasonlít. Ha megelégszünk a tényezők közötti kapcsolat létezésének kvalitatív bizonyításával, a közgazdaságtudomány olyan szféra lesz, amelyben gyakorlatilag minden állítás addig védhető, amíg elegendő intelligenciával és ügyességgel adjuk elő, az állítások bármelyike önmagában véve bizonyos fokig helyes, de kvantitatíve olyan korlátozottak, hogy helytelen benyomást adnak a helyzetről. A különféle nyomások és ellennyomások egymáshoz viszonyított relatív arányának mérése a közgazdaságtudományban mindaddig nem lehetséges, amíg nem lehet kvantitatív formát adni a gazdasági törvényeknek.”¹³⁷ Frisch ezen irányú tevékenysége lényegében a módszertani, elszámolási keretet szolgáltatva a keynesi gazdaságpolitikának.

A Hicks által kidolgozott IS-LM görbe adta meg a keynesi nézetek makrogazdasági formalizálásának lehetőségét. Hicks munkássága emellett a statisztikai rendszerépítés terén azért meghatározó, mert ő alkotta meg azt a jövedelemfogalmat, amely konzisztenssé tehető a termelés és felhasználás reálgazdasági kategóriáival. Ez azt jelenti, hogy a statisztikai adatok nemcsak a termelés (kínálat) és a végső felhasználás (kereslet) azonosságát biztosítják, hanem a termelést és a felhasználást a jövedelmi folyamatok végigvezetésével is össze lehet kapcsolni.

¹³⁷ Frisch, R. (1974): 76. o.

A legfontosabb gazdaságelméleti fogalmak és a makrogazdasági elszámolási keretek a 20. század közepére már oly mértékben letisztultak, hogy kínálták a lehetőséget a rendszeres statisztikakészítésre. Bár a fejlett országokban a 20. század közepétől megszokott gyakorlattá vált a makrogazdasági statisztikák összeállítása, ezek még számos részletkérdésben - térben és időben - eltérő módszereket alkalmaztak. Több értelmezési probléma éppen a gyakorlati bevezetés során artikulálódott. A gazdaságelméleti megfogalmazások sohasem igénylik a fogalmak olyan pontos körülírását, mint ahogy az a számszerűsítés során előjön. A 20. század végére jutott el a gazdaságstatisztika odáig, hogy világszinten egyetértés alakult ki a statisztikai fogalmakban, legalább is a főbb reálgazdasági kategóriákat illetően. Ez utóbbi 50 év eseményeit azonban többnyire nem a gazdaságelméleti, hanem a gazdaságpolitikai történelem részének tekintik, miután a munkálatok egyértelműen kormányzati közreműködéssel történnek.

6.6. Az ökonometriai kutatások adatingenei

Bár mai szemmel nézve a közgazdaságtani alkalmazásban a statisztika és a matematika szinte elválaszthatatlan, egymást gyakran átfedő határterületet képez, az ökonometria megjelenése előtt ez korántsem volt így. A húszadik század harmincas éveitől sehoh sem ötvöződött a statisztika a matematika és a közgazdaságtan közös tudományává. Az ökonometria a matematikai közgazdaságtudomány és a statisztika egymásra találásából született. A 20. század elején az ökonometriai módszerek forradalmian új perspektívákat nyitottak meg a közgazdasági elemzések, kutatások technikájában.

Az ökonometria látványos fejlődését korábban sok körülmény akadályozta. Először is az adathiány. Nem könnyű megtalálni az elméleti közgazdasági fogalmaknak a jól mérhető megfelelőjét, sőt, sok esetben a fogalom meg sem figyelhető¹³⁸. Ebben a vonatkozásban talán a legnagyobb problémát a makrogazdasági összeredmény mérésének nehézségei okozták. Jelen disszertáció is éppen azt tárgyalja, hogy ezen a téren milyen előrehaladás történt a bruttó hazai termék és a bruttó nemzeti jövedelem fogalmának számszerűsítésével, illetve azt, hogy a makrogazdasági mérésnek milyen immanens korlátjait kell tudomásul vennünk. A statisztikai módszerek hiányosságai szintén a fejlődés akadályát képezték. A 19. században ismert módszerek legfeljebb egy-egy változó szabályosságának kimutatását, vagy két változó közti kapcsolat szorosságának mérését tették lehetővé. De korántsem voltak alkalmasak arra, hogy kimutassák a törvényszerűségeket összetett közgazdasági folyamatokból, jelenségekből.

A 20. század harmincas éveiben az ökonometria születése nem kapcsolható egyetlen közgazdasági iskolához sem. Kifejezetten nemzetközi színezetű volt az a csapat, amely 1931-ben Lausanne-ban megalapította az Ökonometriai Társaságot.

¹³⁸ A dolgozat témája éppen annak a tudományos megismerési folyamatnak a bemutatása, ahogyan a statisztikusok és a közgazdászok közösen megtalálták a módját a gazdaságelméleti fogalmak mérhetővé tételének.

Az első években statisztikai módszerek fejlesztése képezte a kutatások fő vonulatát, és ennek egyik káros mellékterméke lett, hogy egy átmeneti idő után a deduktív és az induktív módszerek hívei ismét szétváltak, és az ökonometria a statisztikai megközelítést képviselők eszköztára lett. A közgazdaságtan többi ágához való közeledés helyett az ökonometria inkább abba az irányba nyitott, hogy más tudományterületeken statisztikai módszereket alkalmazókkal vette fel a kapcsolatot. Különösen sok hasonlóságot mutathatunk ki biometria, a pszichometria és az ökonometria között. Mindhárom tömegjelenségek megfigyelésével foglalkozik sztochasztikus szemléletben. Mindhárom esetben a mérés és a folyamatokba való beavatkozás köré fogalmazták meg a kutatás során megválaszolandó kérdéseket.

Az ökonometria fejlődése két szakaszra osztható. A két szakaszt alapvetően az különbözteti meg egymástól, hogy a megfigyelendő jelenséget determinisztikusnak vagy valószínűségi jellegűnek tételezték-e fel. A korai ökonométerek (hasonlóan a korabeli közgazdászokhoz) hittek abban, hogy léteznek determinisztikus és állandó törvények a gazdasági magatartásokra vonatkozóan, és a közgazdasági kutatások feladata mindössze az, hogy kimutassák ezeket az összefüggéseket, kiszűrve a zavaró körülmények hatását. Ebben az esetben az empirikus megfigyelések, az ebből származó adatok az igaznak feltételezett függvények paramétereinek és konstansainak megmérésére szolgáltak. Az ökonometria érett korát az a váltás jellemzi, hogy a determinisztikus elméleti modellek helyett magukat az elméleti függvényeket is valószínűségi alapon kell értelmezni. Az új korszakot többnyire Haavelmo 1944-ben megjelent tanulmányától származtatják¹³⁹.

Rima szerint¹⁴⁰ Tinbergen már 1940-ben megfogalmazta, hogy az „ismeretlen változót” is figyelembe kell venni ahhoz, hogy megfoghassuk a gazdasági életre jellemző oksági kapcsolatok lényegét. Haavelmo adta meg az elméleti függvények és a gyakorlatban megfigyelhető tények közti eltérések tudományos, a valószínűségi elméletre épülő magyarázatát. A szimultán egyenletek becslési módszereinek kidolgozásával lehetővé tette a gazdaságban lévő kölcsönös összefüggések vizsgálatát. Ez egyedülálló lehetőséget teremtett a gazdasági tények és az elmélet közti szintézis megteremtésére.

Az ökonometriai módszereknek az utóbbi fél évszázadban tapasztalt elterjedése azonban nem következhetett volna be a közgazdasági kutatások intézményesülése nélkül. Ennek történelmi okaira a keynesi paradigmán alapuló állami gazdaságpolitika megjelenés kapcsán tér ki a disszertáció. A második világháborút követő időszakban a közgazdasági kutatások nagyipari jelleget öltöttek, amely magját olyan nagyméretű közgazdasági modellek építése alkotja, amelyek mikro- és makroszintű dinamikus összefüggéseket tesztelnek tényadatok alapján. Első ismert példa erre a Lawrence Klein által vezetett kutatócsoport tevékenysége.

¹³⁹ Haavelmo, T.(1944).

¹⁴⁰ Rima, I. (1995) 217.o.

Az érdekorodozói igények mellett a fejlődés másik meghatározó feltételét a számítástechnikai eszközök robbanásszerű elterjedése képezte. Az ötvenes évektől kezdve ez tette lehetővé a nagyméretű, szimultán összefüggéseket leíró modellek kidolgozását, a költségigények miatt kezdetben többnyire csak állami megrendelésekre. Az utóbbi időszakban a nagyteljesítményű személyi számítógépek és a kész adatbázisokhoz való hozzáférés „privatizálta” a nagyméretű gazdasági modellek kidolgozását.

A gazdaságpolitikai igények nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a közgazdasági kutatásokban előtérbe kerültek az előrejelzésekre alkalmas módszerek. Az előrejelzések iránti igény az USA-ban és Angliában valójában már az első világháború idején felmerült. A kutatások intézményesülésének történelmét mutatja, hogy az USA-ban például már az első világháború idején, 1916-ban létrehozták a Brookings Institutions-t és a National Industrial Conference Board-ot, a National Bureau of Economic Research-t 1920-ban. Angliában tulajdonképpen jóval későbbre tehető a gazdaságpolitikai jellegű kutatások intézményesülése. Csupán 1938-ban jött létre a National Institute of Economic and Social Research, az angol statisztikai hivatal 1941-es megalakulásáról a tanulmány következő fejezete tesz említést. A két világháború között az amerikai és európai tudósokból álló Cowles Foundation kifejezetten abból a célból jött létre, hogy forrásokat szerezzen a nagyméretű, ipari jellegű közgazdasági kutatások finanszírozásához. 1939-ben a háború kitörésével a Bizottság a Chicagói Egyetemre helyezte át a székhelyét.

A statisztikai fogalmak fejlődése szempontjából az ökonometriai módszerek dominanciáját hozó korszakváltás két szempontból meghatározó. Egyfelől ezért, mert az ökonometriai kutatások adatigényessége komoly ösztönzést adott a statisztikai szolgálatok fejlődésének. Hangsúlyozva azonban, hogy ebben a kutatások intézményesülése legalább olyan fontos szerepet töltött be, mint a tudományos kutatás eredményei. Másfelől azért érdemel figyelmet, mert így az elmélet és a megfigyelések közti diszkrépancia az eddigi kettő helyett három identifikációs problémára osztódott. Amennyiben a determinisztikus, és igaznak feltételezett elméleti modellt a megfigyelések nem igazolták vissza, akkor a hiba vagy a változóknak, vagy a felírt egyenletekben fordulhatott elő. Amennyiben viszont maga az elméleti függvény is csak valószínűségi alapon létezik, akkor felmerül annak szükségessége is, hogy magát az elmélet létét is igazolni, vagy cáfolni lehessen. Bár kétségtelen, hogy ezáltal az ökonometriai alkalmazásoknak, kutatásoknak jóval nagyobb tér nyílt, az is igaz, hogy az adatok minőségével szemben támasztott követelmények bizonyos értelemben háttérbe szorultak. Az is hozzájárult a modellezésben használt statisztikai adatok fogalmi minőségének leértékelődéséhez, hogy a modellek használhatóságát ma leginkább az előrejelző-képességük alapján ítélik meg. Tehát kevésbé fontos, hogy az adat mennyire releváns közgazdasági kategóriát fejez ki, sokkal fontosabb az, hogy használható-e valamilyen gazdasági jelenség előrejelzésére. Ebből következően például a modellezőkben kifejezett ellenérzést vált ki, ha a statisztikai adat a későbbiekben, pontosabb megfigyelések nyomán felülvizsgálatra szorul.

Pontosabban az ökonometriai elemzések csak bizonyos adatminőségi problémákra érzékenyek, másokra viszont jóval kevésbé. Az elméleti valószínűségi eloszlások igazolásához fontos, hogy a mintavétel homogén sokaságból történjen, az adatok homogenitása tehát fontos igény. Ez az igény különösen az idősorok elemzésekor jelentkezik, miután a statisztikai módszertani váltások gyakran megtörik az idősorokat. Kis túlzással fogalmazva viszont érdektelen az adatok közti strukturális konzisztencia. Nem lényeges például az, hogy a termelés fogalma tökéletes összhangban legyen a felhasználással, hiszen azok részleges mutatói között is lehet valószínűségi kapcsolat.

A statisztikák használata során gyakran megfeledkezünk arról, hogy a gazdaságstatisztikai adatok maguk sem elméletsemlegesek. Ahogy a dolgozat bizonyította, közkeletű gazdaságelméleti tételekre épülnek. Így ezek a tételek benne foglaltnak a megfigyelt adatokban. Ebből következően tulajdonképpen nem alkalmasak arra, hogy más elméletbe illeszkedő tételek létezését ezen adatok alapján igazolhassuk. Ezzel együtt egyre többen hangsúlyozzák azt a kritikát is, hogy az ökonometriai módszerek kevésbé alkalmazhatóak a való világot jellemző, a valószínűségi elméletekkel nem igazán kezelhető bizonytalanságok esetén. Vagyis a módszerek gyakran csak irreális posztulátumok mellett működnek.

A közgazdasági kutatások nagyüzemivé válása, és ennek kapcsán az a körülmény, hogy egyre bonyolultabb elemzési technikák kerülnek alkalmazásra, valamint intézményesült az ezt alátámasztó - és a közhiedelemmel szemben nem elméletsemleges - statisztikai rendszer, egyben akadályát jelenti egy új, a gyakorlatban újonnan felmerülő problémákra választ adó közgazdasági paradigma elterjedésének. Ahogy Deane (1997) megfogalmazza, „Végül is, ami a közgazdasági ideák forradalmához szükséges, az az, hogy meggyőzzük a konvencionálisan gondolkodó közgazdászokat arról, hogy egy új diszciplináris mátrix nemcsak megoldja az újonnan felmerült fontos problémákat, hanem a régebbieket is képes elegánsabban és hatásosabban kezelni, mint a jelenlegi mátrix. Az új eretnekségnek a gyakorlati kutatási eredmények imponáló tömegével kell igazolnia önmagát, mielőtt felszámolja a jelenleg uralkodó ortodoxiát. Talán felesleges ismételni, az utóbbiról viszont nyilvánvalóvá kell válnia annak, hogy nem tud megfelelő válaszokat adni az igazán fontos kérdésekre. Míg a neoklasszikus kutatási programok kemény magja szolgáltatja a kutatási technikákat, fogalmakat és elméleteket, a gyakorlati problémák széles körének megoldásához mikro- és makroszinten egyaránt, és míg az alapvető empirikus adatokat továbbra is ennek az elméletnek megfelelő formákban gyűjtik és rendszerezik, addig az egyetemi hallgatóknak nehéz lesz megtenni a szükséges „ugrást” egy alternatív makrogazdasági elmélethez, bármennyire is átérzik a problémaváltás szükségességét. Ami a hivatásos közgazdászokat illeti, nos, nekik jelentős érdekeik fűződnek ahhoz, hogy nehezen megszerzett szakmai ismereteikből, amelyeket az iskolában sajátítottak el, minél több érvényben maradjon. Mindez valószínűvé teszi, hogy az új paradigma inkább a különböző iskolák házasságán fog alapulni, mint valamelyik irányzat teljes elvetésén....Az is lehetséges, hogy fel kell hagyniuk az axiómák és a formális tételek kutatásával mindaddig, amíg azokat nem képesek empirikusan igazolható feltevésekre alapozni.”¹⁴¹

¹⁴¹ Deane, P. (1997) 262.o.

7. fejezet

A gazdaságpolitikai indíttatások

A gazdaságstatisztikai szolgálatok kialakulásában domináló szerepet játszott az állami gazdaságpolitika azon keresztül, hogy biztosította a rendszeres adatgyűjtés és adatközlés intézményi feltételeit. Az államnak mindig is szüksége volt arra, hogy ismeretei legyenek a gazdaságról. Kezdetben az állam megelégedett az alkalmi módon gyűjtött adatokkal. Változást hozott a merkantilizmus kora, ekkor merült fel először a gazdasági adatok gazdaságpolitikai célú, vagyis az állami akaratot alátámasztó felhasználásának lehetősége. Ezt követően egészen a 20. század második harmadáig – a világ fejlett részén – kevés jelentőséget tulajdonítottak a rendszeres állami gazdaságirányításnak. Az állam felhasználói igényeinek hiánya késleltette a gazdaságstatisztikák fejlődését. Az elmaradás különösen a makrogazdasági statisztikák terén érződött, az üzleti adatok iránti érdeklődés már a 19. században elindította például a ciklusok nyomonkövetéséhez szükséges konjunkturális mutatók fejlesztését. Csak a 20. század közepe tájára alakult ki az a környezet, amelyben az állam felvállalta a gazdaságról átfogó adatokat rendszeresen előállító gazdaságstatisztikai rendszerek működtetésének költségeit. A második világháború után a gazdaságstatisztikai módszertan összehangolásának terepe kinőtte a nemzeti kereteket. Azóta a világméretű - esetenként regionális - koordinációt a világgazdasági együttműködésért felelős nemzetközi szervezetek látják el.

7.1. Az alkalmi igényektől a merkantilizmus koráig

Bizonyosra vehető, hogy a statisztikai adatok gyűjtése eredendően gazdaságpolitikai céllal végzett állami tevékenységként jött létre. Nem a tudományos vizsgálódás szándéka ösztönözte, hanem meghatározott gazdaságpolitikai akarat végrehajtásához volt szükség információkra. Már az ókorban, a korai szervezett államokban felismerték, hogy az állami döntésekhez, elsősorban az államnak potenciálisan a rendelkezésére álló erőforrások megismeréséhez rendszerezett adatgyűjtésekre van szükség. A népesség számából következtek a hadra foghatók lehetséges számára, valamint az adófizetőkre és a behajtható adók összegére. A Bibliában is megtalálható a népszámlálásokra való utalás: „Ebben az időben történt, hogy Augustus császár rendeletet adott ki, hogy az egész földkerekséget írják össze. Ezt az első összeírást Cirinusz, Szíria helytartója bonyolította le. Mindenki elment a maga városába, hogy összeírják.” Lukács 2.1.¹⁴² A korai középkorból, 1086-ból ismerjük Hódító Vilmos által elrendelt összeírást, amely a népesség összetétele mellett a földterületek nagyságáról és értékéről is gyűjtött adatokat¹⁴³. Ami a magyarországi összeírásokat illeti, már Anjou Károly korából ismerjük, hogy 1336-tól a kapuk számát megfigyelték, miután minden kapu után külön állami adót kellett fizetni. A későbbiekben ismerjük a három részre szakadt ország idejéből fennmaradó censzusok eredményeit.¹⁴⁴

¹⁴² Biblia (1979) 1165. o.

¹⁴³ Németh, E. (2000)

¹⁴⁴ Dávid, Z. (2001)

Az első népszámlálások, eltérően a jelenleg szinte kizárólagos társadalompolitikai hasznosítástól, egészen a múlt század végéig kifejezetten gazdaságpolitikai célokat szolgáltak. Hasonlóképpen a mezőgazdasági összeírások is az adóalanyok összeírását, és kevésbé a mezőgazdasági viszonyok megismerését célozták¹⁴⁵. Minthogy azonban ezek az összeírások ritka, alkalmi jellegűek voltak, ezért az alkalmazott módszerek is esetlegesek voltak. A történelemből fennmaradó cenzusok vonatkozásában nem beszélhetünk valamilyen egységes statisztikai metodikáról.

Valamennyire is következetes központi gazdaságpolitika a merkantilizmus korában jelent meg. A merkantilizmus elnevezés Adam Smith-től származik, ő ezzel jellemezte a saját és az azt megelőző kor gazdaságpolitikáját. A merkantil jelző az olasz és a német nyelvből származik, rossz értelemben vett üzleti, rövidlátóan csak a maga hasznát néző szellemet jellemez. Smith szerint az ilyen gazdaságpolitikára a kereskedők vették rá a gazdasági kérdésekben teljesen járatlan uralkodókat. A merkantilizmusnak a statisztika történetben az ad különös jelentőséget, hogy első példáját adja az állami gazdaságpolitika statisztikai adatokkal való elemzésének. Minthogy a merkantilizmus erősen mikrogazdasági jellegű állami gazdaságpolitikát valósított meg, ezért a merkantilista gazdaságpolitika makrogazdasági statisztikai adatok iránti igényt valójában nem támasztott. A merkantilizmus korából származó adatok sokkal inkább üzemgazdasági szemléletű statisztikáknak tekinthetőek.

A merkantilista gazdaságpolitikához felhasznált statisztikák első nyomaival már a 14. századi Angliában találkozhatunk. 1381-ben II. Richárd uralkodása alatt létrehoztak egy vizsgálóbizottságot a kincstár pénzügyeinek vizsgálatára, ez olyan számvetést állított össze, amely megfelel a mai értelemben vett nemzetközi fizetési mérlegnek. Maga a gazdaságpolitika erősen protekcionista volt. Például az 1440-ben hozott rendelkezés értelmében a külföldi kereskedőknek az Angliába behozott áruk ellenértékéért angol árukat kell vásárolniuk. Ugyanakkor a külföldre utazó angol kereskedőknek a kivitt áruért kapott bevételek egy részét kézpénzben vissza kellett hozni az országba. Az 1651-ben hozott hajózási törvény – szintén a merkantilizmus jegyében - teljesen megtiltotta a külföldiek hajózási tevékenységét.

A merkantilizmus korában az állami fiskális politika célja közel sem egyezett meg azzal, amit a modern korban az állam feladatai közé szoktunk sorolni. Az adózást és más állami bevételek gyűjtését nem mint szükséges, de makrogazdasági szempontból káros tevékenységet kezelték, amelyek nélkülözhetetlenek az állami (közösségi) feladatok finanszírozásához, hanem a politika elsődlegesen az állami (uralkodói) bevételek növelésére törekedett, és ennek érdekében avatkozott be a gazdaság működésébe.

Az uralkodói hatalom megszilárdításához és ezzel együtt a gyakori hadviselés költségeinek fedezéséhez egyre növekvő bevételekre volt szükség. Adót legkönnyebben az ország nemesfém bevételeire lehet kivetni. Miután a felszínen úgy látszott, hogy a nemesfém bevételek az export fokozásával és az import korlátozásával növelhetőek, ezért az állami beavatkozás is elsősorban erre irányult.

¹⁴⁵ Más kérdés, hogy a mai történelmi kutatások számára ezek a dokumentumok milyen forrásanyagot szolgáltattak. A disszertáció 9. fejezetében bemutatott történelmi idősorok összeállításakor a 19. századot megelőző korokban nagyrészt a cenzusok fennmaradó forrásanyagait hasznosították.

Miután a nemesfém bevétel az export ellenértékeként jelent meg, ezért a fő beavatkozási formát az export ösztönzése, az import korlátozása (és adóztatása), az arany kivitelének tilalma képezte.

Az uralkodó gyakorlat vindikálta magának a jogot a termelő tevékenységekbe való közvetlen beavatkozásra. Ennek megfelelően a merkantilista állam szerepe nem a piac által ellátni nem képes feladatokra összpontosult, ahogyan az állam feladatát ma általánosan értelmezzük, hanem ellenkezőleg a tipikusan piaci tevékenységek – rövidlátó állami bevételek szerzése céljából való - korlátozására. A gazdasági etatizmusnak ez a formája annyiban kimondottan káros volt, hogy semmiféle racionális elképzelés nem alapozta meg arra nézve, hogy hosszabb távon milyen hatást fejtenek ki ezek a beavatkozások. Amint a kor közgazdászainak munkásságánál már volt róla szó, a kiemelkedő merkantilista közgazdászok valójában nem ezt a lényegében irracionális gazdaságpolitikát támogatták, hanem sokkal inkább észérveket kerestek a beavatkozások megszüntetése, vagy legalább mérséklése érdekében. Mindenesetre azt állíthatjuk, hogy a merkantilizmus semmiképpen nem tekinthető a mai értelemben vett állami gazdaságpolitika elődjének.

A merkantilizmussal közel egyidőben, már a 16. század óta egyre szélesebb körben terjedt el a statisztika és a gazdaságtörténet sajátos együttesének tekinthető leíró statisztika. Ezek a leírások részletes képet adtak egyes országok, régiók, földrészek politikai, jogi, földrajzi, néprajzi szokásairól, gyakran lexikális sorrendben, településenként. Ebből a korból számos gazdasági jellegű elemzést is ismerünk. Deane (1997) hivatkozik rá, hogy a 17.-18. században „a közgazdasági tárgyú értekezések és könyvek hatalmas áradata jelent meg. Például egy beszámoló arról szól, hogy Joseph Massie 2500 kötetes könyvtárat gyűjtött össze a kereskedelemről szóló értekezésekből és kéziratokból a 18. század közepére”¹⁴⁶ Ezek a leírások rengeteg statisztikai tényadatot tartalmaztak. Ezek azonban legfeljebb a köznyelvi értelemben nevezhetők statisztikáknak, hiszen hiányzott a következetes fogalmi, módszertani rendszerezés.

Magyarországon a leíró statisztika első kiemelkedő képviselői a 16. században Oláh Miklós esztergomi érsek, a 18. században Bél Mátyás evangélikus lelkész¹⁴⁷. Műveik részletesen bemutatják a korabeli Magyarország történetét, földrajzi, néprajzi sajátosságait, gazdagságának és szegénységének jellemzőit. Kevésbé foglalkoznak azzal, hogy valódi statisztikai adatokat közöljenek. A leíró statisztika legkiemelkedőbb magyar képviselőjének a 19. század első felében Fényes Elek tekinthető. Hitvallása tömören fejezi ki a statisztika lényegét: „Egész munkámban fő célom a részhajlatlanság volt: hogy hazámat úgy fesse le, mint az valódilag áll, nem pedig, mint állnia kellene.”¹⁴⁸ Munkásságának jelentőségét a kor jellegzetességeit leíró dokumentumok mellett az adta, hogy a magyar életviszonyok bemutatásával hozzájárult az önálló államiság, a nemzettudat felkeltéséhez.

¹⁴⁶ Deane, P. (1997) 33. o.

¹⁴⁷ Hivatkozik rá Dányi D. (1998) 23. o.

¹⁴⁸ idézi Köves, P. (1994) 112. o.

A statisztikai adatok és leírások ebben a korban tehát erősen politikai célzattal készültek. Ez a szemlélet igaz a merkantilizmusra, és a leíró statisztikára is. A merkantilizmus szolgáltatja az első történelmi példát a politikai gazdaságtan gyakorlati kötődésére is. A politikai gazdaságtan azon sajátos szerepét mutatja, hogy mindig égető gyakorlati kérdésekre keres elméleti választ. Abban a korban az uralkodói pénzigények jelentették a domináns igényt. Az állam gazdasági szerepvállalásával a bevételeit akarta fokozni. A merkantilista tapasztalatok azt is mutatják, hogy valamilyen válasz még a politikusok számára elfogadható időn belül mindig született. Az idő múlásával viszont többnyire az is kiderült, hogy a megoldás nem bizonyult időtállóknak.

A nagyjából 1550-tól kb. 1800-ig tartó időszakban a merkantilizmus sajátos formákat alakított ki az egyes európai nagyhatalmaknál. Lényegében ebben a korban kezdődött meg a nyugat-európai nagyhatalmi államok kiépülése. A merkantilista korban kiformalódó államalakulatok sok tekintetben még ma is éreztetik hatásukat az államigazgatás szervezeteiben, és ezen belül a hivatalos statisztikai szolgálatok rendszerében. A statisztikai szolgálatok mai szervezeti rendszerében nyomaiban felfedezhető a merkantilizmus korában létrejött államhatalmi szerkezet hatása: például Franciaországban az erősen centralizált államszervezet, vagy Németországban a viszonylag önálló entitásokból álló tartományi rendszer lényegesen eltérő lehetőségeket kínál ahhoz, hogyan és honnan lehet a makrogazdasági statisztikák adatforrásait előteremteni.

Angliában a korábbi arisztokrácia a belső háborúkban kihalt. Az új arisztokrácia részben a kereskedelemről szerezte vagyonát, vagy a kereskedők összeházasodtak a földbirtokos nemességgel. A vállalkozásokhoz való kötődés bizonyos gazdasági racionalizmust vitt az arisztokrácia gondolkodásába. Az 1688-89-es polgárháború után a kereskedők a parlamentben tovább erősítették a hatalmukat. A kereskedők és a velük összefonódó földesurak politikai befolyása tehát - Smith pejoratív állításaival szemben - racionális elemeket is érvényre juttatott a kor angol gazdaságpolitikájában. Ezt a felemás gondolkodást mutatja, hogy míg a gabonaimport tilalma – mai szemmel nézve – Anglia számára is hátrányos volt, addig a hajózás és a kereskedelem fejlesztésének segítése nagyban hozzájárult Anglia felemelkedéséhez. Az is jellemző a racionalitásra, hogy már 1693-ban formálisan is elválasztották a parlament által felügyelt államadósságot az uralkodó magánadósságától. Új adókat sem lehetett a parlament jóváhagyása nélkül bevezetni.

Franciaországban az abszolutizmust támogató gazdaságpolitika számos irracionális elemet tartalmazott. Fénykora XIV. Lajos uralkodása idejére tehető. XIV Lajos minisztere, Colbert nevével az egész korszakot szokták colbertizmusnak nevezni. Jellemző az egész korszakra az állami feladatok és funkciók privatizálása. Ilyen volt a bírói, kincstári tisztségek értékesítése, vagy az adóbérlők rendszere. Colbert nevéhez valójában nem a rendszer kiépítése fűződik, hanem tevékenységével bizonyos racionális reformok bevezetését akarta elérni.

A reformok célját elsősorban az állam gazdasági beavatkozásának csökkentése és a szabadkereskedelem erősítése képezte. Szándékaival azonban ő, és utódja Turgot egyaránt kudarcot vallott.

A spanyol állami gazdaságpolitika sikertelensége sokban hasonlított a francia rendszerre. Ezzel szemben Hollandia felemelkedését jórészt annak köszönheti, hogy ott az 1579-es Utrechti Unió valójában nem nemzetállamot hozott létre, hanem csupán védelmi szövetség volt. A gazdasági döntéseket a városokban a gazdag helyi kereskedők hozták, alapvetően racionális megfontolások alapján. A holland példa azt igazolja, hogy a regionális decentralizmus jobban segítette a gazdasági fejlődést, mint az - irracionális alapon szervezett - központi gazdaságpolitika.

Németország kivételnek számít abból a szempontból, hogy a szétforgácsolt német hercegségek korában a központi hatalom megszilárdítása több értelemben is pozitív vonásokat mutatott. Az államszervezési ismeretek elterjesztése érdekében a 18. században több német egyetemen államtudományi tanszék létesült. Különösen Poroszország mutatott jó példát az állami feladatok megszervezésében. Jellemző, hogy a porosz állam nem a magángazdaság piaci szervezésében jeleskedett, hanem a saját tulajdonában lévő termelőeszközök (földek, bányák) racionális működtetésére koncentrált. Becslések szerint ezek bevétele képezte az állami összbevétel nagyobbik hányadát¹⁴⁹.

7.2. A gazdaságpolitika adatigényeinek rendszeressé és rendezetté válása

A merkantilizmus követő korokban kettévált a gazdaságelméleti fejlődés és a gazdaságpolitikai gyakorlat. Illetve a fejlődést úgy is jellemezhetjük, hogy a piacgazdaság fejlődésével a gazdaságpolitika áttevődött az üzleti döntéshozatal szintjére, és így a gazdasági tények megismerése iránti igény is ezen a szinten artikulálódott. Az üzleti élet statisztikai adatigényeinek kielégítése céljából már a 19. század közepe óta jelentek meg gazdasági szaklapok, és bennük rendszeresen közlésre kerültek statisztikai adatok. Londonban az Economist 1843-tól kezdve jelenik meg, New Yorkban a Financial Chronicle 1865-ben indult¹⁵⁰.

A 19. század első felében Európa több országában felmerült az igény, hogy a közigazgatás céljaira az államigazgatáson belül is létrehozzanak önálló statisztikai szervezeteket. Franciaországban 1834-ben, Angliában 1836-ban, Skóciában 1854-ben, Írországból 1863-ban jött létre az államigazgatás részét képező statisztikai szervezet. Ezek elsősorban a népességi és más, a közigazgatás működéséhez szükséges adatok gyűjtésére és feldolgozására szakosodtak, nem tekintették kiemelt feladatuknak a gazdaságstatisztikai adatok gyűjtését és módszertani fejlesztését. Ezek a szervezetek nem vállalták fel, hogy centralizálták az államigazgatás más helyein rendelkezésre álló mindazon alapadatokat, amelyek a gazdasági mutatók adatforrását képezték, így a hivatalos statisztikai szolgálatok jellemzően többszörös formában kezdték meg működésüket.

¹⁴⁹ Cameron, R. (1998), 183. o.

¹⁵⁰ Hivatkozik rá Klein, J.L. (1995) 87-97. o.

Mindez nem segítette elő az átfogó makrogazdasági statisztikák fejlődéséhez szükséges adat- integrációt. Ebbe a sorba illeszkedik bele a magyar statisztika szolgálat kialakulása is.

A 19. században sorra alakultak a statisztikai tevékenységekkel foglalkozó tudományos társaságok. A statisztikai társaságok a kezdetektől fogva törekedtek arra, hogy a tudományos tevékenységet elhatárolják az államigazgatási célra gyűjtött információktól. Whewell a British Statistical Association elnöki székfoglalójában ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Olyan információk gyűjtése, amely az emberek szokásaival, számával és oktatásával vannak kapcsolatban, és amelyek szinte bizonyosan jogalkotási következményeket implicálnak, és alapvető politikai és erkölcsi megfontolásokat váltanak ki, azokat jobb lenne a kormányzatra hagyni és nem a statisztikai társaságra.”¹⁵¹ A Társaság tehát nem tekintette magát a hivatalos statisztikai feladatok letéteményesének, ennek ellenére a tevékenységét közpénzek finanszírozták. Már a kezdetektől fogva felmerült, hogy nemzetközi szinten is egyeztessék a statisztikai módszerek fejlesztését. Ezt jelzi, hogy már az 1840-es évek elejéről ismerünk olyan vizsgálatokat, amelyek a Brit Statisztikai Társaság és a Belga Statisztikai Bizottság által kidolgozott osztályozásokat hasonlították össze.

Az üzleti élet és a közigazgatás már mintegy száz éve rendszeresen használt statisztikai adatokat, amikor ennek igénye a makroszintű gazdaságpolitika részéről, a 20. század húszas-harmincas éveiben megfogalmazódott. Ezt, az elméleti megalapozottságú makroszintű gazdaságpolitika kialakulását valójában több körülmény egybeesése indította el. A szembeűnően jelentkező gazdasági problémák, elsősorban világgazdasági válság nyomán kialakult tartós munkanélküliség, majd a második világháborús hadigazdaság és az azt követő újjáépítés során a gazdaságszervezési feladatok alapvetően új kihívásokat támasztottak a kormányzattal szemben, a gazdasági helyzet alakulásával kapcsolatban vállalt felelősség tekintetében.

Bár a munkanélküliség problémája mindig is létezett, és ennek kezelésére Churchill az Egyesült Királyságban például már 1913-ban bevezette a munkanélküliség-biztosítási rendszert, majd ezt a világháború után 1918-ban megújították, ekkor még nem merült fel az az elvárás, hogy a munkanélküliség csökkentése az állam feladatát képezne¹⁵². Az igazi sokkot az 1929. őszi bekövetkezett tőzsdeválság váltotta ki, minek következtében az USA bruttó hazai terméke egy harmadával csökkent, és ezzel együtt a munkanélküliség 20 százalék fölé emelkedett. A jelenség nem bizonyult átmenetinek, ahogy azt a klasszikus tételek alapján várták. Tulajdonképpen egészen az 1939-ben felfutó háborús konjunktúra kibontakozásáig a munkanélküliségi ráta nem tudott visszaállni az 1929-es szintre. Ahogy a piacgazdaságok kilábalnak a recesszióból, akkor a hadigazdaság irányítása tette szükségessé az átfogó és folyamatos állami gazdaságszervező tevékenységet.

¹⁵¹ Idézi Henderson, J. (1995) 32-62. o.

¹⁵² A. C. Pigou már 1913-ban megjelentette a munkanélküliség jelenségéről írt művét, de ebben is még a beralakulás rugalmasabbá tétele mellett érvelt, csökkentve a bérek lefelé való ragadosságát, és nem vetette fel az állam szerepét a gazdasági ciklusok befolyásolásában.

Az új típusú kormányzati gazdaságpolitika megvalósításában hathatós közreműködött az elméleti közgazdászok széles tábora. Bár korábban is volt példa az elméleti közgazdászok gyakorlati tevékenységére, jellemzően a merkantilizmus korában¹⁵³, az akadémiai közgazdászok a történelem során többnyire távol tartották magukat a gyakorlati feladatoktól. A 20. század második harmadától a halmozódó - és morálisan és intellektuálisan is vonzó - feladatok megoldása olyan kihívást jelentett, hogy a professzionista közgazdászok tömegesen vállaltak részt a gyakorlati gazdaságpolitikai feladatok végzésében. „A háború alatt az akadémikus közgazdászok többsége bevonult a kormányzati hivatalokba, hogy mint közgazdász aktív részt vállaljon a háborús erőfeszítésekben... Békeidőben a közgazdászok szerepe a gazdaságpolitika formálásában szükségképpen csak a politikának alárendelt lehet, mivel a politikai célok multiplicitása (sokszor egymással szemben konfliktusos jellege) lehetetlenné teszi az értékítéletek adottnak tételezését. Háborús időkben viszont a győzelem mint cél minden mást háttérbe szorít, és a közgazdászok optimalizálás-technikája maximális teret kap. A közgazdászok aktív bevonása a háborús erőfeszítésekbe mind tekintélyük, mind gyakorlati tapasztalataik növekedését eredményezte, annak folyományaként, hogy elméleti képzettségüket valóságos problémák megoldására hasznosíthatták.”¹⁵⁴ „A háború alatti és az erősen ellenőrzött háború utáni időszak egy másik sajátossága volt a nemzetgazdasági aktivitás színvonalára, szerkezetére és növekedésére vonatkozó – keynesi makroökonómiai sémákba rendezett – statisztikai adatok példa nélkül álló mennyiségű feltartóztathatatlan áradata. A Központi Statisztikai Hivatal¹⁵⁵ 1941-ben állították fel a háborús kabinet keretében azzal a céllal, hogy kidolgozza a nemzeti jövedelem és kiadás számláknak a keynesi modell igényeit kielégítő rendszerét. Egy kis elit csapat, amely a miniszterelnökség statisztikai osztályát alkotta, az akkori hatalmi struktúra egyik kulcspontja volt. Ebből adódóan gyakorlatilag lehetetlen volt makroökonómiai elméleteket tesztelni, vagy jelentősebb empirikus kutatásokat végezni a keynesi elemzési kereteken kívül, mivel az aggregált adatok csak ebben a formában voltak elérhetőek. Ha semmi más, pusztán ez a tény biztosította, hogy a formális keynesi modell vált uralkodó ortodoxiává, amelyhez a normál makroökonómiai kutatásoknak igazodniuk kellett.”¹⁵⁶

Bár az előző idézet eredeti szövegekörnyezetében azt kívánta alátámasztani, hogy a 20. század közepén miért a keynesi modell vált szinte egyeduralmúvá a gazdaságelméletben, az eseményeknek más interpretáció is adható. Az idézetből az is kiolvasható, milyen körülményeknek tudható be a gazdaságstatisztikai adatgyűjtések intézményesülése. Ebből a szempontból a keynesi paradigmaváltás azért tekinthető meghatározónak, mert ennek általános érvényű elfogadásából következett, hogy nem elégséges a piac önszabályozó mechanizmusa, a gazdasági ciklusok szabályozásához szükség van az állam beavatkozására. Ebből következően az államnak ismernie kell mind a ciklusok lefolyását, mind a beavatkozások hatásmechanizmusát.

¹⁵³Az is közismert, hogy például Ricardo eredetileg tőzsdeügynökként gazdagodott meg, mielőtt gazdaságelméleti kérdésekkel kezdett foglalkozni.

¹⁵⁴ Deane (1997) 248. o.

¹⁵⁵ Az Egyesült Királyságról van szó.

¹⁵⁶ Deane (1997) 250. o.

Ez egyenesen elvezet az államilag finanszírozott gazdaságinformációs rendszerek szükségességéhez. A keynesi nézetek érvényessége kellő ideig tartotta magát ahhoz, hogy ösztönzést adjon a hivatalos statisztikai szolgálatok kiépítésének. Minthogy a keynesi gazdaságpolitika alapvetően fiskális eszközöket alkalmaz, a beavatkozások hatásmechanizmusának felmérésére viszonylag részletes strukturális és ugyanakkor a gazdasági folyamatokat teljeskörűen lefedő, összefüggő adatok kellettek a reálgazdaság működéséről. A nemzeti számlák rendszerét kifejezetten ezen igény kiszolgálására alkották meg.

A második világháborút követő években az újjáépítés és az újabb nemzetközi feszültségek éleződése viszonylag tartósan igényelte a rendszeres, és részletekbe menő kormányzati beavatkozásokat. Több fejlett európai országban a hatalmon lévő munkáspárti kormányok ideológiai beidegződésük alapján is pártolták az indikatív tervgazdálkodást. Az is igaz azonban, hogy amint a gazdasági problémák összetettebbé váltak, a későbbiekben úgy csökkent az akadémikus közgazdászoknak a háború alatt kivívott tekintélye. De eközben fokozódott a széleskörű társadalmi érdeklődés a közgazdasági jellegű problémák iránt. Ennek következtében, bár a háború alatt a kormányzati munkában közvetlenül résztvevő akadémikus közgazdászok közül a háborút követően többen visszatértek az egyetemekre, helyüket az alapos közgazdasági képzésben részesült új generáció foglalta el. Ezek érdeklődési körüknek megfelelően biztosították a közgazdasági kutatásokhoz szükséges erőforrásokat, köztük a statisztikai adatok rendszeres, minőségében egyre javuló tömegének előállítását és annak közzétételét.

A gazdaságpolitikai felhasználás igénye alapvető hatást gyakorolt a statisztikai mérés fejlődésére. Elsősorban azért, mert ettől kezdve a kormányzatok biztosították a statisztikai tevékenység anyagi és szakmai feltételeit. Emellett az sem elhanyagolható szempont, hogy a tömegtájékoztatásban megjelenő gazdaságpolitikai elemzések keltették fel a közvélemény figyelmét a statisztikai adatok iránt. Ragnar Frisch 1950-ben elhangzott előadásában egyenesen a demokrácia megőrzésének feltételét látta a statisztikában: „Ha egy demokratikus társadalomban azt a reményt tápláljuk, hogy a gazdasági és statisztikai kutatások eredményeit hatékonyan alkalmazhatjuk a jelen gazdasági problémáira, akkor meg kell keresni azokat az utakat és eszközöket, amelyek segítségével a legújabb és legkorszerűbb eredmények gyorsan népszerűsíthetők.... Így tanúi lehetünk a gazdasági kutatások és a gazdasági tények közötti valóságos versenyfutásnak. Nem túlzás, ha azt állítjuk, e versenyfutás tétje az élet vagy halál kérdése. Nagy csapás volna az emberek milliói számára, ha a gazdasági és társadalmi kutatások és azok eredményeinek alkalmazása nem győzedelmeskednék. Ha ez nem sikerül, akkor időről időre tanúi lehetünk a most felvázolt vagy ahhoz hasonló szörnyűségeknek. Ezek külső megnyilvánulásai kétségtelenül különbözőek lehetnek, minthogy nagymértékben alá vannak vetve az általános helyzetnek, ahol minden attól az irányítástól függ, amely mellett az elvont gazdasági elvek alkalmazása és a kutatás késében vannak a gazdasági tényekhez képest. Ha hagyjuk, hogy a dolgok ily módon kicsúszszanak a kezünk közül, a végső következmény – kétségtelenül – a totalitarizmus lesz. Ellenkezőleg, ha a gazdasági kutatások eredményeinek gyors hasznosítása kerül ki győztesen a versenyfutásból, remény van a demokrácia fennmaradására.”¹⁵⁷

¹⁵⁷ Frisch, R. (1974) 190-191. o.

Az ötvenes évek látványos gazdasági eredményeit kevésbé sikeres korszak követte. A hatvanas évek közepén felgyorsult az infláció, - az USA-ban az addig megszokott 1,5 százalékos szintről a hetvenes évek elejére 5-6 százalékra - , majd a nyolcvanas évek hosszú recessziója megingatta a fiskális politikába vetett bizalmat. A helyébe lépő új gazdaságpolitikai paradigma, a monetáris keresletszabályozás alkalmazásához részben más típusú statisztikai információk szükségesek. Minthogy a monetáris eszközökkel való beavatkozás kevésbé szelektív, mint a fiskális intézkedések, ezért mind a helyzetfelismeréshez, mind a beavatkozás hatásának leméréséhez tulajdonképpen elegendő néhány aggregált makrogazdasági változó értékének ismerete. A monetáris gazdaságpolitikát kevésbé érdeklik a reálgazdasági struktúra részletei. Ezzel szemben viszont a beavatkozás időzítése igen érzékeny kérdéssé vált, és ennek megfelelően megnőtt az érdeklődés a gyors, rövidtávú statisztikai mutatók iránt. Ez az igény azonban egy már kiépült, konszolidálódott statisztikai rendszerre épült rá, így nem helyettesítette, hanem kiegészítette az eddig rendszeresen gyűjtött statisztikákat. A statisztika gazdaságpolitikai kötődését mutatja, hogy az USA-ban sokáig lényegesen nagyobb hangsúlyt fordítottak a rövid távú üzleti ciklust jelző mutatószámokra, mint az elsősorban strukturális vizsgálatokra alkalmas nemzeti számlák kidolgozására. Jellemző például, hogy az USA statisztikai szolgálata csak az 1990-es évek közepén tért át az SNA nemzetközi szabványok alkalmazására.

A mai hivatalos statisztika szolgálat által előállított gazdasági információk gerincét tehát a fiskális és a monetáris politika igényeinek kettőse adja. Egyfelől vannak az éves részletes strukturális adatok, az ezeket integráló nemzeti számlák, másfelől a rövidtávú, gyors konjunktúramutatók. A kettő közti konzisztencia és átjárhatóság megteremtése a statisztikai szolgálat nagy kihívása.¹⁵⁸

7.3. A nemzetközi gazdasági szervezetek és a statisztika

A statisztikai szolgálatok kiépülése, és az adatközlések rendszeressé válása már kezdettől fogva felkeltette az érdeklődést az iránt, hogyan lehet az adatokat és az ezek alapját képező számítási módszertant nemzetközi szinten is összehasonlíthatóbbá tenni. Már említettük az angol és a belga osztályozási kísérletek egyeztetését a 19. század első felében. Később az 1885-ben alakult Nemzetközi Statisztikai Intézet is folytatott ilyen irányú koordináló tevékenységet. A statisztikusok nemzetközi együttműködése azonban kezdetben sokkal inkább a statisztikai kutatási eredmények cseréjét szolgálta, mint azt a törekvést, hogyan lehet magukat a statisztikai adatokat nemzetközi szinten összehasonlíthatóvá tenni. Ez utóbbi inkább az adatok felhasználóinak, mint az adatok előállítóinak az érdeke. Ezt a feladatot a gazdasági folyamatok nemzetközi koordinációjáért felelős nemzetközi szervezetek vállalták magukra.

¹⁵⁸ Részletesebben lásd Hüttl, A.-Pozsonyi, P. (2001)

Az 1919-es békeszerződés után létrehozott Népszövetség, bár alakulásakor elsősorban politikai célokat tűzött ki maga elé, utólag visszatekintve főleg a gazdasági és statisztikai szervezőmunkája maradt időtálló. A Gazdasági Szekció rendszeresen gyűjtött statisztikákat és foglalkozott módszertani harmonizációval is. A törekvések ellenére az 1928-ban a Népszövetség által szervezett nemzetközi konferencia mindössze azzal a nyilatkozattal zárult, hogy a nemzetközi összehasonlíthatóság fontos cél, különösen a fejlett statisztikai rendszert alkalmazó országok között. Nemzetközileg összehasonlítható makrogazdasági idősorokat a Népszövetség először 1939-ben a „World Economic Survey” kiadványban közölte, 26 országra az 1929 és 1938 közötti időszakokra. A 26 ország közel felére az adatok a hivatalos statisztikai szolgálatoktól származtak, a többi ország kutatóintézetek becsléseit közölte¹⁵⁹.

Ugyanebben az évben a Népszövetség keretében megalakult egy bizottság, amely a nemzeti jövedelem számítások módszertanának harmonizációját tűzte ki feladatul. Ebből az időből már ismertek kezdeményezések bizonyos statisztikai adatok nemzetközileg összehasonlíthatóvá tétele érdekében, így az ipari termelési index, a lakásstatisztikák, a külkereskedelmi forgalom adatai és a nemzetközi fizetési mérleg terén. Ezek azonban kevésbé kötődtek gazdaságelméleti alapokhoz. A világháború és a hadigazdaság által felfokozott érdeklődést példázza, hogy 1944-45-ben az USA, Kanada és az Egyesült Királyság szakértői között megkezdődött az egyeztetés a makrogazdasági mutatók módszertanának nemzetközi harmonizációja ügyében. Az 1945 decemberében az USA, Ausztrália és több európai ország részvételével megindított rendszeres koordinációt Richard Stone irányította. Az első jelentés 1947-ben látott napvilágot, amely 34 országra állított össze a nemzeti jövedelem és főbb összetevőinek (a folyó műveletek és a felhalmozás, a nemzetgazdasági szektorok szerint megkülönböztetve) adatait. Ez a munka elsősorban a meglévő nemzeti adatok utólagos egységesítését célozta, és nem azt a feladatot vállalta fel, hogy egyeztesse, hogy maguk az országok milyen - egységes - statisztikai módszereket alkalmazzanak.

A második világháború után, az újabb világháborúba tokoló konfliktusok elkerülése érdekében elementárisan merült fel az igény arra, hogy létrehozzanak a világgazdasági kapcsolatok erősítésére és ennek segítésére nemcsak politikai, hanem gazdasági téren is kompetens nemzetközi szervezeteket. Az első lépéseket már 1944 júliusában, a bretton woodsi egyezmény megkötésével megtették.¹⁶⁰ Meghatározó szerepet kapott a bretton woodsi tanácskozás gazdaságstatisztika nemzetközi fejlődésében azáltal, hogy létrehozta a Nemzetközi Valutaalapot, az IMF-t, amelynek fő feladata a nemzetközi pénzügyi rendszer figyelése.

¹⁵⁹ lásd SNA (1993)

¹⁶⁰ A cél elsősorban annak elkerülése volt, hogy megismétlődjön a nagy világgazdasági válságban tapasztalt pénzügyi káosz és ezzel a nemzetközi kereskedelem összeomlása. Az egyezmény értelmében az USA dollár vállalta a kulcsvaluta szerepét, és minden más (konvertibilis) valuta arányát a dollárhoz rögzítették. A dollár továbbra is átváltható maradt aranyra. A rendszer gyengéje, hogy míg az összes országnak megengedett volt, hogy az elvben fix árfolyamok ellenére esetenként leértékelye a nemzeti fizetőeszközét, addig ezt az USA nem tehetette meg. A rendszer 1971-ig maradt életben. Ettől kezdve az USA nem vállalta a dollár további felülértékeléséből származó hátrányokat, és beszüntette a dollár aranyra való átválthatóságát. Tulajdonképpen azóta beszélhetünk tisztán papírpénz alapú világgazdaságról.

Munkájuk elengedhetetlen részét képezi a tagországoktól a statisztikák gyűjtése és elemzése. Minthogy nemzetközi szinten csak az azonos módszerrel készülő statisztikák hasonlíthatók össze, az IMF alakulása óta foglalkozik statisztikai módszertani kérdésekkel. Az utóbbi években a nemzetközi szervezetek között kialakult statisztikai munkamegosztásban az IMF felelősségi körébe a pénzügyi statisztikák tartoznak, így a Nemzetközi Fizetési Mérleg (BoP)¹⁶¹ és a Kormányzati Pénzügyi Statisztikák (GFS)¹⁶². Az IMF tekintélyét főleg annak a felhatalmazásnak köszönheti, hogy jogosult kibocsátani egy speciális pénzügyi eszközt, az un. SDR¹⁶³-t, amely segít az eladósodott tagország átmeneti fizetési mérleg hiányának az áthidalására. Ennek igénybevételéhez viszont az IMF-t meg kell győzni arról, hogy a hiány valóban átmeneti, illetve arról, hogy a kormány megteszi a szükséges intézkedéseket a probléma megoldásához. A meggyőzés részét képezi, hogy bizonyítani lehessen a statisztikai rendszer megbízhatóságát és átláthatóságát. A másik bretton woodsi társintézmény, a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (Világbank) szintén az értékhordozó statisztikai felhasználók közé tartozik.

A Népszövetség utódának, az ENSZ-nek politikailag fontos, szakmailag azonban egyre csökkenő szerep jutott a statisztikai koordinációban. Minthogy az ENSZ tudhatja magáénak a legszélesebb tagországi kört, a módszertani ajánlások formálisan mindig is az ENSZ Statisztikai Bizottsága jóváhagyásával váltak világszintű etalonná. A nemzeti számlák módszertana is „formálisan” mindig az ENSZ égisze alatt került véglegesítésre. A nemzeti számlák módszertanának első változatát 1954-ban fogadták el, ennél jóval részletesebb útmutatót adott az 1968-ban elfogadott második változat. A statisztikai módszertanok nemzetközi fejlesztése igen időigényes feladat. Következik ez nemcsak a résztvevő országok egyre bővülő számából, de abból is, hogy a gazdasági jelenségek természetének változása, ezek gazdaságelméleti absztrakciója és a statisztikai megfigyelhetőség követelményei egyszerre tökéletesen sohasem teljesíthetőek. Ezt példázza, hogy miután több mint tíz éves intenzív egyeztetés eredményeképpen 1993-ban véglegesítésre került az SNA jelenleg érvényes változata, hiányosságai már a lezárása idején világossá váltak. Az ENSZ statisztikai szervezeteinek szerepe két egyéb téren is érdemleges: egyrészt a más nemzetközi szervezetek által nem lefedett országoktól gyűjt statisztikákat, és igyekszik ezeket is bevonni a nemzetközi együttműködésbe. Másfelől az ENSZ egyes szakosodott szervei a vonatkozó szakstatisztikák kidolgozásában töltenek be meghatározó szerepet. Ilyen kompetens intézmény a FAO¹⁶⁴ a mezőgazdasági statisztikák, a már a Népszövetség idején megalakult ILO¹⁶⁵ a munkaügyi statisztikák, az UNIDO¹⁶⁶ az iparstatisztikák, a WHO¹⁶⁷ az egészségügyi statisztikák vonatkozásában.

¹⁶¹ Balance of Payments Manual (1993)

¹⁶² Government Finance Statistics (2000)

¹⁶³ Special Drawing Rights

¹⁶⁴ Food and Agricultural Organisation

¹⁶⁵ International Labour Organisation

¹⁶⁶ Industrial Development Organisation

¹⁶⁷ World Health Organisation

Bár a korabeli felfogás szerint a marxi alapokra épülő anyagi termelés rendszere (MPS) az ENSZ Statisztikai Bizottsága által kidolgozott SNA rendszerrel egyenrangú nemzetközi ajánlás, a módszertan korlátjai egyre szembetűnőbbé váltak. A szűk termelés fogalom akadályozta a makrogazdasági adatok nemzetközi összehasonlíthatóságát, valamint azt is, hogy a nemzetgazdasági folyamatokról teljes áttekintést kaphassunk. Az is korlátozta az alkalmazását, hogy viszonylag későn, 1969-ben foglalták össze alternatív nemzetközi ajánlás formájában.

Az OECD eredetileg, mint a Marshall segély szétosztását segítő Európai Gazdasági Együttműködés Szervezete (OEEC) jött létre. Csak 1961-ben, az USA és Kanada (később Japán és Ausztrália) csatlakozását követően alakult át jelenlegi, a fejlett világ országait átfogó nemzetközi gazdasági szervezetté. Az OECD-nek sajátos szerepe van a gazdaságstatisztikai rendszer fejlesztésében és koordinálásában. Egyfelől miután viszonylag kevés és jól felkészült tagországról van szó, így ebben a körben érdemi lehetőség nyílik valódi szakmai kérdések egyeztetésekre. Másfelől az OECD nem szupranacionális szervezet, ezért állásfoglalásai a tagországok számára csak ajánlást jelentenek, és nem képeznek kötelező, sok esetben pénzügyi következményekkel is járó jogszabályt, mint akár az IMF és még sokkal hangsúlyozottabban az EU esetében.

A nemzetközi szervezetek – feladataik ellátása érdekében – igényelik és finanszírozzák a statisztikai módszerek nemzetközi szintű egységesítését. A gazdaságelméletek bizonyos érettségi foka tehát csak szükséges feltételt biztosított a gazdaságstatisztikák fogalmi tökéletesítéséhez. Ahhoz, hogy széles szakértői körben elfogadott konszenzus születhessen az elmélet és a mérhetőség gyakorlati megfontolásai között, az olykor hosszadalmas szakmai munka végzéséhez a felsorolt nemzetközi szervezetek hathatós támogatására is szükség van.

7.4. A gazdaságstatisztika szerepe az Európai Unióban

A dolgozat a továbbiakban bemutatja a gazdaságstatisztikának az Európai Unióban a Római Szerződéstől a Gazdasági és Monetáris Unióig tartó történelmi fejlődését. Végigvezeti, hogy az integráció különböző intenzitású szakaszai hogyan és mely statisztikák fogalmi egységesítését ösztönözték.

Az Európai Unió olyan politikai és gazdasági közösség, ahol bár az integrációt eredendően politikai szempontok motiválták, az integráció eddigi történelmében domináltak a gazdasági jellegű eredmények. A szakirodalom a regionális gazdasági társulások fejlődésében a gazdasági integráció öt fokozatát szokta elkülöníteni.

Ezek:

- szabadkereskedelmi övezet,
- vámunió,
- közös piac,
- egységes piac¹⁶⁸,
- pénzügyi unió.

A felsorolt formációk közül egyedül a szabadkereskedelmi társulás és a teljes gazdasági és pénzügyi unió jelent hosszabb távon is stabilan fenntartható együttműködést, a köztes formációk mind átmenetiek abban az értelemben, hogy az érdekek vagy az integráció fokozásának, vagy a széthúzás irányába mutatnak. Az EU már a Római Szerződésben deklarálta a közös piac megalakítását, lehetővé téve az áruk, a szolgáltatások, a munkaerő és a tőke szabad mozgását. Az egységes piac annyival lép túl ezen az integrációs szakaszon, hogy a jogi lehetőség biztosítása mellett gondoskodik a piac egységesítését akadályozó technikai és egyéb korlátok lebontásáról. Ezen a téren jelentős előrehaladás történt például a szabványosítás terén. Ugyanakkor az adóharmonizálás egységesítése kérdésében még lényeges elmaradások tapasztalhatók. Az EMU 1999. évi megalakulásával az országok egy csoportjára nézve megvalósult a pénzügyi integráció, míg a kívül maradtak lényegében hosszabb-rövidebb derogációt kaptak a pénzügyi unió kritériumainak teljesítésére.

A statisztikáknak az EU-ban több körülmény miatt is különleges szerepet tulajdonítanak. Már a kezdeti szakaszban erős készlet volt arra, hogy a statisztikákkal igazolják a piaci integráció sikerét, valamint ennek a gazdasági növekedést élénkítő hatását. Ahogy bővült az integráció hatóköre, úgy merült fel a szükségessége annak, hogy az integrációba bevont folyamatokat leíró statisztikák módszertanát is összehangolják. A politikai szinten jelentkező felhasználói igények mellett a statisztikus szakma maga is gerjesztette a statisztika fejlesztését. Az EU-ban meghatározó szerepet játszó, többnyire alapító tagországok hagyományosan erős statisztikai rendszert hoztak magukkal. A későbbiekben ez a színvonal normává vált a többi tagország számára is. Az erős statisztikai hagyományokat több tényező is formálta: a skandináv országokban a jóléti állam eszméjét támogató indikatív tervezési rendszer adatigénye, Franciaországban az erős központi államot kiszolgáló adminisztratív nyilvántartások, a Német Szövetségi Köztársaságban a márka védelmét szolgáló monetáris politika gazdaságinformációs igénye.

A piaci folyamatok egységesítése mellett az integráció erősödésével egyre inkább elkerülhetetlenné vált, hogy tagországok a makrogazdasági politikákat is összehangolják. Az egységes piac működtetéséhez többnyire elegendő a közös konzultációk és a fő gazdaságpolitikai irányvonalak egyeztetése, a pénzügyi unió viszont nem működik a gazdaságpolitikai – elsősorban a monetáris és fiskális – eszközök egységesítése nélkül. A gazdaságpolitikák egyre szorosabb összenövése szükségképpen magával hozza a gazdaságstatisztikák egyre újabb területekre kiterjedő szabványosítását.

¹⁶⁸ Szinonimaként szokták használni a belső piac és a gazdasági unió elnevezéseket is.

A nyolcvanas évek második felétől, a tagországok számának bővülése oda vezetett, hogy az egyhangúság elve alapján nem lehetett egyezsége jutni a legfontosabb pénzügyi kérdésekben. A politikai döntéseket ezért statisztikai köntösbe bújtatva, a közpénzek beszedését és elosztását bizonyos mutatószámokhoz, küszöbértékekhez kötötték. Ilyen alkalmazási terület a közösségi költségvetés finanszírozása, a regionális alapok elosztása, vagy az agrártámogatási rendszer. Ilyennek tekinthetők az EMU konvergencia kritériumai is. A dolgozat viszonylag részletesen ismerteti a közösségi gazdaságstatisztika fejlődésének történetét és ebből a jövőre levonható tanulságokat. Tekintettel arra, hogy az EU statisztikai rendszere világszinten is egyre inkább etalonná válik, ennek ismerete a közösségen kívül is kötelező „tananyagot” képez.

A szakmai közvélemény az utóbbi időszakban kezdi artikulálni azokat a kihívásokat és veszélyeket, amelyek a gazdaságstatisztikai fogalmak közösségi jogszabállyá való előrelépésével keletkeznek. Elméleti szempontból talán az jelenti a legnagyobb veszélyt, hogy a – jogszabály-módosítások hosszadalmas eljárásától való ódzkodás miatt - a fogalmak túlzottan megmerevednek, és nem követik a közgazdasági elméletek fejlődését.

Az utóbbi években tapasztalt érdeklődés a statisztika iránt nagymértékben az Európai Unióban betöltött szerepének tulajdonítható. Ez igaz az EU tagországokra is, bár ott ez a hullám már egy-két évtizeddel korábban tetőzött, és most inkább az a jellemző, hogy a korábbi fejlesztések fokozatosan a költségvetési restriktió áldozatává válnak. Úgy is mondhatjuk, hogy a statisztika – a mérési módszerek pontosításával - láthatóvá tette a költségvetési hiány eddig rejtett tételeit, és ez kikényszerítette a közpénzekkel való szigorúbb gazdálkodást. A statisztika így tehát a saját munkája áldozatává vált. Az EU-ban normává vált statisztika-felfogásnak ma talán nagyobb hatása van a közösségen kívül, mint belül. Az EU-n kívüli fejlett országok statisztikusai számára a módszerek fejlesztésében való lépéstartás jelent állandó kihívást. Ahogy a továbbiakban még visszatérünk rá, a gazdaságstatisztikai fogalmak fejlesztésében az EU a múltban - és valószínűleg a jelenben is - élenjáró szerepet tölt be. A legmarkánsabb hatás kétségkívül a csatlakozásra jelentkező országokban mutatkozik. Ezek az országok sokszerűen szembesültek a módszertani követelményekkel, hiszen a megelőző mintegy negyven évben a statisztikai módszereknek szinte kizárólag az adott ország érdekhordozói kívánalmait kellett figyelembe venni. Ez nem feltétlenül módszertani igénytelenséget jelentett, sok esetben igen bonyolult és részletes statisztikai adathalmazok kerültek összeállításra, de mindenképpen egyedi, nehezen átlátható módszerek alapján. A KGST keretein belül ugyan folyt módszertani egyeztetés, de a viták többnyire nem jutottak el az alkalmazás részletes körülményeinek az egyeztetéséig, és többnyire elmaradt az adaptálás. A közép- és kelet-európai országok számára szokatlan volt az az uniós megközelítés, hogy a módszertani fejlesztést hosszas és technikai szintig menő részletes szakértői viták előzik meg, a végül is elfogadott módszerek betartását viszont jogszabályi szinten követelik meg.

A szemléletváltást az is nehezítette, hogy az unión belül éppen a kilencvenes évek elejére érett be több módszertani előkészület, amelyeket a tagjelölt országoknak egyszerre kellett megtanulniuk, gyakran anélkül, hogy elsajátíthatták volna a kész szabályok mögött meghúzódó érveket és megfontolásokat. Nemcsak a statisztikusok számára volt merőben új feladat az uniós statisztikákkal való ismerkedés, de a közvélemény is sokáig hitetlenkedve fogadta a statisztikai rendszer fejlesztésében, annak segítésében való uniós ajánlkozásokat, és értetlenül állt az „acquis communautaire”-ben megjelenő statisztikai jogszabályok előtt. Az EU-ban a statisztikai jogszabályok döntő része a közösségi használatra készülő statisztikai fogalmakat definiálja. Úgy is mondhatjuk, hogy az EU-ban az elméletek, a statisztika és a történelem mellett a jog ismerete is a gazdaságelemzés részévé vált.

A statisztikai közösségi jogszabályok és a gazdaságelemlétek

Ahogy a korábbiakban már szó volt róla, a gazdaságelemlétek bizonyos érettsége előfeltételét képezte a statisztikai fogalomrendszer kikristályosodásának. Eddig körülbelül fél évszázados késéssel tudta követni a statisztikai fogalmak fejlődése a gazdaságelemléti fejlődést. Az EU-nak jelentős szerepe volt abban, hogy a késés csak ötven évig tartott. Az EU közreműködését jól bizonyítja a nemzeti számlák módszertanának szakaszos fejlesztése. Az 1954, majd 1968-ban jórészt az ENSZ égisze alatt kidolgozott módszertan alapján alkották meg az Európai Közösségekben a saját számlarendszerüket, az ESA79-et. A 68-as ENSZ és a 79-es számla rendszer között a fogalmi fejlődés kimutathatóan nagyobb, mint az azt 15 évvel követő világméretű ajánlás, az 1993-as SNA előrelépése az ESA79-hez képest. Az 1993-as SNA kézikönyv terjedelemben jóval bővebb, de koncepcionálisan jórészt követi az EU korábbi módszertanát. A folytonosság és a saját javaslatok érvényesítése érdekében az EU az 1993-as SNA kidolgozása közben kijelentette, hogy változtatás nélkül átveszi, a jogszabályi szintű kodifikálással. A kodifikálás során felmerült újabb elvi kérdések és az időközben az EU megalakulása kapcsán artikulálódott statisztikai elvárások következtében azonban visszavonták, pontosabban átértelmezték a szó szerinti átvételt. Még nem fejeződött be az a jogalkotási folyamat, amely különböző egyedi rendeletekkel szabályozza bizonyos részterületeken a Európai Unió nemzeti számla rendszerét¹⁶⁹. Egyre több statisztikusban megfogalmazódik az a fenntartás, vajon az EU jogalkotás hosszadalmas eljárása nem fogja-e hátráltatni az újonnan felmerülő gazdaságelemléti fogalmak további statisztikai adaptációját.

¹⁶⁹ Ilyen külön szabályozás létezik többek között a pénzközvetítés, mint termelő szolgáltatás értékelésére, a pénzügyi derivatívák elszámolására, a tulajdonos által lakott lakás-szolgáltatás értékének becslésére.

8. fejezet

A magyar statisztika szolgálat története a fogalmi fejlődés tükrében

A magyar statisztikai szolgálat kialakulásakor az élenjáró európai utat követte. A 19. század közepén, elsősorban a közigazgatás adatigényeinek kielégítése céljából, először az államigazgatáson belül, attól szervezetileg nem elkülönülve, majd abból leválva jött létre a Központi Statisztikai Hivatal. A magyar statisztikai szolgálat kezdetben erősen decentralizált formában működött, többnyire az államigazgatás más területein, államigazgatási eljárások során képződő adatok rendszerezésével foglalkozott. Tevékenysége során eredendően kevés figyelem jutott a mai értelemben vett gazdaságstatisztikai mutatók előállítására. A statisztikai módszertan fejlesztésének követelményei csak halványan jelennek meg a szolgálat működésére vonatkozó törvényekben, ezekre a törvények szövegéből csak közvetett utalások olvashatók ki. A 20. században a két világháború közti időszakban, az üzleti élet igényeinek való megfelelés céljából a gazdasági konjunktúramutatók széles skáláját közölte a Hivatal. Bár a 19. század közepe óta több-kevesebb rendszerességgel készültek a magyar gazdaságot elemző makrostatisztikai számítások, ezek azonban nem épültek be a KSH alapfeladatai közé. A második világháborút követően, amikor a fejlett világban gyors ütemben fejlődtek ki a gazdaságelméleti elvekre alapozott konzisztens gazdaságstatisztikai rendszerek, és kialakultak az adatok rendszeres előállítására alkalmas statisztikai szolgálatok, Magyarországon a szovjet mintájú gazdaságirányítás és az azt kiszolgáló statisztikai rendszer átvétele fékezte a statisztika fejlődését. A fejlődés fő irányától való elhajlás nemcsak a statisztikai fogalmak és adatgyűjtési módszerek fejlődését akadályozta, hanem azt is, hogy kiépülhessen a piacgazdasági folyamatok megfigyelésére alkalmas intézményi struktúra. Mindezek következtében, bár már az 1929. évi statisztikai törvény expozéjában is található hivatkozás arra, hogy a statisztikai szolgálat feladata, hogy biztos kiindulási alapját képezze „a termelésnek, az árnak, az értékesítésnek, jelesül az exportnak, importnak, a hitelnek, a kamatozásnak, a tőkegyűjtésnek, ipari és kereskedelmi viszonyainknak... megjavításának”¹⁷⁰, a feladat megoldása, a gazdaságstatisztika rendszerszerű működésének megszervezése jórészt a jelen kor feladata maradt.

8.1. A magyar statisztikai szolgálat kialakulásának körülményei

A disszertáció korábbi fejezetei több összefüggésben utaltak a népesség és adóösszeírások magyarországi történetére. Mint szó volt róla, ezek az igények azonban csak eseti jelleggel merültek fel, így annak igénye sem artikulálódott, hogy létre kellene hozni ezen felvételek szervezéséhez egy külön erre szakosodott intézményt. A 18. század folyamán egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a közigazgatás különböző területein az ügyek viteléhez egyre több tényadat ismeretére van szükség. Ebből a korból viszonylag sok, ma az árstatisztika, külkereskedelmi statisztika, adóstatisztika, iparstatisztika, mezőgazdasági statisztika tárgykörébe sorolt adatforrás maradt fenn.

¹⁷⁰ Dencz Ákos expozéja a Képviselőház 1929. február 1-i ülésén.

Főként a közigazgatás adatigénye, az adatforrások többcélú hasznosításának a megszervezése volt a mérvadó szempont akkor, amikor a 19. század közepén megteremtődtek a feltételei az államigazgatáson belül a statisztikai tevékenység elkülönülésének. Ekkorra érett meg az a felismerés, hogy „a magánstatisztikusok tevékenysége sem külföldön, sem belföldön sem elégíthette ki azokat az igényeket, amelyeket a múlt század negyvenes éveiben erőteljes fejlődésnek indult közgazdasági és közművelődési életünk megkívánt”.¹⁷¹

Európa sok más országához hasonlóan a magyar statisztikai szolgálat kiépülése is hosszabb időszakot ölelt fel. Önálló statisztikai szervezet működésére a 19. század folyamán akkor merült fel az igény, amikor az időnkénti népszámlálások és mezőgazdasági összeírások adatainak használata mellett elfogadást nyert az a felismerés, hogy az államigazgatáshoz ismétlődően szükség van társadalmi és gazdasági statisztikai adatokra. A Habsburg birodalomban többnyire az 1829. évet tekintik rendszeres állami statisztikai tevékenység kezdeti dátumának, ekkor született döntés arról, hogy „valamennyi igazgatási ág tényleges alapjai és eredményei összegyűjtessenek, helyes és világos beosztás szerint összeállítassanak, és évről évre a beállott változásokhoz képest helyesbítsenek, kibővítsenek és használhatókká tétessenek”.¹⁷² Az ezt követő évtizedben a statisztikai szolgálat a Központi Számvevőseni Igazgatóság keretei között működik, és 1840-ben állítják fel az önálló Közigazgatási Statisztikai Igazgatóságot¹⁷³.

A birodalom magyar tartományaiban is több kísérlet előzi meg a statisztikai szolgálat önállósulását. Az 1848-as forradalom idején a független magyar Belügyminisztérium keretében Fényes Elek vezetésével létrejön egy statisztikai részleg. A bukást követően tevékenysége megszakadt. Statisztikai tevékenység önállósodásának következő állomása 1860, amikor a Tudományos Akadémián, Csengery Antal javaslatára megalakul a Statisztikai Bizottság. A Bizottság az első tapasztalatok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a tudomány feladata az elemzés, az adatgyűjtés hatékonyan azonban kizárólag állami szervezésben valósítható meg. Az MTA 1863-ban kezdeményezte az önálló állami statisztikai szervezet felállítását, amelyre végül is a kiegyezést követően 1867-ben került sor. A Keleti Károly által felvázolt koncepció egy erősen decentralizált szervezet kiépítésére tett javaslatot. A decentralizálást két irányban is javasolta: egyrészt az államigazgatási szervezetek között, másrészt a megyei autonómián belül a regionális közigazgatási szervek és a központ között. A decentralizálás szükségességét az indokolta, hogy a korabeli szervezeti és technikai feltételek mellett az adatok begyűjtése igen időigényes feladatot képezett, ebben pedig nagy könnyebbséget jelentett az adatszolgáltatókhoz való közelség illetve az, hogy ha a statisztika az államigazgatáson belül egyébként is gyűjtött adatokat hasznosítja. A Központi Statisztikai Hivatal feladatát ebben a felállásban elsősorban a koordináció jelentette volna, valamint az adatoknak a kormányzaton belüli továbbítása, tudományos célú elemzése és a széles közvélemény tájékoztatása.

¹⁷¹ Dencz Ákos exozéja a Képviselőház 1929. február 1-i ülésén

¹⁷² Idézi Dányi, D. (1998) 28.o.

¹⁷³ Meg kell jegyezni, hogy 1850-ben a statisztikai tevékenységet ismét a számvevőség felügyelete alá helyezik, és tulajdonképpen csak 1884-ben jön létre a monarchia osztrák részében az önálló statisztikai szolgálat.

Végül, a kialakult munkamegosztásban az államigazgatási szervezetek nagyfokú önállóságot kaptak az adatok gyűjtésében, a regionális decentralizáció mindemellett csak részlegesen valósult meg. Csupán néhány helyen jöttek létre regionális hivatalok, így a fővárosban, Pozsonyban, Zágrábban és Fiumében.

A centralizálás-decentralizálás kérdése több összefüggésben is befolyásolta azt, milyen típusú tevékenységek kapnak prioritást a hivatalos statisztikai szolgálat munkáján belül. Keleti Károly eredeti koncepciójában vélhetően nagyobb szerep jutott volna a tudományos jellegű elemzési, rendszerzési tevékenységnek, így a gazdaságstatisztikai fogalmak fejlesztésének. A megvalósult gyakorlat szerint azonban

egyrészt a megyei közigazgatási szervezet (léte és így közreműködésének) hiánya miatt túl nagy feladat hárult a központi apparátusra a statisztikai adatok gyűjtésében, másrészt az adatgyűjtésben túlzott önállóságot tudott elérni az államigazgatási apparátus, az ennek koordinálására hivatott Statisztikai Tanács működése viszont formálissá degradálódott, így a statisztikai hasznosításra alkalmas adatok sok tekintetben eltérő fogalmakat és elszámolási szabályokat követtek.

Lényeges mértékben hozzájárult a magyar gazdaságstatisztikai kultúra fejlődéséhez a Gazdaságkutató Intézet megalakulása 1928-ban. Az intézet elsősorban az üzleti konjunktúrakutatással kapcsolatos adatgyűjtésekkel, elemzésekkel és adatközlésekkel foglalkozott. Egyre bővülő adatsorokat közöltek többek között a termelés, munkaerőpiac, külkereskedelmi forgalom, az árak, a pénzügyi helyzet, az államháztartás helyzetének rövid távú alakulásáról. A harmincas évek közepén már közel 200 mutatót publikáltak rendszeresen. Minthogy abban az időben nemzetközi szinten még nem történt meg a gazdaságstatisztikai fogalmak módszertani egységesítése, a magyar konjunktúraindexek is sokkal inkább a konjunktúra alakulásával kapcsolatba hozható jelenségek laza együttesét képezte, mint azt, amit ma a rövidtávú makrogazdasági folyamatok szokásos jelzőszámainak tekintünk. Abban a korban hiányzott a fogalmak azon elméleti alapja, amely összefüggő rendszerbe foglalta volna a mutatókat. A Gazdaságkutató Intézet kutatásaiból készültek a magyar nemzeti jövedelem 1924/25-1935/36 időszakára¹⁷⁴ vonatkozó számítások. Az első 10 évre vonatkozó számításokat az intézet egészen 1949-ig, megszűnéséig továbbvezette és közreadta.

Először a 20. század második felétől kezdve készültek rendszeres makrogazdasági számítások a hivatalos szolgálat tevékenységébe integrálva. 1950-ben „az államigazgatásban és a gazdasági irányításban végrehajtott átszervezések nyomán az újjászervezett Központi Statisztikai Hivatal feladatává vált a népgazdaság helyzetét és fejlődését összefoglalóan jellemző nemzetijövedelem-számítások elvégzése”¹⁷⁵. Ez a fejlődési út lényegében egybevágott a fejlett országokban tapasztalattal, az időzítés kérdésében a magyar statisztika nem maradt el az élenjáró gyakorlatától. A valódi problémát nem a számítások elkezdésének ideje, hanem az jelentette, hogy az állami tervutasításos gazdaság működése erősen deformálta a gazdaságstatisztikák egész rendszerét.

¹⁷⁴ A számítások periodicitása a költségvetési év kezdő és végpontjához igazodva tér el a naptári évtől.

¹⁷⁵ Árvay, J. (1973) 21. o.

„A szocialista országokban a nemzetgazdasági elszámolások rendszerét lényegében az 1950-es évek elején lényegében a Szovjetunióban akkor alkalmazott rendszer alapelveinek megfelelően alakították ki”¹⁷⁶. Eközben az kétségtelenül javította a számítások minőségét, hogy „a számítások statisztikai bázisát túlnyomó részben az akkor már társadalmi tulajdonban lévő vállalatok, szövetkezetek és intézmények központi előírások szerint szabályozott könyvelési nyilvántartásai, pontosabban az ezek alapján készített év végi beszámolók és zárszámadások képezték. Ezek a beszámolók a hozamokat és a termelési ráfordításokat „...a népgazdasági mérlegszámítások igényeinek figyelembevételével mutatták ki.”¹⁷⁷ A központi tervutasításos rendszerben kétségtelenül könnyebb olyan intézményi körülményeket teremteni, amelyben az adatszolgáltatók teljeskörű, naprakész és a makrogazdasági szemléletet közvetlenül tükröző alapadatokat közölnek. A valódi statisztikai munkát egyedül a háztartások megfigyelése adta. Az adatgyűjtést döntő mértékben a megyei szintre decentralizált igazgatósági hálózat végezte. Ez az intézményi felállás fennmaradt egészen az 1990-es évekig, és a tervgazdálkodás korában megszokottá vált működési mód több tekintetben még ma is érezteti a hatását.

A tervgazdálkodás korában az adatok nyilvánossága is sajátos értelmezést kapott. Az adatszolgáltatók (vállalatok) egyedi adatai nyilvánosnak minősültek, viszont számos, ma közérdekűnek tartott adat (nemzetközi fizetési mérleg, államháztartási hiány) államtitkot képezett. A nyilvánosság hiánya, illetve a nyilvános és nem nyilvános változatok párhuzamos létezése sokban hátráltatta a fogalmi módszertan fejlődését.

8.2. Gazdaságelméleti kritériumok megjelenése a magyar statisztika törvényi szabályozásában

A dolgozat egy sajátos szempontból foglalkozik a statisztikai törvényalkotással. Azt vizsgálja, hogy a törvényekben, illetve a parlamenti vitákban egyáltalán felmerült-e és ha igen, milyen hangsúlyt kapott az a követelmény, hogy a jogalkotás segítse a gazdaságstatisztika, mint tudományos tevékenység színvonalának fejlődését.

Magyarországon viszonylag hamar sor került a statisztikai szolgálat működésének törvényi szabályozására. Az első törvényt 1874-ben (XXV. trv.) fogadták el. Sem ez, sem az 1897. évi XXXV. törvény nem tért ki a statisztika minőségének kérdésére. Mindössze az 1974-ben létrehozott statisztikai tanácsra vonatkozó utalásból lehet arra következtetni, hogy ennek feladatává tették - az államigazgatási koordináció mellett - a statisztika szakszerűségének felügyeletét. A tanács csak formálisan töltötte be feladatát, ezért az 1897-es törvény megszüntette. Először az 1929. évi XIX. törvényben található utalás arra (2.§), hogy „valamennyi állami és önkormányzati hatóság és hivatal, valamint törvény által alkotott testület és intézmény által közvetlenül vagy közvetve végzett s nem belső igazgatási célú vagy nem helyi jelentőségű statisztikai tevékenység a szakszerűség, egyöntetűség és gazdaságosság, valamint a tudományos és gyakorlati szempontok összehangzatos érvényesülésének biztosítása érdekében központi irányítás és felügyelet alatt áll.”

¹⁷⁶ Árvay, J. (1973) 21. o

¹⁷⁷ Árvay, J. (1973) 22. o

A törvény indoklásának szövegében megjelennek a Központi Statisztikai Hivatal mellé rendelt, újjáélesztett Országos Statisztikai Tanács szerepére vonatkozó elvárások. „A Tanács összetétele révén a statisztikai szolgálat állandó tudományos ellenőrzés alá is kerül, és egyben lehetővé válik a gyakorlati szempontok fokozottabb érvényesítése.” Az 1929-es törvényjavaslat képviselőházi vitájában elhangzott megjegyzésekből lehet következtetni a Statisztikai Tanács iránt támasztott elvárások változására. „Hivatása ugyanis az volt (1874-ben megj.), hogy felkeltse a közönség körében a statisztika iránti érdeklődést, ami szerencsésen sikerült is. A közöny megszűnt, a közönség maga önként szegődött a Statisztikai Hivatal munkatársává, úgyhogy a Tanács rövidesen már túl is élte magát, ennél fogva az 1897. évi második alaptörvény meg is szüntette.” A Statisztikai Tanács működésének megítélésére vonatkozóan bizonyos mértékű nézetkülönbség fedezhető fel az előadói beszéd és a törvény részletes indoklásában megfogalmazottak között (8.§) „Már az 1874. XXV. törvénycikk létesített a Központi Statisztikai Hivatal mellé rendelt Országos Statisztikai Tanácsot. A statisztika ügyének akkori kezdetleges állapota és részben az érdeklődés hiánya miatt a Tanács érdemlegesen nem vitte előre a statisztika ügyét, és az 1897. évi törvénnyel formailag is megszűnt.”

Az 1929-es törvényjavaslat képviselőházi tárgyalása során több hozzászóló kitért a statisztikai tevékenysége iránt támasztott tudományos követelményekre. Az előadó (**Dencz Ákos**) a magyar statisztika hagyományaira való hivatkozással vezeti be a beszédét. „Hazánkban és a legtöbb európai államban jóval nagyobb múltja van a magán-statisztikai kutatásnak, mint a hivatalos statisztikának. Egyes kiváló férfiak már a XVI. századtól kezdve foglalkoztak ... a közállapot statisztikai rögzítésével és leírásával...A magánstatisztikusok tevékenysége sem külföldön, természetesen belföldön sem elégítette ki azokat az igényeket, amelyeket a múlt század negyvenes éveiben erőteljes fejlődésnek indult közgazdasági és közművelődési életünk megkívánt, ezért tehát már az akkori, bár kezdetleges szakirodalom, azonkívül pedig a karok és a rendek is mind sűrűbben hangoztatták egy különálló statisztikai osztály szervezését. Ez 1848-ban be is következett... A Magyar Tudományos Akadémia 1860-ban megszervezi statisztikai bizottságát és így a szakférfiak közreműködésével előkészítette a későbbi fejlődés talaját.”

A Statisztikai Tanács újjáélesztését a törvény azzal indokolja, hogy az új elképzelés szerint annak elsődleges célja, hogy ösztönözze a tudományos szempontoknak a statisztika készítésben való érvényesítését. A kontinuitást hangsúlyozza „a statisztikai tudomány is fokozatosan fejlődött, e tudományoknak igen kiválóan képzett elméleti és gyakorlati szakférfiak támadtak, akiknek a munkásságát a közélet sokáig nem nélkülözhetette. Ezért történt tehát, hogy minden fontosabb hivatalos statisztikai munkát egybeállításánál a központi hivatal az érintett szakférfiakat mindenkor meghívta, tanácsukat meghallgatta; munkássága mellett tehát mindig ott találtuk ezt a tanácsadó, véleményező szakférfiakból álló ankétot. Ez a javaslat nagyon helyesen még megnöveli, illetőleg a tanácsba még bevonja azokat a kiváló szakférfiakat is, akiknek a bevonása tehát biztosítani fogja a hivatalos statisztikai szolgálat helyességét és törvényes fejlődését.”

Az 1929-ben feltámasztott Statisztikai Tanácsnak tehát tudományos tanácsadói szerepet szántak. Az elvárások igazolódásáról nincsenek nyilvánosan hozzáférhető dokumentumok. 1993-ban, a Statisztikai Tanács harmadik újraszervezése, bár az 1929-es eredetre hivatkozik, a Tanács feladatát mégis eltérően értelmezi. Az 1993-as 4543. számú törvényjavaslat 7.§ szerint: „a hivatalos statisztikai szolgálat működésének, munkája összehangolásának elősegítése, a társadalmi érdekek képviselőiténak érvényre juttatására és az országos statisztikai adatgyűjtési program tervezeténak véleményezésére a KSH elnökének szakmai tanácsadó, véleményező szerveként Országos Statisztikai Tanács (a továbbiakban: OST) működik.” Tehát a törvény szövegezésében, és a gyakorlatban még inkább a Tanácsnak azt a feladatot szánják, hogy segítse a szolgálaton belüli koordinációt, valamint a felhasználói érdekek érvényesítését. Amennyiben az OST tagjainak az a feladata, hogy érvényesítsék az általuk képviselt felhasználói réteg szempontjait, akkor ebben az interpretációban a tudományos élet képviselői sem a statisztika tudományt, hanem a statisztikai adatok tudományos célú felhasználásának szempontjait közvetítik. Vagyis azt, hogy készüljenek és a kutatók számára hozzáférhetőek legyenek a tudományos kutatás számára fontos adatok, de olyan felhatalmazást nem ad a törvény, hogy a tudomány képviselői felügyelhetnék a statisztikai adatok minőségét, és ennek részeként azt, a statisztikai adatok mennyire adekvát módon fejezik ki a mögöttes elméleti fogalmakat. Egyébként, kifejezett minőségi követelményeket a hivatalos statisztikával szemben nem fogalmaz meg egyik törvény sem.

8.3. Makrogazdasági statisztikák a magyar gazdaságról

A közgazdasági elemzések által indukált statisztika története Magyarországon a 19. század közepéig nyúlik vissza. **Kautz Gyula** 1855-ben megjelent munkájában az osztrák birodalom egészének nemzeti vagyonára készített becslést¹⁷⁸. Mai értelemben a becslés tulajdonképpen nem a nemzeti vagyonra, hanem a reáleszközök állományára vonatkozott. A számítás ugyanis nem foglalkozik az osztrák birodalom külfölddel kapcsolatos pénzügyi elszámolásaival, a külföldre adott hitelekkel, illetve külföldiekkel szemben fennálló tartozásokkal. A makroszámítások mérlegazonosságára szerint az eszközök összértéke viszont csak abban az esetben egyezik a vagyonnal, ha nem áll fenn másokkal szemben tartozás. Ennek részét képezi mind a mai értelemben vett államadósság, mind a magánszektorok külföldi hitelei és kölcsönei. Az abszolút monarchiák korában sajátos módszertani kérdést jelent, hogy az államadósság nem választható el az uralkodó által felvett adósságtól. Az elemzés nem tér ki arra, hogy a korabeli osztrák birodalomban a Habsburg dinasztia vagyona (és tartozásai) mennyiben váltak el a birodalom vagyonától és tartozásaitól¹⁷⁹. Kautz számításai is követték a korábbi történelmi korokból ismert makrogazdasági statisztikák azon sajátosságait, hogy a leírások nem a keletkezett jövedelmet (vagy a termelés szintjét), hanem a vagyoni állapotot becsülik meg. Minthogy abban a korban a piaci csere a létrehozott javak csupán kis részére terjedt ki, így valódi piaci árakról is csak a külkereskedelemben kerülő javak esetén beszélhetünk. A reáljavak becslése így vélhetően inkább a naturáliák, mint az értékek számbavételére épült. Másfelől az is igaz, hogy a vagyoni állapot sok tekintetben relevánsabb mutatója a jólétnek, mint a megtermelt jövedelem összege.

¹⁷⁸ Lásd Árvay, J. (1992)

¹⁷⁹ Amint már szó volt róla, Angliában ez szétválás a 17. század végén valósult meg.

A 19. század közepének gazdasági arányaira jellemző, hogy az osztrák birodalom vagyonának mintegy 60 százalékát a mezőgazdasági területek és a telkek tették ki, 25 százalék körül volt az épületek és azok berendezéseinek értékaránya, mindössze 15 százalékot tett ki az állatállomány, valamint az összes többi ágazat (ipar, kereskedelem, közlekedés stb.) berendezéseinek és készletének aránya, beleszámítva az ércpénzkészletet.

A századforduló környékén **Fellner Frigyes** kutatásaiban a jólét mérésével foglalkozott. Ő is a nemzeti vagyont tekintette a jólét legalkalmasabb mutatójának. Kutatásainak első eredményeit a Nemzetközi Statisztikai Intézet 1901. évi budapesti ülésén ismertette. Ő már a nemzeti vagyon fogalmát a mai értelemben használja, tehát figyelembe veszi a külfölddel szembeni hitel-adós kapcsolatokat is. Számításba vette nemcsak az emberi munkával előállított összes vagyontárgyat, tehát a műkincseket és a felhalmozott könyvállomány becsült értékét, hanem a föld és a bányák értékére is készített becslést. Az 1930-ra készített becslései a múlt század közepéhez képest a gazdaság szerkezetének érdemi átalakulását mutatják. Nőtt az „ingóságok”, ezen belül vélhetően a termelő berendezések és készletek aránya, ezek összesen mintegy 39 százalékát tették ki a nemzeti vagyonnak. 1 százalék volt a külfölddel szembeni követelések aránya. Érdekesség, hogy ebben az időben Magyarországnak külföldi adóssága nem volt. A fennmaradó 60 százalék több mint felét a föld értéke adta, 28 százalék körülire tehető az épületek és bányák értéke¹⁸⁰.

Fellner Frigyes a nemzeti vagyon, mint állomány számbavétele mellett foglalkozott a nemzeti jövedelem, mint keletkezett új érték meghatározásával is. A nemzeti jövedelem számításai az 1900-1930. közötti időszakra, a periódus egyes kiemelt éveire vonatkoznak. Felfogása szerint a nemzeti jövedelem a gazdasági javak termelése nyomán az ország „rendelkezésére álló jövedelme”. Ez a megközelítés két tételben tér el a nemzeti jövedelem mai értelmezésétől. A lényegesebb kérdés az, hogy a személyes szolgáltatásokat (pl. személyszállítás, vendéglátás) ő nem tekinti értékalkotónak, legalább is nem a nemzet egésze szintjén. Bár ezeket koncepcionális érvek alapján zárja ki, ezáltal kétségtelenül leegyszerűsíti a számítási feladatot. „Nézetünk szerint a személyes szolgáltatásokból származó jövedelmek nem elemei a nemzeti jövedelemnek. Csak magángazdasági szempontból tekinthetők jövedelemnek, mint ilyenek adó tárgyai, de nem gyarapítják közvetlenül a nemzeti jövedelmet, annak méretére befolyást nem gyakorolnak.”¹⁸¹

Értelmezése még egy másik ponton sem felel meg a nemzeti jövedelem jelenlegi fogalmának. Ő ugyanis a nemzet rendelkezésére álló, végső jövedelmet veszi számba, nem az ún. elsődleges jövedelmet, amely a termelésben résztvevő termelési tényezők osztozkodása után alakul ki. Egyszerűbben fogalmazva, ma nem számítjuk bele a nemzeti jövedelembe a külföldről kapott és külföldre adott segélyek és más viszonzatlan átutalások egyenlegét.

¹⁸⁰ Lásd Árvay, J. (1992)

¹⁸¹ idézi Árvay, J. (1992) 7.o.

A különbség inkább elvi, mint gyakorlati jelentőségű. 1930-ra a nemzeti jövedelem következő százalékos megoszlását becsüli:

Mezőgazdaság	46,75
Bányászat és kohászat	2,68
Ipar	37,12
Kereskedelem, szállítás	11,89
Külföldről jövő jövedelmek	1,56

Fellner kutatásai nyomán a Magyar Központi Statisztikai Hivatal ugyan munkatervébe vette a nemzeti jövedelem rendszeres számítását, és 1932-34-re Szigeti Gyula készített számításokat, de a makrogazdasági statisztikák készítése abban a korban nem illeszkedett be a statisztikai szolgálat rendszeres tevékenységei közé.

Matolcsy Mátyás és Varga István a magyar nemzeti jövedelem alakulásáról idősort állított össze¹⁸². Az első 11 éves adatsort az 1924-1935 közötti évekre közölték. Minthogy abban a korban nem volt egységes módszertan, a különböző szerzők számításai nehezen hasonlíthatók össze. Mi sem bizonyítja jobban, hogy ebben a korban a statisztikai elemzések egyedi kutatások eredményei voltak, mint az a körülmény, hogy a publikációkban többnyire hosszabb teret szenteltek az alkalmazott fogalmak magyarázatának, mint a tartalmi elemzésnek. Matolcsy és Varga a nemzeti jövedelmet két értelemben fogalmazták meg, a szélesebb értelmezésbe beletartozott a háztartási munka becsült értéke is. Ugyanakkor kihagyták a közszolgáltatásokat, például a honvédelem, a közoktatás hozzájárulását, mivel szerintük ezek csupán a termelés jelenlegi színvonalának fenntartását biztosítják, de nem értéknövelő tényezők. Az általuk használt felfogás kétségtelenül közelebb volt a korszerű értékelmélethez, mint a Fellner féle, az anyagi termelésre korlátozott értékfogalom.

A munkájuk alapján viszonylag részletes és megbízható adatokkal rendelkezünk a két világháború közötti magyar makrogazdasági fejlődésről, és a részletes módszertani eligazítások azt is lehetővé teszik, hogy az adatokat a jelenleg érvényes statisztikai módszertanhoz igazíthassuk. A történelmi idősorok homogenizálásának kérdésével a disszertáció 9. fejezete foglalkozik. Most csak a háztartási munka elszámolásának néhány kérdésére tér ki, ezzel illusztrálva azt, milyen nemzetgazdaság-történeti forrásértéket tulajdoníthatunk a hivatkozott tanulmánynak.

¹⁸² Matolcsy, M.- Varga, I. (1938)

A háztartási munka aránya a nemzeti jövedelemben

	%	
	ÉRTÉKBEN	VOLUMENBEN
1924/25	12,1	12,5
1925/26	11,3	10,9
1926/27	12,5	11,0
1927/28	10,6	10,8
1928/29	9,4	10,1
1929/30	9,7	10,2
1930/31	9,5	10,6
1930/32	9,8	11,3
1932/33	8,1	11,5
1933/34	6,8	10,4
1934/35	6,5	10,3
1935/36	6,3	9,6
1936/37	5,9	8,8

A háztartási munka elszámolásával kapcsolatban mint az arányok, mint a dinamika érdemleges ismeretet közöl a korabeli értékviszonyokról. Ahogy a termelés fogalmi kérdéseinek tárgyalásakor a dolgozat említette, a mai elemzések a GDP fele körüli értékre becsülik a „kihagyott” háztartási tevékenységek értékét. Ehhez képet igen szerénynek tűnik a Matolcsy-Varga által számított 10 százalékos arány. Ráadásul ennek részesedése a vizsgált tíz éves periódusban folyamatosan csökkent, miközben a háztartási munka „ára” (bére) a korszakot jellemző általános deflációt meghaladó mértékben esett vissza.

A kérdésnek különös jelentőségét ad, hogy a szakmai közvéleményben egyöntetűen az a meggyőződés alakult ki, a 20. század második felében a háztartási tevékenységek leválása, társadalmilag szervezetté válása jelentette a statisztika által kimutatott fejlődés egyik fontos összetevőjét. Ebből az is következik, hogy a statisztika által kimutatott, ennek betudható fejlődés csupán vizuális, hiszen a tevékenységek hasznossága nem nő, csak más formában, a piacon realizálódik. Amennyiben elfogadjuk, hogy a 20. század első felében tényleg csak 10 százalékra tehető Magyarországon a háztartási munka aránya, akkor vélelmezhető, hogy a háztartási munka leválásával együtt annak termelékenysége is nőtt, vagyis a közfelfogással ellentétben ezen a téren a 20. század második felében nemcsak vizuális, hanem tényleges fejlődés ment végbe. Vagyis az a körülmény, hogy általánossá vált például az óvodai, vagy a szociális ellátás, ténylegesen megnövelte ezen szolgáltatások termelékenységét szemben azzal, ahogy ezeket korábban a családok maguk látták el.

A magyar tudománytörténet sajátossága, hogy míg a magyar statisztikusok nemzetközi hírnévre tettek szert, ennek hatása nem érződött a közgazdasági kutatások korabeli fejlődésében. Heller Farkas - a közgazdász felhasználók szemléletét meghatározó módon formáló – Közgazdaságtan című művében meglehetősen kevés figyelmet szentel a mérés közgazdaságtanban betöltött szerepének. Mindössze a bevezetés egyetlen pontja foglalkozik a közgazdasági törvényszerűségek jellegével, és ezen belül a sztochasztikus kapcsolatokkal.

A statisztika kifejezés két helyen fordul elő. „A korrelációs módszer igen nagy haladást jelent a közgazdasági törvényszerűségek felkutatásában. Amióta a statisztikai felvételek kellő alapot szolgáltatnak, ez új módszerrel, kivált a piac törvényszerűseibe, sok irányban sikerült bevilágítani.” „A korrelációs módszerrel a statisztikának a közgazdasági kutatásban való jelentősége emelkedett. A statisztika ugyanis a tömegmegfigyelés eszköze, a gazdasági történés jelenségeinek számszerű megállapítása. Kellő gonddal készült statisztika a gazdasági folyamatok adatait szolgáltatja, amelyek céltudatos felhasználása persze nagy körültekintést kíván, mert az ún. idősorokat, vagyis a különböző időközökben rögzített adatsorokat meg kell tisztítanunk mindattól, ami vizsgálatunk szempontjából figyelmen kívül hagyandó.”¹⁸³

A második világháború után a térség többi országához hasonlóan a magyar statisztika is sok tekintetben alkalmazkodott a szovjet statisztikai módszertanhoz. A hivatalos statisztika elsődleges céljává a központi tervezés adatigényének kielégítése vált. Ez az igény több területen ösztönözte a statisztika fejlesztését, így például a háztartások jövedelmének és fogyasztásának rendszeres felmérésében, vagy – a régebbi elnevezéssel az ágazati kapcsolatok mérlegének – ma inkább input-output, vagy forrás–felhasználás tábláknak nevezett statisztikák területén. A marxista értékelmélet átvétele a közgazdaság-elméletben és ennek adaptálása a statisztikai rendszerre azonban hosszú időre eltérítette a magyar statisztikát a nemzetközi fejlődés fő áramlatától. A legerősebb visszahúzó erőt az jelentette, hogy a marxi felfogást adaptálása leszűkítette az értékalkotó tevékenységek körét, azt csak az anyagi javak előállítására korlátozta. Ez akadályozta a gazdaságstatisztika fejlődését, miután az elhanyagolta a szolgáltatások döntő, nem közvetlenül az anyagi termeléshez kapcsolódó részének megfigyelését. Konceptcionálisan jóval nagyobb gátat képezett az a körülmény, hogy ez a szűken értelmezett nemzeti jövedelem áttekinthetlenné tette a nemzetgazdaságon belül a jövedelemelosztási folyamatok egységes leírását. Gondoljunk csak bele, az MPS¹⁸⁴ rendszerben az ipari foglalkoztatottak bérüket az elsődleges jövedelemelosztás során kapták meg, az oktatásban, egészségügyben dolgozók viszont másodlagos jövedelemből részesültek. Gazdaságtörténeti szempontból nézve még ennél is nagyobb kárt okozott az a körülmény, hogy az állami tulajdonon alapuló tervgazdaság viszonyai között az árarányok bizonyosan nem fejezték ki a fogyasztók értékítéletét.¹⁸⁵ Egyáltalán az is kétséges, hogy a tervutasításos rendszerben beszélhetünk-e fogyasztói szuverenitásról. Ahogy a 9. fejezetben még szó lesz róla, az 1950-1990 közötti időszakra vonatkozó magyar makrogazdasági adatok bizonyosan erősen torzultak, még ha nem is tudatosan torzítottak. A torzítás utólag már nem korrigálható, mivel a becslések korrekciójához utólag szimulálni kellene a korabeli fogyasztói preferenciákat.

¹⁸³ Heller, F. (1945) I. kötet 27.o.

¹⁸⁴ Material Product System

¹⁸⁵ Az árak torzítása több körülményre vezethető vissza. Egyrészt az erőltetett struktúrapolitika az árakon keresztül is ösztönözni akarta az ipar és más „értéktermelő” tevékenységek növekedését a „nem értéktermelő” szolgáltatások rovására. Másrészt a hiánygazdaságban a fogyasztók nem az árjelzések alapján, hanem kényszerhelyettesítéssel alakították ki a fogyasztói kosarukat.

Az 1960-as évek közepén, az ún. új gazdasági mechanizmusra való felkészülés jegyében a magyar gazdaságstatisztika is jelentősen megújult. Pontosabban fogalmazva, a nemzeti számlák módszertana kibővült: az addig követett a KGST-ben alkalmazott MPS mellé a hatvanas évek végétől kezdve a magyar statisztika rendszeresen közölte az ENSZ által elfogadott módszertan (SNA) szerint számított néhány makrogazdasági mutatót. Ez a módszertani dualizmus azóta is szinte egyedülálló a világon. Ez ugyanis meglehetősen költséges és politikai szempontból is igen érzékeny kérdés. Ugyanis azt jelenti, hogy párhuzamosan két rendszer szerint kellett az adatgyűjtést megszervezni és az adatokat feldolgozni. Ugyanakkor a felhasználókkal sem volt könnyű azt elfogadtatni, hogy a két mutatósor miért jelez eltérő tendenciákat.¹⁸⁶

Az állami tulajdonon alapuló tervgazdaság körülményei között a statisztikák eredendően más értelmezést kapnak. Míg a piactudaságban a statisztikák a szuverén gazdasági alanyok magatartásainak eredőjét jelzik, a tervutasításos rendszerben elsősorban az állami akarat teljesüléséről közölnek információt. A megkülönböztetés nem értékeli a statisztikák minőségét, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy az adatok felhasználása során ne feledkezzünk meg az értelmezésbeli eltérésekről.

A tervutasításos rendszer irányítása alapvetően naturális szemléletben történt. Így tulajdonképpen a statisztikának sem magáról az értékfolyamatokról kellett információt szolgáltatnia, hanem az értékadatok mindössze a naturáliák összegzésére szolgáltak, valamilyen központilag megszabott preferenciák (árrányok) mellett. Az 1968. évi reform előtt ez a termékek és szolgáltatások szinte teljes körére igaz volt, a fogyasztói szuverenitás csak igen szűk körben érvényesült. 1968. után az árak és ezen keresztül az értékadatok fontosabbá, és ezáltal objektívabbá is váltak, legalább is a fogyasztási cikkek piacán. A termelőeszközök árrányai továbbra is erősen torzítottak maradtak, ezt mutatják mind a nemzetközi árrányok, mind a beruházási javak irreálisan alacsonynak tűnő hazai inflációs indexei.

A tervutasítás körülményei között másodlagos szerepet kaptak a pénzügyi, jövedelmi folyamatok összefüggéseiről tájékoztató adatok. Bár rendszeresen összeállításra kerültek különféle pénzügyi mérlegek, „ezekre a pénzügyi mérlegekre azonban az a jellemző, hogy egymástól többé-kevésbé függetlenül épültek ki, és a maguk területének megfelelő sajátos igények kielégítését tekintik elsődleges feladatuknak. Következésképpen e mérlegek fogalmi és csoportosításai nagyrészt egymástól is és a nemzetgazdasági elszámolásoktól is eltérnek, így azok általánosabb felhasználása komoly nehézségekbe ütközik.”¹⁸⁷

¹⁸⁶ 1960 és 1988 között, az MPS rendszer szerint számított nemzeti jövedelem (amely nem vette figyelembe az ún. nem-anyagi szolgáltatásokat) 295 százalékra emelkedett. Ugyanebben az időszakban a bruttó hazai termék (GDP) növekedési üteme 308 százalékot tett ki. (lásd Magyarország nemzeti számlái 1988-1990, KSH 1992) A kettő közötti különbséget a nem-anyagi szolgáltatások arányának növekedése magyarázza. Valószínűsíthető, hogy az ütemeltérés alulértékelt. Ahogy más összefüggésben már felmerült a kérdés, a 20. század második felében világszerte a szolgáltatásoknak az átlagosnál gyorsabb növekedése volt tapasztalható. A magyar adatokban ez azért csak tompítva érződik, mert az ipari termékek burkolt áremelése túlértékeli az ipar növekedését.

¹⁸⁷ Árvay, J. (1973) 26. o.

Így bár rendszeresen összeállításra került a nemzetközi fizetési mérleg, az országos hitelmérleg, valamint a lakosság pénzforgalmi mérlege, ezek nem abból a célból készültek, hogy a jövedelmi, pénzügyi kapcsolatok oldaláról illeszkedjenek a nemzeti számlákhoz. Ezzel párhuzamosan több alapos kutatómunka is folyt az állami költségvetés és az országos hitelmérleg egyesítését kifejező összevont pénzügyi mérleg kidolgozására. Ezen munkák hasznosítására azonban szükségképpen csak a tudományos kutatáson belül volt lehetőség. A tényleges gazdaságpolitikai döntések a tervutasításos rendszerben nem a pénzügyi jelzések alapján történtek.

Mindezen történelmi előzmények után kezdődött meg a magyar gazdaságstatisztikai rendszernek a piacgazdasági feltételeknek megfelelő átépítése az 1990-es években. Egyelőre még túl rövid idő telt el ahhoz, hogy történelmi rálátásból értékelni lehessen a statisztikai rendszerváltás módját és eredményeit. A tanulmány mindenesetre azt az állítást kívánja sugallni, hogy a hivatalos magyar statisztika fejlődésének útja jobban rányomja a bélyegét a statisztikai rendszer jelenjére, mint azt a szakmai közvélemény általában tudomásul veszi.

9. fejezet

A világ- és a magyar gazdaság növekedése történelmi távlatban

A bruttó hazai termék, mint a gazdasági fejlettség „egyetlen kitüntetett” mutatójának a széleskörű elterjedése több kutatást is ösztönzött arra, hogy történelmi időszakokra is becslést készítsenek a világgazdaság és annak egyes régiói gazdasági fejlődéséről. Az így készült idősorok azonban sokkal inkább alkalmasak arra, hogy szemléletes illusztrációját adják a más forrásokból egyébként ismert történelmi tényeknek, mint arra, hogy statisztikának tekinthetők legyenek abban az értelemben, hogy a tényeket megfigyelve, azok gazdasági értékének összegét fejeznék ki. A bruttó hazai termék, mint statisztikai fogalom ugyanis csak a fejlett piacgazdasági viszonyok között alkalmas arra, hogy adekvát mérőszámát adja az egyéni fogyasztói preferenciáknak, a piacon megvalósult választások alapján. Más történelmi korokra alkalmazva azonban a mutatónak három komoly korlátja van. Egyrészt a bruttó hazai termék nagyságába csak korlátozottan számítanak bele a nem-piaci tevékenységek. Ez elhanyagolható hibát okoz a fejlett piacgazdaságok esetén, azonban a korábbi korokban a termelés nagy része nem-piaci körülmények között ment végbe. Így ezeket kihagyva, lényegesen alulértékeljük a korábbi korok gazdasági fejlettségét, illetve felértékeljük az azóta megtett fejlődési pályát. Ez koronként eltérő mértékű torzítást idézhet elő. Másrészt korántsem bizonyos, hogy történelmi távlatokban is változatlan a gazdasági javak aggregálására használt értékrend. Minthogy a nem-piaci gazdálkodási mód esetén nem lehet megfigyelni a fogyasztó preferenciákat, illetve az azt tükröző jövedelem-felhasználási arányokat, azaz a fogyasztási kiadások összetételét, ezért a történelmi gazdasági idősorok mindig csak a mai piacgazdasági szemmel nézve értékelnek. További hiányossága a számításoknak, hogy a bruttó hazai termék alakulásával mért fejlődés figyelmen kívül hagyja a társadalmi jólétbe beleszámító egyéb olyan összetevőket, mint a várható élettartam, vagy a politikai szabadság.

Elsősorban a gazdasági értékrend torzítása miatt arra sincs mód, hogy a megbízható becslést tudjunk készíteni a magyar gazdaság 1950-1990 közti fejlődéséről. A tervutasításos rendszerben a diktált árak és a kényszerhelyettesítés egyaránt gátolja, hogy megfigyelhessük a javak gazdasági értékét. Megbízhatóbban lehet a magyar fejlődési pályát visszamenőleg úgy rekonstruálni, ha a két világháború közti, majd az 1990-es évek nemzetközi összehasonlításban relatív magyar fejlettségi szintjéből következtetünk a megtett fejlődési pályára. Bizonyosra vehető, hogy az 1950-1990. között közölt hivatalos statisztikák erősen túlértékelték a magyar gazdaság fejlődését ahhoz képest, mint amilyen eredményre az „átlagos piacgazdasági értékrend”, vagyis a nemzetközi fogyasztási szerkezet alapján készített becslések vezetnek.

A tanulmány ebben a fejezetben azt vizsgálja, történelmi távlatokban hogyan ítélték meg a világ- és ebben a magyar gazdaság makrogazdasági mutatókkal mért fejlődése.

Néhány alapvető tendencia bemutatásán túl kifejezetten azzal foglalkozik, egyáltalán alkalmas-e a modern gazdasági viszonyokra, intézményi struktúrára adekvát statisztikai-fogalmi rendszer arra, hogy kifejezze a korábbi korszakok társadalmi jólétét. A tanulmány nem vállalkozik arra, hogy saját becslést készítsen, sőt még arra sem, hogy állást foglaljon a lehetséges torzítások mértékéről. Ehhez nyilvánvalóan rengeteg tényfeltáró munkára, adatgyűjtésre lenne szükség¹⁸⁸. Mindössze arra vállalkozik, hogy rámutasson, fenntartásokkal kell fogadnunk még a szakmai körökben leginkább elfogadottnak tartott becslések eredményeit is, a makrogazdasági mutatóknak a tanulmányban tárgyalt tartalmi és mérési problémái miatt.

9.1. Módszertani lehetőségek a makrogazdasági idősorok visszavezetésére

Bár a történelmi idősorokat közlő publikációk meglehetősen szűkszavúan bánnak a módszertani eligazításokkal, ismerve a statisztikai adatok iránti gazdaságpolitikai és tudományos kutatási igények fejlődését - az adatforrások elérhetőségét tekintve - négy különböző történelmi periódust különböztethetünk meg:

1. A hivatalos statisztikai szolgálatok kiépítésével a 20. század második felétől kezdve a világ nagy részén maguk az érintett országok rendszeresen összeállítják saját nemzeti számláikat. Az időről-időre végrehajtott jelentősebb módszertani változtatások hatásai az adatsoron visszamenően is átvezetésre kerülnek. A 20. század második felére nézve a fejlett országok esetén a további származtatott elemzések is az eredeti nemzeti adatokat használják, azokat minden további korrekció nélkül átveszik. A kevésbé fejlett országok esetén a nemzetközi szervezetek ugyan végeznek kisebb korrekciókat, de lényegében ezek a számok is az érintett országokkal való folyamatos együttműködésben alakulnak ki. Sajátos esetet jelentenek ebből a szempontból az ún. volt szocialista - központi tervgazdálkodású – országok. Ezekben – elsősorban a tervgazdálkodás céljára szabottan - viszonylag fejlett statisztikai szolgálatok jöttek létre, amelyek részletekbe menő adatforrást képeznek a makrogazdasági számításokhoz. Ahogy a magyar adatok értékelésekor még visszatérek rá, a problémát semmiképpen nem az adathiány, vagy a statisztikai megfigyelések minőségi színvonala jelenti, hanem az, hogy nem-piaci viszonyok között egyszerűen lehetetlen a piaccgazdasági szemléletű statisztikákat készíteni.
2. Több országban már a 20. század első felében is készültek viszonylag alapos adatforrásokból felépített nemzetijövedelem-számítások. Minthogy ekkor még nem léteztek nemzetközileg harmonizált módszertani ajánlások, az egyes országok, sőt az egyes kutatók is jóval „nagyobb szabadságot” élveztek abban, mit is tekintsenek nemzeti jövedelemnek, vagy hazai termelésnek. A korabeli becslésekben az új értéket adó termelés köre lényegesen eltérhet a mai értelmezéstől.

¹⁸⁸ Van Zanden (1999) leírja, hogy a holland nemzetgazdaság 1800-tól kezdődő időszakára készített számításokat közel 20 évig készítette egy 10 fő körüli kutatócsoport.

3. Eltérhetnek az adatok abban is, hogy a nettó új értéket mutatják-e ki, vagy beleszámítják az értékcsökkenést is a makrogazdasági teljesítménybe. Az eredeti adatközlések bizonytalanságai miatt a kutatókra nagy felelősség hárul abban, milyen mértékben fogadják el, illetve hogyan korrigálják a rendelkezésre álló statisztikákat. Külön kihívást jelent a 20. század első felének homogenizálása során a két világháború éveit lefedő idősorok rekonstruálása. Az azonban állítható, hogy a 20. század első felében a statisztikának lehetősége volt a történésekkel egyidejűleg megfigyelni a piaci választásokban kinyilvánított fogyasztó preferenciákat, legalább is a fejlett piacgazdaságokban.
4. A 19. századra vonatkozóan kész makrogazdasági statisztikák nem állnak rendelkezésre. Már csak azért sem, mert a korabeli közgazdászok kevés érdeklődést mutattak a statisztikai adatok iránt. Jobbára az akkor már rendszeres üzleti számviteli elszámolások adatait lehet felhasználni a termelési idősorok összeállításához, vagy szóba jöhetnek a különféle természetes mutatókon alapuló regressziós számítások. Ahogy később említésre kerül, az adatforrások hiányossága miatt a tények helyett sok esetben feltevésekre kell hagyatkozni, ennek következtében meglehetősen divergáló alternatív becslések ismertek a 19. század gazdasági fejlődésére vonatkozóan. Miután a fogyasztói kosaraknak legfeljebb csak természetes összetétele ismert, de a felhasznált jövedelmi arányokról nincsenek átfogó ismeretek, a 19. századi gazdasági értékrend is csak töredékesen rekonstruálható.
5. A 19. század előtti időszakra jószerével nem létezik semmiféle idősorba rendezett gazdasági alapadat. Ami hozzáférhető, az mindössze az esetenként tartott cenzusok eredményei, a fiziokrata és a merkantilista korban készült számokkal dokumentált részelemzések, valamint bizonyos verbális történelmi leírások az egyes korok életviteléről, valamint az uralkodói kancelláriák fennmaradt feljegyzései. Annak a körülménynek, hogy a korai adatforrások időben nem összefüggőek, hanem alkalmi állapotleírások, azért van nagy jelentősége, mert - ellentétben a későbbi korokra készített statisztikákkal - ezekből nem közvetlenül számítható a gazdasági dinamika, hanem a gazdasági fejlettségi szintek vethetők össze az egyes országok, régiók, birodalmak között.

9.2. Az elmúlt ezer év fő trendjei

A homogenizált történelmi idősorok extrém esetének is nevezhetjük, hogy a millennium alkalmával az OECD a közelmúltban adta ki a világgazdaság elmúlt ezer évének fejlődéséről készített tanulmányát¹⁸⁹. Az OECD presztízse, valamint a szerző, Agnus Maddison korábbi munkássága is azt sejteti, hogy hosszú időre ez a munka fogja a meghatározó hivatkozási alapot képezni minden további gazdaságtörténelmi elemzésnek.

¹⁸⁹ Maddison, A. (2001)

Ez különös aktualitást ad annak a kérdésnek, hogyan interpretálhatjuk erre az idősorra értelmezve a disszertáció korábbi fejezeteiben a makrogazdasági mutatók tartalmával kapcsolatos felvetéseket. Az a következtetés, hogy a gazdaságtörténelmi idősorok csak korlátozottan homogenizálhatóak, remélhetően segít abban, hogy a további érdemi gazdaságtörténelmi kutatások kellő fenntartással használják a makrogazdasági mutatókból kinyerhető információkat.

A tanulmány szerint a Kr. u. első évezredben a föld népessége összesen csupán egy hatodával nőtt, miközben az egy főre jutó bruttó hazai termék kissé csökkent. A második évezredben a népesség száma mintegy 22-szeresére nőtt, és ezzel együtt az egy főre jutó GDP tizenháromszorosára emelkedett. A második évezred fejlődése két élesen elkülönülő szakaszra válik szét. Az 1820-ig terjedő első periódust az extenzív fejlődés jellemzi: több mint 800 éve alatt az egy főre jutó GDP összességében csupán 50 százalékkal emelkedett, és az abszolút növekedés fő forrása a népességszám – közel négyszeres – bővülésének tudható be. Az extenzív növekedést a népesség számának emelkedése mellett a föld új erőforrásainak felfedezése és termelésbe vonása tette lehetővé. Nagyjából 1820 környékén a növekedés erősen intenzív jellegűt öltött, ettől kezdve az egy főre jutó GDP gyorsabban nőtt, mint a népesség száma. 1998-ra az egy főre jutó GDP nyolc és félszerese az 1820. évi szintnek, miközben a népesség 5,6-szorosára nőtt. Az intenzív növekedést a technikai, technológiai innováció és a kereskedelem bővülésével jellemezhető munkamegosztás és specializáció erősödése egyaránt serkentette.

A tanulmány adatsorai azt mutatják, hogy az általános növekedés erős regionális differenciálódással járt együtt. Jelentősen nőtt a jövedelmkülönbség a fejlett és az elmaradó országok¹⁹⁰ között. A fejlett országok csoportját a nyugat-európai országok, Észak-Amerika, Japán és Ausztrália alkotja. 2000 évvel ezelőtt a startvonalon, gazdasági szintben nem volt jelentős eltérés a mai fejlett és elmaradó országok között. Sőt, a római birodalom bukása nyomán Nyugat-Európa gazdasága átmenetileg érezhetően visszaesett. Még 1000 tájékán is a Japán nélkül vett ázsiai régió a világ GDP-jének több, mint kétharmadát állította elő, és Nyugat-Európára az összes GDP mindössze 9 százaléka jutott. 1820-ra Nyugat-Európa felzárkózott. Ez idő tájt Ázsia (Japán nélkül) kb. 56 százalékkal járult hozzá a világ GDP-jéhez, Nyugat-Európa viszont közel megháromszorozta a részesedését (24 százalékra). Az ezt követő időszakban Ázsia fejlődése lelassult: jelenleg Nyugat Európa és a nyugati világ más részei (USA, Kanada, Ausztrália) közel a felét (1998-ban 46 százalékat) adják a világ összes GDP-nek, miközben a Japán nélküli Ázsia részesedése csupán 30 százalékot tesz ki.

¹⁹⁰ A nemzetközi szervezetek által a világ gazdasági fejlettségéről írt elemzések némi politikai célzatú eufémizmussal az alacsony fejlettségű országokat fejlődő országoknak nevezi. Az OECD tanulmány egyszerűen az országok A és B csoportjáról beszél. Az elmaradó, vagy leszakadó jelző azonban sokkal jellemzőbb, hiszen ahogyan a jelen elemzés is mutatja, nem az emberiség valamikori korai történelmi korából örökölt, vagy a természeti adottságok által determinált fejlettségi szintbeli különbségeket kell az országok ezen csoportjának behozni, hanem ellenkezőleg, ezek a fejlődés menetében maradtak le. Még a középkor kezdetén két csoport nagyjából egyforma szinten állt, a különbség azóta, és különösen az elmúlt mintegy másfél évszázadban erősödött fel.

A jelentősen eltérő fejlődési pályák eredményeképpen a 1820-ra a fejlett régió fajlagos gazdasági teljesítménye mintegy kétszeresét tette ki a világ többi részének. Jelenleg a különbség kb. 7:1. A legfejlettebb és a legszegényebb régiók közti különbség eléri a 19:1 arányt.

A népesség számának alakulása

	millió fő			
	0	1000	1820	1998
Nyugat Európa ¹⁹¹	24,7	25,4	132,9	388
A nyugati világ egyéb részei	1,2	2,0	11,2	323
Japán	3,0	7,5	31,0	126
A fejlett országok összesen	28,9	34,9	175,1	838
Latin Amerika	5,6	11,4	21,2	508
Kelet-Európa és a volt Szovjetunió	8,7	13,6	91,2	412
Ázsia (Japán nélkül)	171,2	175,4	679,4	3 390
Afrika	16,5	33,0	74,2	760
Az elmaradó országok összesen	202,0	233,4	866,0	5 069
A világ egésze	230,8	268,3	1 041,1	5 908

A világ GDP-jének szintje

	milliárd 1990. évi nemzetközi dollár ¹⁹²			
	0	1000	1820	1998
Nyugat Európa	11,1	10,2	163,7	6 961
A nyugati világ egyéb részei	0,5	0,8	13,5	8 456
Japán	1,2	3,2	20,7	2 582
A fejlett országok összesen	12,8	14,1	198,0	17 998
Latin Amerika	2,2	4,6	14,1	2 942
Kelet-Európa és a volt Szovjetunió	3,5	5,4	60,9	1 793
Ázsia (Japán nélkül)	77,0	78,9	390,5	9 953
Afrika	7,0	13,7	31,0	1 939
Az elmaradó országok összesen	89,7	102,7	486,5	15 727
A világ egésze	102,7	116,8	694,4	33726

¹⁹¹ Meg kell jegyezni, hogy Cameron, R. (1998) által közölt népesség adatok lényegesen alacsonyabbak. Szerinte Nyugat-Európa népessége Kr. u. 1000 körül 12-15 millió körül mozgott (80.o.), és az egész keresztény világ népessége összesen is csak 18-20 millió főt tehetett ki.

¹⁹² Az 1990. évi nemzetközi dollár mértékegység használata arra utal, hogy a nemzetközi összehasonlítás vásárlóerő-paritáson (és nem hivatalos valutaárfolyamon) történt. A vásárlóerők tényleges összehasonlítására vélhetően csak az 1980-1990-es időszakban volt lehetőség. A korábbi idősakra a gazdasági fejlettségi szintek a növekedési ütemek visszavezetésével, illetve a fajlagos naturális mutatók összevetésével készültek.

A világ egy főre jutó GDP-je

	1990. évi nemzetközi dollár			
	0	1000	1820	1998
Nyugat Európa	450	400	1232	17921
A nyugati világ egyéb részei	400	400	1 201	26 146
Japán	400	425	669	20 413
A fejlett országok összesen	443	405	1 130	21 470
Latin Amerika	400	400	665	5795
Kelet-Európa és a volt Szovjetunió	400	400	667	4354
Ázsia (Japán nélkül)	450	450	575	2936
Afrika	425	416	418	1368
Az elmaradó országok összesen	444	440	573	3102
A világ egésze	444	435	667	5709

Az egy főre jutó GDP növekedési üteme

	éves átlagos növekedés, %		
	0-1000	1000-1820	1820-1998
Nyugat Európa	-0,01	0,14	1,51
A nyugati világ egyéb részei	0,00	0,13	1,75
Japán	0,01	0,06	1,93
A fejlett országok összesen	-0,01	0,13	1,67
Latin Amerika	0,00	0,06	1,22
Kelet-Európa és a volt Szovjetunió	0,00	0,06	1,06
Ázsia (Japán nélkül)	0,00	0,03	0,92
Afrika	-0,00	0,00	0,67
Az elmaradó országok összesen	-0,00	0,03	0,95
A világ egésze	-0,00	0,05	1,21

Az adatok első ránézésre meghökkentők. Ez igaz mind a növekedési ütemek, mind a regionális különbségek tekintetében. Mai szemmel nézve elképzelhetetlen, hogy őseink az időszámítás kezdete, illetve még 1000 körül is a mai fejlett világra átlagosan jellemző 20 ezer dollár körüli életszínvonal 2 százaléka körüli szinten éltek. Ez kevesebb, mint az egy harmada a jelenlegi afrikai életszínvonalnak. Irreálisan magasnak tűnik a húszadik század végére számított 7:1 szeres differenciálódás a fejlett és a fejletlen régiók között. Mindkét látszólagos abszurditásnak az a magyarázata, hogy a homogenizált adatok a mai fogyasztói társadalom preferenciái szerint értékelik a korábbi korok, illetve a ma más kulturális körülmények között élők fogyasztási szokásait¹⁹³.

Amennyiben az első évezred adatait mindenképpen, de vélhetően a 19. század előtti korszak egészének adatait is inkább a más forrásokból és evidenciákból ismert kvalitatív állításokat alátámasztó számszerű illusztrációnak tekintjük, mint valódi statisztikáknak, akkor ez nem mond ellent a történelemből ismert tényeknek. Az első évezredben csupán Japán ért el tartós növekedést.

¹⁹³ Erre utal, hogy a számítások az 1990. évi nemzetközi dollárban készültek. Bár erre vonatkozóan nem található további eligazítás, de vélhető, hogy a javak összesítésére használt jövedelem-arányok a fejlett piacgazdaságra jellemző átlagot mutatják.

A második évezred két időszakának elhatárolása az iparosításhoz köthető. A 19. század második negyede két szempontból is mérvadó kiindulási pontot képez az idősorok képzéséhez. Egyrészt azért, mert ettől az időszaktól kezdve gyorsult fel robbanásszerűen a gazdasági növekedés. Másrészt ez a bázisidőszak azért is szerencsés választás, mert ettől kezdve - elsősorban az üzleti nyilvántartások és számvitel rendszeressé válása következtében - fennmaradtak azok az adatforrások, amelyekből már valamennyire elfogadható idősorokat lehetett összeállítani.

Az adatok szerint a világ gazdasági kettészakadása már a második évezred első felében bekövetkezett. Sőt, azt is mondhatjuk, hogy 1820 után inkább a bizonyos fajta felzárkózás mutatható ki, hiszen ettől kezdve az addig elmaradó országok fejlődése jobban gyorsult, mint a fejletteké. Míg a fejlett országok éves növekedési üteme a 19. századtól kezdve „mindössze” tízszeresére gyorsult, addig a fejletlen régiók számai több, mint harmincszorosra nőtt éves ütemnövekedést mutatnak. Ez azonban nem mond ellent annak a közismert ténynek, hogy abszolút színvonalban az elmúlt kétszáz évben tágult a szintek közötti rés a fejlett és a fejletlen világ között.

A gazdaságtörténelem Európa gazdasági fejlődését több logisztikus görbével írja le. Ezek a fejlődési görbék azonban a kiadvány kerek évszázadok szerint szakaszolt idősoraiból nem rekonstruálhatóak.

Európa GDP-je 1500 – 1998

	milliárd 1990. évi nemzetközi dollár		
	Nyugat-Európa	Kelet-Európa	volt Szovjetunió
0	11,1	1,9	1,6
1000	10,2	2,6	2,8
1500	44,3	6,2	8,5
1600	66,0	8,7	11,4
1700	83,4	10,6	16,2
1820	163,7	23,1	37,7
1870	370,2	45,4	83,6
1913	906,4	121,6	232,4
1950	1 401,6	185,0	510,2
1973	4 133,8	550,8	1 513,1
1998	6 960,6	660,9	1 132,4

Elbizonytalanítja a közölt idősorok megbízhatóságát, hogy az 1820-1913 időszak adatai szignifikánsabban magasabb növekedési ütemet mutatnak, mint a Cameron (1998) által hivatkozott forrás¹⁹⁴. Az ott közölt számítások szerint 1820 és az első világháború között Európa GDP-je csupán mintegy négyszeresére bővült. Az OECD kiadvány a hasonló periódusra több mint hatszoros dinamikát közöl.

¹⁹⁴ Lásd Cameron (1998) 271.o. Forrás Bairoch, P: Europe's Gross National Product 1800-1975; Journal of European Economic History, 5, 1976 ősz 288. o.

9.3. Módszertani fenntartások a történelmi idősorokkal szemben

A továbbiakban a disszertáció kísérletet tesz azon ellenvetések rendszerezésére, amelyek a hivatkozott OECD, és vélhetően bármely más hasonló történelmi idősorral szemben felvethetők. Három típusú ellenvetés hozható fel:

- A homogenizált idősorok szükségképpen kikerülik azt a kérdést, hogy a különböző történelmi korok milyen, a jelenlegitől mennyire eltérő gazdasági értékrendet követtek. Egyáltalán érdemes-e több száz éves távlatban a gazdasági fejlettséget értelmezni a - piacgazdasági statisztikai módszertanokban a fogyasztói preferenciákkal azonosított - gazdasági értékrend alapján.
- A GDP alakulásával mért gazdasági növekedés eltekint attól, milyen egyéb ismérvek jellemzik ezen kívül a társadalmi jólét szintjét és változását.
- A történelem során lényegesen módosult a társadalmilag szervezett tevékenységeknek az a köre, amelyet a statisztikák megfigyelnek. A termelés körére adott meghatározás, vagyis „a más gazdasági, szervezeti egység számára önkéntes cserében átadott, vagy erre a célra szánt javak” csak a piacgazdasági működési mód esetén öleli fel az összes fontos, és ugyanakkor statisztikai módon megfigyelhető gazdasági műveletet.

A gazdasági értékrend változása

A makrogazdasági aggregátumok történelmi pályájának becslésekor lényeges kérdés, a különböző korokban milyen mérési skálán összegezzük a gazdasági javakat, mennyire képes a számítás követni a fogyasztói preferenciák időbeli változását.

Amennyiben évről-évre rendelkezésre állnak a javak mennyiségi és értékadatai, akkor a kérdés a növekedési-index választás szokásos problémáira szorítkozik. A statisztika kétféle index közül választhat a gazdasági növekedés mérésekor:

- A fix bázisú indexek rögzítik bizonyos kijelölt évek fogyasztási arányait¹⁹⁵ (azaz a fogyasztói preferenciákat), és ezek arányában összesített jószágtömeg változásával fejezik ki a gazdasági növekedést. Annak érdekében, hogy csökkentsük az értékarányok elévülésének a veszélyét, bizonyos időszakonként (általában 5-10 évenként) a számításokhoz új bázisét választanak.
- A láncindexek használata esetén mód van arra, hogy évről-évre követni lehessen a fogyasztó preferenciák változását.

¹⁹⁵ Pontosabban a fogyasztásra költött jövedelmek arányai fejezik ki az egyes javaknak tulajdonított preferenciákat. Ez mutatja, hogy a fogyasztó jövedelmének mekkora részét áldozta az adott jószág beszerzésére.

A fix bázisú indexek számítása egyszerűbb. Ez a szempont különösen addig jelentett komoly érvet, amíg a számítások jórészt kézzel történtek. Ezenkívül nagy előnye az additivitás, vagyis az indexnek az a tulajdonsága, hogy a részindexek súlyozott átlaga kiadja a főindexet. A láncindexek kétségtelenül adekvátabb mérőszámát adják a fogyasztói hasznosságra épülő gazdasági növekedésnek. Munkaigényessége mellett ugyanakkor az is ellene szól, hogy az additivitás követelménye nem minden esetben teljesül. Rövid távon, 5-10 éves gyakorisággal azonban a statisztika minden esetben felfrissíti a fogyasztási preferenciát mutató súlyokat¹⁹⁶.

A 20. század fejlett gazdaságaiban rendelkezésre áll elegendő statisztikai alapadat ahhoz, hogy rekonstruálhassuk a fogyasztói preferenciák változását. Az igazi kérdés az, megismerhetjük-e egyáltalán a 20. század előtti korok fogyasztóinak a tényleges preferenciáit. Minthogy a kapitalizmus előtti korokban a piac által közvetített fogyasztó preferenciákat nincs mód megismerni, a számítások vélhetően feltételezik, hogy az hasonlít a ma megfigyelthez. A korabeli értékarányok híján a naturális adatokból kiindulva készülnek a becslések, és ezek „öszönösen” a mai értékrendet, a ma emberének a táplálkozási, ruházkodási, lakhatási preferenciáit húzzák rá a korábbi korokra. Ugyanakkor számos evidencia szól amellett, hogy például a középkorban az átlagember preferenciái lényegesen különböztek a fogyasztói társadalomban megszokott struktúrától. A középkor templomépítészete, festészete nem jött volna létre akkor, ha a szakrális és művészeti „szolgáltatások” iránt nem mutatkoztak volna mainál jóval dominánsabb preferenciák.

Jólét és gazdasági fejlettség

Ahogy a disszertáció a korábbi fejezetekben már foglalkozott a kérdéssel, a társadalmi jólét fogalmába gyakran jóval többet beleértenek, mint csak a gazdasági javak elfogyasztásával realizált egyéni hasznosságot. Sőt, az elméletekben a társadalmi jólétet eredendően a széles értelemben vett boldogsággal azonosították, ahogyan azt a 19. századi utilitarista nézetek követői a mérhető boldogságindex keresése során megfogalmazták. A 20. század első felében ismét előkerült a társadalmi jólét szélesen vett értelmezésének kérdése, beleértve a nem-gazdasági életfeltételeket, mint az egészségi állapotot, az életkilátásokat, vagy akár a politikai szabadságot és a közbiztonság érzetét. Arról is volt már szó a tanulmányban, hogy társadalmi választások vizsgálata mellett az utóbbi években a nemzetközi szervezetek kezdeményezésére elkezdődött több olyan statisztikai kutatás, amely a szélesebben vett társadalmi jelzőszámok kidolgozását tűzte ki célul. A jelzőszámokból képzett vektor azonban jellegénél fogva nem alkalmas arra, hogy tömör és egyértelmű illusztrációját adja a társadalmi jólét alakulásának.

Az mindenképpen bizonyosra vehető, hogy a jólét növekedése a történelem során nem haladt párhuzamosan a gazdasági javak előállításának bővülésével.

¹⁹⁶ A közgazdaságtan egyik széleskörben elfogadott tétele, a fogyasztói helyettesítés. Vagyis az, hogy a fogyasztó úgy maximalizálja a hasznosságát, hogy a fogyasztási szerkezetében növeli azon tételek arányát, amelyeknek az ára viszonylag kevésbé nő. Ennek következtében könnyen belátható, hogy a fix bázisú indexek felülértékelik a gazdasági növekedést.

A szempontok közti konfliktus pregnáns példáját szolgáltatják a 20. századi világháborús konjunktúrák, amely periódusban a termelés alapján becsült „gazdasági jólét” növekedése a teljes létbizonytalansággal járt együtt.

Az is vélelmezhető, hogy a gazdaságilag lemaradt országok relatív helyzetét javítja a várható élettartamokban kimutatható közeledés. Az OECD tanulmány számításai szerint 1820. és 2000. között a várható élettartam Nyugat Európában 36 évről 78 évre emelkedett, de ezen belül az ugrásszerű fejlődés az 1950. előtti időszakban ment végbe, a várható élettartam már ekkorra elérte a 67 évet. Ezzel szemben például az afrikai kontinensen élők várható élettartama 1820. és 2000. között 23 évről 52 évre emelkedett, jelentős mértékben azonban az utóbbi évtizedek javulásának betudhatóan. 1950-ben az afrikai lakosság várható élettartama még csak 38 év körül alakult. A fejlett országok példájából úgy tűnik, hogy a gazdasági növekedés beindulását megelőzi a várható élettartam javulása.

A várható élettartam alakulásához hasonlóan a politikai biztonság, emberi szabadság tekintetében is valamennyire közeledett egymáshoz a gazdaságilag fejlett és lemaradó országok csoportja. A javulás alakulását számokkal csak töredékesen lehetne jellemezni, olyan mutatókkal, mint a polgárháborúk, merényletek áldozatainak, a politikai üldözöttek száma. A tömegtájékoztatás által az utóbbi években felnagyított esetek száma ennek ellentmondani látszik, azonban – részben éppen a nemzetközi kapcsolatokon és a tömegtájékoztatáson keresztül betöltött ellenőrzés hatására – helyenként időleges visszaesésekkel, de az utóbbi időben az emberi szabadságjogok kérdésében világszerte haladás következett be. Ez a körülmény is csökkenti a jóléti ollót a gazdaságilag elmaradó és a fejlett országok között ahhoz képest, ahogyan azt az egy főre jutó GDP alakulása mutatja.

Hasonlóképpen a történelmi ismeretek alapján az is vélelmezhető, hogy történelmi koronként és civilizációként az emberek másképpen mérlegeltek a szabadidő és a munka közötti választás során. Ez a körülmény jóléti többletet eredményez több olyan társadalomban, vagy társadalmi rétegben, ahol a gazdasági elmaradás annak is betudható, hogy a potenciális munkaerő a munka helyett előnyben részesíti a szabadidőt. Ugyanakkor a 19. századi iparosítás eredményeit lefelé húzza, hogy az akkor jellemzően hosszú munkaidő sok esetben nem önkéntes választás, hanem gazdasági kényszer volt.

A termelés köre

A mai statisztikai módszertan a termelés körét bizonyos korlátozásokkal értelmezi. Ezek döntően nem gazdaságelméleti megfontolásokra visszavezethető korlátok. Tehát nem feltétlenül csak olyan tevékenységeket zárnak ki, amelyek nem illenének bele a termelés, mint „a fogyasztói hasznosságot növelő javak keletkezési folyamata” definícióba. A fogalom szűkítését inkább a gyakorlati statisztikai megfigyelhetőség szempontjai indokolják.

Míg a fejlett piacgazdaságok egymásközi összehasonlítását érdemben nem torzítja, a történelmi összehasonlításokat lényegesen más színben tünteti fel, hogy a statisztikák mai értelmezése szerint nem tartozik a termelés körébe

- a nem társadalmilag szervezett módon, a háztartások tagjai által egymásnak nyújtott szolgáltatások,
- az ún. szabad javak felhasználása,
- az erőszakosan elsajátított javak,
- nem mutatjuk ki negatív termelésnek a vagyon csökkenéséből eredő fogyasztó veszteséget.

Tevékenységek a magánháztartásokon belül

A történelem folyamán a hasznos termelő tevékenységek egy jelentős – bár igen változó - része mindig is a háztartásokon belül, a társadalmilag szervezett munkamegosztást elkerülve került előállításra. Konceptcionális szinten vitathatatlan, hogy ezek elfogyasztása is hozzájárul a fogyasztói hasznosság növekedéséhez. Az is igaz ugyanakkor, hogy miután ezek tevékenységek nem kerülnek piacra, sőt, a termelők nem is szánják a piacra, meglehetősen szubjektív érték adható csupán annak, fogyasztásuk ténylegesen milyen hasznosságot is jelent. A történelmi összehasonlítások esetén lényegesen eltérő növekedési pályához juthatunk attól függően, hogy mely háztartási tevékenységeket, milyen módon értékelve vesszük figyelembe. Első megközelítésben úgy mutatkozik, hogy a háztartási szolgáltatások kihagyása alulértékelheti a korábbi korok tényleges életszínvonalát, és ebből következően túlértékelheti a megtett fejlődési utat. Jobban belegondolva azonban azt is figyelembe kell venni, hogy – különösen az utóbbi évtizedekben - a szabadidő növekedése és a házimunka – a háztartási gépek elterjedésének betudható – termelékenység javulása hatására lényegesen megnőtt az igény a háztartáson belül végzett szolgáltatások iránt. Tömegesen jelentek meg a korábban elképzelhetetlen igények, mint a napi tiszta ruhaváltás, vagy a második otthon karbantartása. A reálbérek emelkedése a fejlett országokban szintén hozzájárult ahhoz, hogy megdrágult az erősen munkaigényes szolgáltatások „imputált” ára.

Mindezek alapján vélelmezhető, hogy a 20. század közepe tájára kimutatott fejlődést felfelé húzza bizonyos, korábban a háztartáson belül végzett szolgáltatások társadalmisítása (ruhatisztítás, gyereknevelés, ápolás stb.) Ugyanakkor az utóbbi évek növekedési ütemét lefelé torzítja, hogy a mutató nem veszi figyelembe, hogy a szolgáltatások egy része – jóval magasabb minőségben – visszakerült a háztartásokhoz (hajápolás, ruhatisztítás, kertgondozás, stb.)

A 19. századra és a 20. század elejére az volt jellemző, hogy először a háztartáson belül végzett termék-előállítás vált le a háztartásokról (konfekcióipar, majd a mezőgazdaság). A termék-előállító tevékenységeket a becslések mindenképpen elszámolják, akár a háztartásokon belül vagy kívül ment végbe a termelés és a fogyasztás. Így ezt a periódust a háztartási tevékenységek elszámolásának módja nem igazán torzítja. A háztartási szolgáltatások elszámolási módja erősen befolyásolhatja a kimutatott dinamikát. A háztartási szolgáltatások nagyságára vonatkozó becslésekkel a disszertáció korábban, a termelés fogalmának tárgyalása során foglalkozott.

A háztartás tagjai által egymásnak nyújtott szolgáltatásoktól eltérően a statisztikai módszertan külön kezeli a magánháztartásban élő fizetett alkalmazottak esetét. Ezek tevékenysége, az általuk nyújtott szolgáltatások értéke részét képezi a hivatalos GDP-nek, minthogy ezek „társadalmilag szervezett” munkát végeznek. A tevékenység értékének részét képezi a pénzbeli fizetség, valamint a szállás, étkezés és egyéb formában nyújtott természetbeni bérek is. Történelmi nézőpontból is érdekes kérdés, hogyan kellene számba venni a különböző társadalmakban és történelmi korokban a függelmi viszonyok kapcsán nyújtott szolgáltatásokat.

Részben ehhez a kérdéskörhöz tartozik a honvédelmi, katonai szolgáltatások elszámolásának módja. A hadkötelezettségen alapuló honvédelmi szolgáltatásokat a mai statisztikai módszerek költség szinten, tehát „csupán” az államháztartás étkezési, ellátás kiadásainak szintjén számolják el. Amennyiben egy állam jelenleg zsoldos hadsereget tart, a zsold összege, mint bértétel szintén elszámolásra kerül. Semmiféle utalás nem található azonban arra vonatkozóan, hogyan vették számításba annak a hadseregnek a szolgáltatásait, ahol a részvétel önkéntes, és azt részben a remélt hadisarc, részben az ígért kiváltságok, illetve korábbi kiváltságokból eredő kötelezettségek motiválják. Bizonyosra vehető, hogy míg a katonák személyes fogyasztása (ételmezés, ruha stb.) elszámolásra került, a jutalomként kapott hűbéri birtok és a katonai szolgáltatás más hasonló díjazásának értéke kimaradt a jövedelmek köréből. A katonai szolgáltatások elhanyagolását sejteti, hogy az adatsorokban nem mutatkozik ciklus a nagy történelmi háborúk idején, még a jutalmat tényleg kifizetni képes győztes félnél sem.

A hadseregek méretére az OECD kiadvány közöl adatokat:

Az európai hadseregek létszáma

	Ezer fő					
	FRANCIA-ORSZÁG	SPANYOL-ORSZÁG	HOLLANDI A	ANGLIA	SVÉD-ORSZÁG	OROSZ-ORSZÁG
1470	40	20	0	25	n.i.	n.i.
1550	50	150	0	20	n.i.	n.i.
1590	80	200	20	30	15	n.i.
1630	150	300	50	n. i.	45	35
1650	100	100	20	70	70	n.i.
1670	120	70	110	15	63	130
1700	400	50	100	87	100	170
1812-14	600			250		500

Az adatok tanúsága szerint országonként és koronként igen erősen ingadozott a hadsereg létszáma. Szembetűnő, hogy a harminc éves háború, vagy a napoleoni háborúk idején ugrásszerűen megnőtt a hadseregek létszáma. Hatásának érződnie kellene a GDP szintjében is, ennek azonban a kiadványban nincs semmi jele.

Erőszakos elsajátítások

A hadsereg gazdasági elszámolásával rokon problémát vet fel annak az elvnek az alkalmazása, hogy a statisztika kizárólag a két fél önkéntes megegyezésén alapuló gazdasági műveleteket mutatja ki. A rablás, fosztogatás nem gazdasági tevékenység. A fejlett államokban a 20. század második felében ez a szabály magától értetődő. Megkönnyíti a statisztikusok dolgát, hogy ne kelljen bajlódniuk bizonyos ritka, de extrém esetekkel, mint az államosítások, vagy gazdasági bűntények értékelése.

A történelem során azonban az erőszakos elsajátítások sokáig a gazdagodás elfogadott és legeredményesebb módját képezték. Eltekinteni ettől erősen leszűkíti a megfigyelt folyamatok körét, illetve a növekedést megindító tényezőket. Nyilvánvaló ugyanis, hogy amennyiben a zsákmányt jól hasznosították, akkor az a termelő beruházások forrását képezte, és így - bizonyos késéssel - megjelenik a GDP-ben is. Amennyiben azonban a zsákmány az uralkodó osztály fogyasztását növelte, akkor abból a termelésre pozitív multiplikátor hatás nem származott. A jólét szintjét a zsákmány felhasználása – egy hosszabb átmeneti ideig mindenképpen növelte. Ezt azonban a GDP-ben nem kellene számba venni, mivel nem az adott társadalom hozott létre új értéket. Minthogy azonban a történelmi korok gazdaságára több információval rendelkezünk a gazdagság szintjéről, mint a termelés méretéről, ebből következően vélhető, hogy a mutatóban az erőszakos elsajátítások is megjelennek. A nagy felfedezéseket követő korban, a 16. században a két számbavételi módszer erősen divergáló képet mutathat a spanyol és a portugál gazdaságról.

Az erőszakos elsajátítások következtében tehát a fogyasztás lényegesen jobban nőhet, mint a termelés. Hasonló hatást implikál, ha egy ország fogyasztását nemzetközi segélyek finanszírozzák. Ezt a körülményt különösen a 20. század második felének idősoraiban kellene figyelembe venni. Ebben az esetben a fogadó ország a létrehozott új értéknél lényegesen magasabb fogyasztói hasznosságot realizálhat.

A szabad javak fogyasztása

A termelés fogalmának tárgyalásakor a tanulmány már foglalkozott a szabad javak fogyasztásának elszámolásával. Ma már tényleg marginális ezen tételek jelentősége, és ezért az elszámolás bizonytalanságai többet ronthatnának a becslések megbízhatóságán, mint amennyi pontatlanságot okoz az, hogy ezek értéke hiányzik az elszámolásokból. A történelmi idősorokat összehasonlítva viszont a kimutatott fejlődést mindenképpen torzítja az a körülmény, hogy egyre jobban visszaszorul a szabad javak fogyasztásából származó hasznosság. Ez még a 20. században is felülbecsülheti a leginkább elmaradó országok fogyasztói hasznosságát. Fordítva úgy is megfogalmazhatjuk a torzítást, hogy felülbecsüli a kimutatott fejlődést az a körülmény, hogy bizonyos szabad javakat ma a piacon, pénzért kell beszerezni (vezetékes víz, tüzelőfa, stb:.) A szabad javak közül ma talán még a tengeri halászat, vagy az őserdei fakitermelés tehet még ki érdemleges összeget.

9.4. A magyar makrogazdasági idősorokról

Az OECD kiadvány több mint száz évre visszamenően közöl ország-bontású adatokat is, és ezek sorában megjelenik a magyar bruttó hazai termék volumenindexének időszora is.

Egy főre jutó GDP éves átlagos növekedési üteme

	%				
	1820-1870	1870-1913	1913-1950	1950-1973	1973-1998
Fejlett nyugat-európai országok*	1,00	1,33	0,83	3,93	1,75
Nyugat-Európa**	0,95	1,32	0,76	4,08	1,78
USA	1,34	1,82	1,61	2,45	1,99
Közép-kelet Európa	0,63	1,31	0,89	3,79	0,37
Ausztria	0,85	1,45	0,18	4,94	2,10
Magyarország		1,18	0,45	3,60	0,59
Csehszlovákia	0,63	1,38	1,40	3,08	0,67

*11 EU tagország és Svájc

** előző sor és Írország, Görögország, Spanyolország, Portugália

A GDP éves átlagos növekedési üteme

	%				
	1820-1870	1870-1913	1913-1950	1950-1973	1973-1998
Fejlett nyugat-európai országok*	1,71	2,14	1,16	4,65	2,03
Nyugat-Európa**	1,65	2,10	1,19	4,81	2,11
USA	4,20	3,94	2,84	3,93	2,99
Közép-kelet Európa	1,36	2,31	1,14	4,86	0,73
Ausztria	1,45	2,41	0,25	5,35	2,36
Magyarország		1,92	0,93	4,10	0,50
Csehszlovákia	1,27	2,07	1,21	3,81	0,98

*11 EU tagország és Svájc

** előző sor és Írország, Görögország, Spanyolország, Portugália

Az adatsorok összehasonlítása azt az állítást sugallja, hogy a magyar gazdaság az elmúlt 130 éves korszak egyetlen részperiódusban sem tudta behozni a Nyugat Európától való elmaradását. Minthogy az adatokhoz nem tartoznak részletes módszertani jegyzetek, az nem deríthető ki, vajon a közölt volumenindexek valamilyen magyar tényforrásokból építkeznek, vagy a közép-kelet európai gazdasági helyzetre vonatkozó általános történelmi ismeretekre hagyatkozva vélelmezik azt, hogyan alakult a gazdasági fejlődés ebben a régióban, és ezen belül hogyan rangsorolják a magyar gazdaság relatív helyzetét.

Különálló magyar nemzetgazdasági adatok tulajdonképpen csak az első világháborút követően, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után léteznek. A két világháború közti időszakra a Matolcsy-Varga (1938) részletes számításai adják a leginkább megbízható adatforrást. A Matolcsy-Varga alapján a mellékelt táblázatból számítva a két világháború közti időszakban évente átlagosan 2,1 százalékkal bővült az egy főre jutó magyar nemzeti jövedelem.

Ha figyelembe vesszük a két világháború hatását, vagyis azt, hogy 1913-és 1925, illetve 1938-1950 közötti két hadi és helyreállítási periódus végére nagyjából a bázisszintet érte el a gazdaság, akkor 37 év alatt valósult meg a kimutatott mintegy 32 százalékos növekedés. Éves szintre vetítve ez közel 1 százalékos növekedési ütemet tesz ki, mintegy kétszerezését az OECD kiadványban 1913-1951 közötti időszakra közölt 0,45 százalékos növekedési ütemnek.

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem volumenindexe Magyarországon, 1924-25/ 1936-37

(a háztartási munka értéke nélkül)

	ÁRINDEX 1924/25-1926/27=100	VOLUMENINDEX 1924/25-1925/26=100	ÉRTÉKINDEX	FOLYÓ ÁR, PENGŐ
1924/25	96,4	94,8	91,4	525
1925/26	93,1	108,8	101,6	581
1926/27	97,7	109,5	107,0	615
1927/28	96,7	108,8	105,2	605
1928/29	94,3	116,8	110,1	633
1929/30	88,6	114,8	101,7	585
1930/31	78,8	109,6	86,4	497
1930/32	71,3	102,7	73,2	421
1932/33	67,4	101,9	68,7	395
1933/34	58,5	113,5	66,4	382
1934/35	59,7	114,2	68,2	392
1935/36	60,3	122,6	73,9	425
1936/37	61,8	132,2	81,7	470

A kilencvenes évek eleje, pontosabban 1992. óta léteznek részletes adatforrásokból felépített makrogazdasági mutatók, amelyek a ma érvényes nemzetközi szinten harmonizált módszertannal állítják elő a magyar bruttó hazai termék idősorát. Bár a korábbi évekre, egészen 1960-ig visszanyúlóan készültek becslések a bruttó hazai termék és más makrogazdasági mutatók alakulására, ezek – részben a korabeli magyar gazdasági rendszer számos sajátos, a piacgazdaságtól eltérő jegye következtében – nehezen hasonlíthatók össze a jelenlegi szabványok szerint értelmezett mutatókkal. Így csak erős megszorításokkal állíthatjuk, hogy az 1960-1990. közötti évek magyar adatai időben és nemzetközi szinten összehasonlíthatóak. 1960 előtt, 1950-ig visszamenően csak az MPS¹⁹⁷ szerint számított nemzeti jövedelem idősor áll rendelkezésre. Ahogy már szó volt róla, ez – a 19. századi klasszikus, illetve az erre épülő marxista értelmezés szerint - kizárólag az anyagi termelés körét tekinti értéktermelőnek¹⁹⁸. Az MPS szerint számított hivatalos nemzeti jövedelem 1950 és 1960 között 177 százalékra, 1960 és 1990 között a GDP további 306 százalékra nőtt. 1950 és 1990 között a népesség 9,250 milliőről 10,375 millióra, azaz mintegy 12,2 százalékkal nőtt. Így ennek alapján az egy főre jutó GDP az időszak alatt összesen 483, 6 százalékra nőtt.

¹⁹⁷ Material Product System, a KGST országokban alkalmazott nemzeti jövedelem számítási módszer.

¹⁹⁸ 1969-ben az MPS szerint számított nemzeti jövedelem 259,2 milliárd forintot, az SNA szerint ennek megfelelő nettó hazai termelés 278,9 milliárd forintot tett ki. Lásd Árvay (1973) 131. o.

Minden mai tapasztalat azt sejteti, hogy a magyar gazdaság elmúlt ötven évére kimutatott hivatalos statisztikai adatok erősen túlértékelték a tényleges fejlődést. Ez a megállapítás közismertnek mondható. Bizonyos fenntartások már menetközben, az adott korban is megfogalmazásra kerültek a magyar statisztikusok és gazdaságelemzők részéről.

Ezek közül a legismertebb a Jánossy Ferenc által kidolgozott természetes mutatók módszere. Ez lényegében egy olyan heurisztikus eljárás, amely a többváltozós regressziós függvények elve alapján készített becsléseket a magyar gazdaság relatív fejlettségéről, és ennek alapján vélelmezte a ténylegesen elért fejlődést. A módszer alkalmazása arra a feltevésre épít, hogy szoros kapcsolat van bizonyos természetes mutatók adata és a gazdasági fejlettség szintje között. Jánossy a fejlett és megbízható statisztikákkal rendelkező országok adatain becsült korrelációs összefüggés alapján vont le következtetéseket a szocialista országok fejlettségére. „Az új módszer kialakításánál abból indultunk ki, hogy egy ország gazdasági fejlettsége a termelés és fogyasztás úgyszólván minden területén megmutatkozik. Kézenfekvő.. feltételeznünk, hogy több, különböző NG¹⁹⁹-mutató együttléve elegendő támpontot nyújt a fejlettségi szintek meghatározásához”²⁰⁰. A módszer azonban sebezhetővé válik, ha nem áll rendelkezésre kellő számú homogén minőségű természetes mutató, valamint az is problémát okoz, hogyan lehet kiküszöbölni az eltérő termelési szerkezetek hatását a természetes technológiai koefficiensekre. Az elvégzett számítások sorozata a hivatalosnál rendre jóval szerényebb növekedési ütemet vélelmezett. A számítások jellegüknél fogva inkább arra alkalmasak, hogy bírálatát adják a hivatalos adatoknak, semmint arra, hogy ezekből összeállíthatók legyenek megbízható statisztikai idősorok.

Magán a Központi Statisztikai Hivatalon belül is készültek a hivatalos adatoknál jóval mértéktartóbb számítások, ahogy erre Bródy (1994) hivatkozik. Ezek szerint 1937 és 1961 között a hivatalosan közölt két és félszeres növekedés helyett mindössze 64%-kal emelkedett a magyar nemzeti jövedelem. Bródy még ezt a becslést is túlzottnak tartja.

A OECD kiadvány a magyar gazdaság 1950-1998-as időszakára a hivatalosnál lényegesen alacsonyabb fejlődési ütemet vélelmez:

A magyar GDP éves átlagos növekedési üteme

	%	
	HIVATALOS ADATOK	OECD BECSLÉS
1950-1973	106,00*	103,60
1973-1990	102,40	100,85
1990-1998	99,80	100,05

***Megj: A hivatalos adatok 1950 és 1960 közötti időszak MPS szerint számított nemzeti jövedelmére vonatkoznak.**

¹⁹⁹ N(aturális) G(azdasági)

²⁰⁰ Jánossy, F. (1963) 120-120. o.

Az elmúlt ötven év magyar statisztikai adatai utólag nem rekonstruálhatóak²⁰¹. Ezekkel kapcsolatban ugyanis nem az a fő probléma, hogy bizonyos adatok hiányoznak, vagy más módszertan szerint készültek a számítások. Az idősorok homogenizálásának immanens akadályát képez, hogy a nem-piacgazdaságra készített értékelést nem lehet egyszerűen átforgatni a fogyasztói hasznosság szerinti piacgazdasági értékelésre.

Véleményem szerint az az egyetlen járható út található az elmúlt ötven év makrogazdasági idősorainak a felülvizsgálatára, hogy azt a kritériumot mérlegeljük, azok mennyire illeszthetők be a magyar gazdaság relatív fejlettségére utaló történelmi ismeretekbe. Csak a fejlett piacgazdaságok jelenthetik a mércét. Ez a gondolatmenet annyiban tér el a naturális mutatók módszerétől, hogy nem kihagyni akarja a piacgazdasági és a tervgazdasági értékrendek (árarányok) eltérését, hanem elfogadja a vásárlóerő-paritás számításból kapott arányokat. Az 1996-os nemzetközi összehasonlítás (ICP) eredményeit szerint a magyar egy főre jutó GDP 1996-ban az USA-é 33 százalékát tette ki²⁰². A második világháború előttre nagyjából hasonló arányokat kapunk. Berend, T. I. (1972) szerint „..az egy főre jutó nemzeti jövedelem (1937. évi dollárban számítva) Magyarországon 1937-38-ban 120 dollárt tett ki. Ez alig volt több, mint a 24 európai ország átlagosan 200 dolláros egy főre jutó nemzeti jövedelem szintjének fele, de a legfejlettebb nyugat-európai országok szintjének 1/3 – 1/4-e”²⁰³. Utalás nincs rá, de az idézet körülményeiből vélelmezhető, hogy az összehasonlítás hivatalos valutaárfolyamon és nem vásárlóerő-paritáson készült.

A közgazdaságtan egyik gyakran hivatkozott tétele az un. Balassa- Samuelson hatás. Ez azt mondja ki, hogy igen szoros korreláció van a gazdasági fejlettség és vásárlóerő-paritás / hivatalos árfolyam arány között. Vagyis minél fejletlenebb egy ország, annál alacsonyabb a belső, nem-kereskedelmképes javak ára a külkereskedelmi forgalomba kerülő javak nemzetközi árarányaihoz képest.²⁰⁴

²⁰¹ Arra nincsen lehetőség, hogy a múltat - utólag - statisztikai eszközökkel megfigyeljük. Azt sem feltételezhetjük, hogy az 1950-1990 között közölt statisztikák mellett léteznek, valahol tárolva vannak az igazi alapadatok. Ez bizonyosan nincs így. A széles körben elterjedt nézetekkel ellentétben a statisztikai tevékenységre az jellemző, hogy a meggyőződése szerint legjobb statisztikákat készíti. Más kérdés, hogy eközben mennyire tudja magát függetleníteni a felhasználói elvárásoktól, különösen a kormányzati érdekhordozóktól. (Ennek elkerülése érdekében a demokratikus államokban a statisztika függetlenségének törvényi szabályai és egyéb intézményi garanciái vannak.) Az azonban nem zárható ki, hogy a statisztika készítőinek gyakran tudat alatti alkalmazkodása befolyásolja, milyen módszereket alkalmaz és azt is, milyen érvényességi ellenőrzéseket végez az adatokon. De párhuzamos, igazi és torzított statisztikák nem készülnek.

²⁰² Magyarország egy főre jutó GDP-je 1999-ben devizaárfolyamon 4769 USD, vásárlóerő-paritáson 11 275 USD volt.

Az észak-nyugat európai átlagot az OECD 1,1- szeresének véve, Magyarország fejlettsége ennek 42-43 százalékát éri el. A hivatalos valutaárfolyamon ez alig 20 százalék.

²⁰³ Berend, T. I (1972) 183. o.

²⁰⁴ Az 1996-os Európai Összehasonlítási Programban résztvevő országok keresztmetszeti adatain nézve a korrelációs együttható 0,923.

Ha a Balassa-Samuelson tételt alkalmazzuk a magyar idősorra, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a két világháború között a magyar gazdaság a legfejlettebb észak-nyugat európai országokhoz viszonyított relatív szintje magasabb lehetett, mint a kilencvenes években. Ebből következően az 1950-1990 közötti években sem nőhetett gyorsabban, mint az átlagos nyugat-európai fejlődés. Sőt, míg egyes kutatások szerint 1937-ben a magyar gazdaság fejlettsége az osztrák színvonal 63%-a körül alakult, addig 1996-ban az egy főre jutó magyar GDP csupán 42%-át érte el az osztrák értéknek²⁰⁵. Ebből az a következtetés is levonható, hogy a megfelelő magyar növekedési ráta jóval alatta marad a második világháború utáni osztrák értékeknek. Az OECD tanulmány adatsora nagyjából megfelel ennek a kritériumnak, a hivatalos magyar adatok ellenben jóval gyorsabb fejlődést mutatnak.

Az elmondottak egyben azt is jelentik, hogy a statisztika már nem sokat tud segíteni az elmúlt ötven év magyar nemzeti jövedelem történetének megismerésében. Ellenkezőleg, a történelmi ismertek segíthetnek a makrogazdasági idősorok rekonstruálásában. A gazdasági értékrend, illetve a gazdasági tevékenységek szervezettségének lényeges átalakulásával járó rendszerváltozásokat ugyanis a statisztikai módszertan képtelen áthidalni. Ez nem tartozik a kompetenciájába. A disszertáció azt kívánta több oldalról igazolni, nincs olyan elmélet- és gazdasági rendszer-semleges módszertan, amely egyaránt adekvát különböző gazdaságtörténelmi korokra.

Keynes az „Általános elmélet”-ben meglehetősen szkeptikusan nyilatkozott a makrogazdasági mutatók értelméről:²⁰⁶ „Az a tény, hogy heterogén tárgyaknak két összemérhetetlen sokasága önmagában nem lehet kvantitatív elemzés tárgya, természetesen nem akadályozza meg, hogy közelítő statisztikai összehasonlításokat végezzünk, amelyek nem szigorú kalkuláción, hanem az ítéletalkotás széles értelemben vett elemén alapulnak, de amelyeknek bizonyos határok között mégis jelentőségük és érvényességük lehet. De az olyan fogalmaknak, mint a nettó reális termék vagy az általános árszint, a történelmi és statisztikai leírás a tulajdonképpeni területe, a célja pedig az, hogy történelmi vagy társadalmi ismeretigényeket elégítsenek ki. Ez pedig olyan cél, amellyel kapcsolatban sem nem szokásos, sem nem szükséges olyan tökéletes pontosság, amilyent oksági elemzésünk követel meg, akár teljesebb és pontosabb a kérdéses mennyiségek tényleges nagyságáról szerzett ismereteink, akár nem. Az, hogy jelenleg a nettó termelés nagyobb, az árszint pedig alacsonyabb, mint tíz vagy egy évvel ezelőtt, olyan jellegű állítás, mint az, hogy Viktória jobb királynő volt, mint Erzsébet, de mint asszony nem volt boldogabb nála. Olyan állítás ez, amelynek értelme is van, érdekes is, de differenciálszámításra alkalmatlan. Pontosságuk csak látszat lesz, ha megkíséreljük a kvantitatív elemzést ilyen – részben bizonytalan és nem kvantitatív – fogalmakra építeni.”

Keynes agnosztikus megfogalmazása részben annak tudható be, hogy 1935-ben még körvonalazódtak azok a módszertani szabványok, amelyek azóta megszabják a makrogazdasági teljesítmények mérésének módját. Keynes nem láthatta előre, hogy ezt a módszertani fejlődést éppen az általa megfogalmazott új elméleti paradigma

²⁰⁵ lásd Becker, Zs. (1995)

²⁰⁶ Keynes, J.M. (1965) 59-60. o.

fogja megindítani. Keynes tehát tévedett abban, hogy készíthetők-e egyáltalán összefoglaló makrogazdasági idősorok. A mai szakmai körökben egyöntetűen képviselt álláspont szerint rövid, 5-10 éves periódusokban a gazdasági érték- és intézményi rend állandósága megengedi a makrogazdasági idősorok homogenizálását. Igaza volt azonban a megállapításban megfogalmazott történelmi analógiát tekintve. I. Erzsébet és Viktória uralkodása nemcsak a két királynő hivatalos és magánéleti sikere, hanem két korszak makrogazdasági mutatói alapján sem hasonlítható össze. Különböző gazdasági korokra a makrogazdasági mutatók inkább csak tömör illusztrációt szolgáltatnak a más forrásokból ismert gazdaságtörténelmi tényekhez.

Irodalom és forrásjegyzék:

Acsády, I (1906): A magyar adózás története 1598-1604, MTA, Budapest

Antall, J. (1992): Az önálló hivatalos magyar statisztikai szolgálat 125. éves fennállása alkalmából tartott ünnepi ülésen elhangzott beszéde, KSH (kézirat)

Árva, J. (1973): Nemzeti termelés, nemzeti jövedelem, nemzeti vagyon, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Árva, J. (1992): A nemzetijövedelem-számítás története Magyarországon Kautz Gyulától napjainkig, előadás a KSH alapításának 125. évfordulója alkalmából rendezett tudományos szemináriumon (kézirat)

Augusztinovics, M. (1966): A pénzforgalom kapcsolata a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem mozgásával, MNB tanulmányok, Budapest

Bekker, Zs. (1995): A trendvonalról a század végén, avagy megszabadulhatunk-e a múltunktól? Közgazdasági Szemle

Bekker, Zs. (2000): A mérés és a kora. Kelet-európai reflexiók megjelent a Racionalitás és méltányosság, Tanulmányok Augusztinovics Máriának kötetben, Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest 159- 177. o.

Berend, T. I. (1972): A magyar gazdaság száz éve, Kossuth Könyvkiadó, Budapest

Biblia (1979) Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás, Szent István Társulat, Budapest

Bjerve, P. J. (1996): The contribution of Ragnar Frisch to National Accounting, Statistics Norway, (kézirat)

Bóday, E. (1988): Nemzetközi összehasonlítás Európában, 1985, Statisztikai Szemle december 1093-1107. o.

Bos, F. (1994): Economic Theory and National Accounting, Előadás az IARIW 23. konferenciáján, St. Andrews, Kanada (kézirat)

Bródy, A. (1983): Lassuló idő Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Bródy, A. (1994): A GDP mérése proxyk segítségével, Közgazdasági Szemle, november 949-966. o.

Bródy, A. (1999): A közgazdasági gondolatok piaca, Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában, BKE folyóirata, 2. szám, Budapest

Burgerné, Gimes, A (1989): A mezőgazdasági kistermelők háztartása Gazdálkodás, XXXIII. Évf. 1989 10. sz. 23-33 old.

Cairnes, J. E. (1875) The Character and Logical Method of Political Economy, London Macmillan

Cameron, R. (1994): A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig, Macenas Könyvek, Budapest – Talentum Kft.

Csorba, Cs (1996): A magyarság őstörténete és a honfoglalás, Helikon kiadó, Budapest

Dávid, Z. (2001): Az 1598. évi házösszeírás, KSH, Budapest

Dányi, D. (1998): Statisztika a kiegyezés előtt, megjelent a Tanulmányok a magyar statisztika szolgálat történetéből, KSH, 1-31. o.

Deane, P. (1997): A közgazdasági gondolatok fejlődése, Aula kiadó

Dimand, R. W. (1995): „I have no great faith in political aritmetick”, Adam Smith and the quantitative political economy, megjelent a Measurement, Quantification and Economic Analysis, szerk. Rima, I.H. Routledge, London, New York

Friedman, M. (1986): Infláció, munkanélküliség, monetarizmus, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Frisch, R. (1974): Kvantitatív és dinamikus közgazdaságtan, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Goldschmidt-Clermont, L.-Pagnossin-Aligisakis, E. (1995): Measures of unrecorded economic activities in fourteen countries, Human development Report Office Occasional Paper 20, New York

Hansen, A. H. (1965) : Útmutató Keyneshez, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Harrison, A. (1997): A satellite view of taxes and subsidies, OECD (kézirat)

Heller, F. (1945): Közgazdaságtan, Egyetemi Nyomda, Budapest

Heller F. (1943): A közgazdasági elmélet története, Gergely R. könyvkereskedése, Budapest

Henderson, J.P. (1995) Ordering society: the early uses of classification in the British statistical organisations, megjelent a Measurement, Quantification and Economic Analysis, szerk. Rima, I.H. Routledge, London, New York

Hicks, J.R. (1978): Érték és tőke, A keynesi gazdaságtan válsága, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Hunyadi, L. – Rappai, G. (1999): Gondolatok a statisztikáról Statisztikai Szemle, január 5-15. o.

Hunyadi, L.-Mundruczó, Gy.-Vita, L. (2000): Statisztika, Aula Kiadó

Hüttl, A. (1994): A magyar nemzeti számlák új adatforrási és módszerei, Statisztikai Szemle, 469-480. o.

Hüttl, A. (1995): Implementation of the SNA/ESA in Hungary, Statistics in Transition, 313-330. o.

Hüttl, A. (1997): Az Európai Monetáris Unió és a statisztika, Közgazdasági Szemle 199-216.o.

Hüttl, A, - Surányi, B. – Vita, L. (1998): A gazdasági növekedés és fejlettség paradoxona a kelet-közép-európai átmenetben, Közgazdasági Szemle, 973-988. o.

Hüttl, A. (2000): A pénzforgalom-társadalmi termék kapcsolati modellje mint a nemzeti számlák előfutára, megjelent a Racionalitás és méltányosság, tanulmányok Augusztinovics Máriának kötetben, Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest 248 - 264. o.

Hüttl, A.- Pozyonyi, P. (2001) A felülvizsgálati politikáról, Statisztikai Szemle, augusztus, 653-664. o.

Jánossy, F. (1963): A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Keynes, J. M. (1965): A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Maddison, A. (2001) : The World Economy, A Millenial Perspective, OECD Development Centre Studies, Paris

Magyarország népessége és gazdasága, Múlt és jelen, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, (1996)

Magyarország nemzeti számlái 1996-1999, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, (2001)

McEachern, W. (1988): Economics, South- Western Publishing Co. USA

Matolcsy, M.- Varga, I. (1938): The National Income of Hungary 1924/25-1936/37, P.S. King and Son LTD. London

Mátyás, A. (1963) A polgári közgazdaságtan története, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Mátyás, A. (1999): A modern közgazdaságtan története, Aula Könyvkiadó, Budapest

Németh, E. (2000): A nagy összeírás Hódító Vilmos korában, Statisztikai Szemle 78. évf. 1. szám 47-52. o.

Peart, S.J. (1995): Measurement in utility calculations, The utilitarian perspective megjelent a Measurement, Quantification and Economic Analysis, szerk. Rima, I.H. Routledge, London, New York

Phillips, A.(1955) The Tableau Economique as a simple Leontief model, Quarterly Journal of Economics,

Prarsch, R.E. (1995) The probability approach to index number theory, prelude to macroeconomics, megjelent a Measurement, Quantification and Economic Analysis, szerk. Rima, I.H. Routledge, London, New York

Pyatt, G. - Round, J.I.(1985): Social Accounting Matrices, A Basis for Planning, World Bank, Washington

Révay, J. (1965): Raevius ezredes utazása, Móra könyvkiadó, Budapest

Révfalvy, M. (1998): A magyar statisztikai szolgálat a két világháború között (1914-1944), megjelent a Tanulmányok a magyar statisztika szolgálat történetéből, KSH, 97-150. o.

Rima, I.H. (1995): Some conundrums about the place of econometrics in economic analysis, megjelent a Measurement, Quantification and Economic Analysis, szerk. Rima, I.H. Routledge, London, New York

Schumpeter, J. (1954): History of Economic Analysis, New York Oxford University Press

Sík E. -Szép K. (2000) : A háztartási munka értéke, TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok, 21.

Sín, A. (1998): Az önálló magyar statisztika kialakulása és fejlődése (1867- 1917), megjelent a Tanulmányok a magyar statisztika szolgálat történetéből, KSH, 31-96. o.

Stigler, S. M. (1986): The History of Statistics: The Measurement of Uncertainty before 1900, Harvard University Press

Szakács, S. (1998): Gazdaságtörténet I-II. SZÁMALK Kiadó, Budapest

Tarascio, V.J. (1995): the problem of interpersonal interaction, Pareto's approach, megjelent a Measurement, Quantification and Economic Analysis, szerk. Rima, I.H. Routledge, London, New York

System of National Accounts, 1993 (1993): EU, UN, OECD, IMF, WB, Brussels/Luxembourg, New York, Paris, Washington, D.C.

Weber, M. (1979): Gazdaságtörténet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest